

205.6

n-48

ԸԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

ՃԳԷ.

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴԿՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

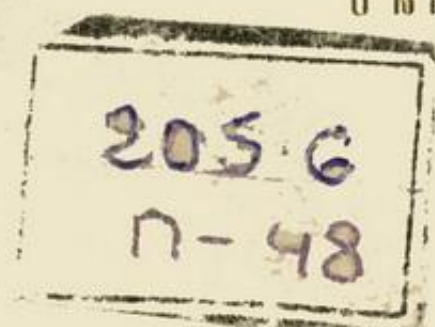
ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1951

17 SEP 2009

ԱԶԳԵՅԻՆ ՄԱՏԵՆԸԴԵՐԸՆ
ՀԱՏՈՐ ՃԿԷ

NATIONALBIBLIOTHEK

BAND 167

DIE KLÖSTER HOCHARMENIENS

VON

DR P. HAMAZASP OSKIAN

MECHITHARIST

WIEN

MECHITARISTEN-BUCHDRUCKEREI

1951

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՔԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ԴՎՏՐ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՏՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1951

19424-58

ԱՐՀԻԱՊԱՏԻԻ ՏԵԱՌՆ

Հ. ՄԵՍՐՈՊ Վ. Ի ՀԱՊՈԶԵԱՆ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԿԱՄԱԽՈՒ

ԵՒ

ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱԲԲԱՅԻ

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԹԻԻ

ԱԲԲԱՅՈՒԹԵԱՆ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ

(1931—1951)

ԿՐՆԾԱՅԷ

ՈՐԴԻԱԿԱՆ ՄԵԾԱՐԱՆՔՈՎ

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ նախապէս հրատարակուած յօդուածներու (հմմտ. 1948, էջ 528—558, 1949, էջ 22—44, 1950, էջ 38—51, 147—174, 343—367, 433—442) ամփոփումն է այս հատորը, զոր սկսած եմ գրել Վիեննայի մէջ, շարունակած Տրիեստի մէջ եւ աւարտած Բեյրութի մէջ եւ այն՝ միշտ ծանր պարագաներու տակ եւ ժամանակի սղութենէն տառապած:

Ուստի կը յուսամ՝ թէ բանասէրները ներողամիտ աչքերով պիտի նկատեն անոր պաշտօնականութիւնները:

Այս եւ յաջորդ հատորներն ալ՝ կազմելով Հայ վանիքներու պատմութեան շարքը՝ գրուած են այն ծրագրով ու սահմանաւորումներով, զորոնք յայտարարած եմ «Վասպուրական-Վանի վանիքները» (1940, 1942, 1947) գրութեանս յառաջաբաններու մէջ:

Բարձր Հայքի վանիքներուն կցած եմ իբրեւ Յաւելուած Քղիի եւ Խնուսի վանիքները:

Տպագրութեան սղութիւնն այս անգամ եւս արգելք կ'ըլլայ յատուկ անուններու — ստուգիւ հարկաւոր — ցանկին հրատարակութեան:

Բեյրութ, 1951:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Էջ

Ա. Գաբաւադեաց վանքերը	1—51
1. Աւագ վանքը	3
2. Ս. Գէորգի վանքը	26
3. Գառնկայ կամ Կառնայ վանքը	26
4. Եղիվանք	28
5. Եղնարեր կամ Իւղարեր Ս. Աստուածածնի վանքը	28
6. Երից մանկանց անապատը	29
7. Ս. Թադատորի կամ Վասլի վանքը	29
8. Թորղանի ինն սրբոց զերեզմանք Ս. Խաչի վանքը	29
9. Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կամ Սեպուհի վանքը կամ Մանեայ սյրը	31
10. Ծնան Առջոյ անապատը կամ Արճոյ Ս. Աստուածածնի վանքը	47
11. Կուկվանից վանքերը	48
12. Ս. Հրէշտակապետի վանքը	48
13. Ս. Նշանի կամ Արեղակ Ս. Նշանի վանքը	49
14. Զնձորի կամ Յնձորի վանքը	49
15. Զորեհանգստի վանքը	49
16. Սերսփրէից և Քերսփրէից կամ Սեբեայ վանքը	49
17. Վարդենոցայ վանքը	51
Բ. Եկեղեցաց վանքերը	53—113
1. Ակնջի վանքը	55
2. Անարծաթ Բժշկաց վանքը	55

33. Քրիստափորի վանքը	112
34. Ս. Պրսենտի վանքը	113
Գ. Կարկնյ վանքերը	115—152
1. Խանդավառյ Ս. Ստեփանոսի վանքը	117
2. Խաչկավանքը	117
3. Ծվանից անապատը	123
4. Հինձքի Կարժիր վանքը	125
5. Հսկիսիմեանց անապատը	140
6. Միտրան Ս. Աստուածածնի վանքը	140
7. Մուսուրկու Ս. Լուսաւորչի վանքը	141
8. Ս. Յովհաննու վանքը	151
9. Ս. Սարգիսի վանքը	152
10. Յառասուհ Մարտիրոսաց վանքը	152
Դ. Դերձանի վանքերը	153—164
1. Աւաղ վանքը կամ Պղնձայցոյ վանքը	155
2. Գորսրու Ս. Թորոսի վանքը	157
3. Ս. Դաւթի կամ Աղբանից Ս. Գրիգորի կամ Ծաղկաւորի վանքը	159
4. Խրաձորի Ս. Գրիգորի վանքը	161
5. Ս. Կարապետի կամ Շոգանի վանքը	162
6. Ս. Յովհաննէսի վանքը	163
7. Ս. Սարգսի կամ Մաղաքիայի վանքը	164
Ե. Սպերի, Բաքերդի եւ Թորթումի վանքերը	165—207
1. Աղբրկի Ս. Աստուածածնի վանքը	167
2. Անդոցի կամ Ալնոցի վանքը	168
3. Բերդակի վանքը	170
4. Բլուրի Ս. Եղիայի, Ս. Մարտիրոսի եւ Վստփասի վանքերը	173
5. Ս. Գէորգի վանքը	174
6. Գլխոնցի Ս. Լուսաւորչի վանքը	174
7. Էօջփաց վանքը	174
8. Իշխանաց վանքը	177

9. Լուսհանդի Ս. Լուսաւորչի վանքը	177
10. Լօռիի Ս. Լուսաւորչայ վանքը	178
11. Խախուտայ վանքը	178
12. Խաղճանեայ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Թորոսի վանքերը	179
13. Խաչքարի վանքը	183
14. Խաչիկ Հօր վանքը	185
15. Ս. Կարապետի եւ Հաւուց վանքերը	189
16. Կարժիր վանքը	189
17. Կոզայ վանքը	189
18. Հնուտի կամ Հունուտի վանքը	90
19. Միլէգեկի կամ Եօթր Խոտաճարակայ վանքը	191
20. Ս. Յակոբի վանքը	191
21. Շաղղոմքի վանքը	191
22. Ուլէթի Ս. Գէորգի վանքը	192
23. Պալախօրի Ս. Գէորգի վանքը	193
24. Վահանաչինու Ս. Ստեփանոսի վանքը	194
25. Վաղէչնի Ս. Ստեփանոսի վանքը	198
26. Վարիջնայի Ս. Նշանի վանքը	198
27. Վարսամպէկի կամ Վարչամակի վանքը	199
28. Տղանց անապատը կամ Ս. Միքայէլի վանքը	199
29. Ս. Փրկչի վանքը	200
30. Քարձորու Ս. Յովհաննէսի կամ Սպերի վանքը	201
31. Քարափրակի Ս. Խաչի կամ Ուրրաթու Ս. Նշանի վանքը	203
32. Քարափրակի Ս. Նշանի վանքը	203
33. Քսանթաքի վանքերը	204
34—35. Քիլիսէ տէրէսի եւ Խոփօի Ս. Քրիստափորի վանքերը	204
36. Յճաեղի Ս. Լուսաւորչի կամ Վաղ- չէնի վանքը	205

Ա. Քղիի վանքերը	209—225
1. Ս. Աստուածամօր վանքը	211
2. Ս. Աստուածածնի վանքը	211
3. Ս. Գէորգի վանքը	214
4. Ս. Դաւիթի վանքը	214
5. Խաղ-Հօր վանքը	214
6. Ս. Կիրակոսի վանքը	215
7. Ս. Կարապետի կամ Խլղաչի վանքը	215
8. Ս. Փրկիչի վանքը	224
9. Քեւեղեկան վանքը	225
Բ. Խնուսի վանքերը	227—229
1. Գողսուայ կամ Գրուսուայ վանքը	229
2. Ս. Կարապետի վանքը	229
3. Ս. Յովհաննէսի վանքը	229

Ա.

ԳԱՐԱՆԱԴԵԱՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բարձր Հայքի առաջին գաւառն է Դա-
րանաղեաց գաւառը, որ այժմ կը կոչուի Կա-
մախ կամ Քէմախ: Սահմանակից է Եկե-
ղեաց (Երզնկա) գաւառի: Եղած է Գրիգոր
Լուսաւորչի եւ անոր յաջորդներու գործու-
նէութեան ասպարէզներէն եւ օժտուած բա-
ւական թուով վանքերով:

1. ԱԻԱՔ ՎԱՆՔԸ

«Սեպուհի ստորոտը, 12 տուն է բաղկացեալ զուտ հայաբնակ Կարնի գիւղի մօտ¹, լայն ձորակի մը եզերքը կը բարձրանայ Աւագ վանքը, որ կառուցուած է յանուն Թադէոս եւ Բարթուղիմէոս առաքեալներուն: Մենաստանին թանձր ու բարձր պարիսպներու շրջագիծը շատ ընդարձակ է: Հոն կը տեսնուին տակաւին կիսափուլ ջրաղացը, բաղնիքը եւ ուխտաւորներու համար հարիւրէ աւելի սենեակներ: Տաճարը² հոյակապ եւ

¹ Վարդան աշխարհադիրը կը գրէ. «Անդ է (ի Սեպուհ) եւ վանքն Սերովբէից... եւ մերձ նորա կայ հռչակաւոր սուրբ ուխտն Աւագ, զոր հիմնարկեալ է Թադէոս եւ կայ յետ նորա ժառանգ որդին իւր, զտօղն կորուսեալ հօտիս, յանուն սուրբ առաքելոյն Թադէոսի եւ կայ ի նշխարաց նորա անդ զարմանալէն զեղաթափն...» (Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 432): Յակոբ Կարնեցին կը հաւաստէ՝ թէ Աւագ վանքը կը գտնուի ի Թորդան (Տեղադիր Վերին Հայոց, Վաղարշապատ 1903, էջ 13), իսկ Թորդան գիւղը հիմնուած է Սեպուհ լեռան արեւմտեան կողմը (Գ. Սիւրմէեան, Երզնկա. Գահիրէ 1947, էջ 88):

² Յօդուածագիրը՝ Երուանդ եպ. Փերտահճեան, որ Երզնկայի մէջ պաշտօնավարած է, մէկ տաճար կը յիշէ, մինչ «Արարատ»ի յօդուածագիրը երկու՝ Ս. Աստուածածին եւ սուրբ Առաքելոյ (անդ, 1901, էջ 364), իսկ Սիւրմէեանի եւ Պալեանի ծանօթ են երեք տաճար՝ Ս. Աստուածածին, Ս. Թադէոս եւ Ս. Կարապետ (հմմտ. անդ, էջ 88, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1180 եւ Ծաղիկ, 1909, Թ. 79): Այս վերջիններու խօսքը կը հաստատեն յիշատակագրութիւնները, որոնք նոյն իսկ չորս տաճար գիտեն (հմմտ. վարը):

սիրուն է, ազգային սուրբերու ընծայուած սեղաններով եւ գեղեցիկ նկարներով զարդարուած, նոյն իսկ սրբավայրին հիւսիսային եւ հարաւային պատերը: Այս մենաստանը իր նմանը չունի նոյն իսկ Եկեղեաց գաւառի բաղմաթիւ վանքերու մէջ: Դժբախտաբար զմբէթը երկրաշարժէն փնասուած է ծանր կերպով» (Սիրոն, 1927, էջ 213):

Աւագ վանքը կոչուած է նաեւ Ս. Թադէոս եւ Բարթողիմէոս Առաքելոյ, Կառնոյ (կամ Գառնոյ վանք, որուն մասին այլուր), Լուսաւորչի վանք, ինչպէս եւ Տէրէվանք³ (հմմտ. Բիւզանդիոն, Թ. 1067 եւ անդ 1902, Թ. 1680, Մասիս, 1892, էջ 113, ուր Բարձր Հայքի եւ ուրիշ վանքերու նկատմամբ խօսք կ'ըլլայ):

Աւանդութիւնը անոր հիմնարկութիւնը Թադէոս առաքեալի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի⁴ կ'ընծայէ եւ այն շատ հետեւողական է այս վերջինին համար: Չէ՞ որ անիկա Դարանա-դեաց գաւառին մէջ ապրած ու ճգնած է եւ

³ Գրիգոր Դարանազցին կը գրէ. «Եւ ապա գերահռչակ սրբազան սուրբ աթոռքն հայրապետաց եւ դասատուներն վարդապետաց Աւագ վանքն, որ չորեքտասան զլխով մեծ խորհրդով ունի Աւագ վանք կոչելն, զոր գրել ձանձրութիւն է մեզ գրելոյ եւ լսողաց տաղտկութիւն» (Ժամանակագրութիւն, էջ 512):

⁴ Աստուածաշունչի մը համաձայն, գրուած Յիւն թագաւորի օրով, Աւագ վանքը շինած է Թադէոս առաքեալը Քրիստոսի 53 թուականին եւ անոր մէկ մատուռը՝ յանուն Ս. Աստուածածնի, մինչ միւսները յետոյ քայքայուելով՝ Գրիգոր Լուսաւորչի զանոնք կը վերանորոգէ եւ կը նուիրէ Ս. Թադէոսի եւ Ս. Կարապետի (Արեւելք, 1886, Թ. 853):

հարկաւ ուշադիր եղած վանք ու եկեղեցի կանգնեալու : Սակայն այս բարեպաշտիկ մտածութիւնն եւ եզրակացութիւնն է :

Աւագ վանքի մասին մեր ունեցած հաստի ծանօթութիւնները շատ ուշ ժամանակէ կը սկսին : Ամէն պարագայի թ. Գ. դարէն յառաջ արդէն հիմնուած էր եւ հոն կ'ապաստանէր Վարդան վարդապետը, ու «ծառայէր վարդապետին եւ կրօնաւորացն յութեամբ» (Ակինեան, Հաւաքումն յիշատակարանաց հայ. Ձեռագրաց, անտիպ, էջ-միածին Թ. 1669) : Վարդան ինքնին իր մասին կը վկայէ. «Յանգ ելեալ կատարեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ Վարդանայ յետնեալ եւ անպիտան կրօնաւորի... ի գաւառիս որ կոչի Դարանաղեաց ի լերինս Սեպուհ... յորում կայ հանգստարան սուրբ Լուսաւորչին առնթեր գոլով վկայուհւոյ բնակութեան եւ շիրմին, որ կոչի Մանէայրք... ի մենաստանիս որ կոչի Աւագ վանք առ դրան սրբոյ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ Առաքելոցս ի մէջ աստուածասէր ճգնաւոր եղբարց...» (Հայաստան, 1848, Թ. 102) :

Աւագ վանքը 1227ին արդէն ծաղկած վիճակի մէջ էր, ինչպէս կը հաւաստէ յիշատակարան գրող մը. «Արդ ի թուականութեանս Հայոց ՈՀԶ (1227) ես նուաստ ծերս եւ անպիտան ծառայս Աստուծոյ Տուրք անուն կոչեցեալ ի լուսաւորութենէ սրբոյ աւագանին, ցանկացող եղէ վարուց եւ պատմութեանց

սրբոց հարցն . . . ստացա(յ) զսա յարդեանց
 խմոց յիշատակ բազմամեղ անձին խմոց . . .
 իսկ այսմ բարի առաջարկութեանս եղեն մեզ
 թելադիր եւ առիթ եւ յարգորիչ սուրբ եւ
 պատուական հարքս եւ առաջնորդք սուրբ
 ուխտիս Աւագ վանացս՝ Ստեփաննոս, Պետ-
 րոս, (Յո՞հ)ան, որ է ի լերին սուրբ Լուսա-
 ւորչին մերոյ գաւառիս Դարանաղեաց զերա-
 դրական սուրբ մենաստանս զարդարեալ զե-
 ղեցկաշէն սրբարանաւք եւ սպասիւք պա-
 տուականաւք, հիմնացեալ սուրբ քաւա-
 րանքս՝ մինն յանուն սրբոյ Աստուածածնին
 եւ երկրորդն յանուն սրբոյ Կարապետին Յո-
 վաննու, երրորդն յանուն սրբոյ Առաքելոցն
 եւ միւս եւս յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի
 Նախավկայի: Եւ եղի զսա ի դուռն երկնա-
 հանգէտ սուրբ քաւարանացս իբրեւ զարձան
 յուսեղէն միջնորդ եւ բարեխաւս ունելով . . . :
 Տէր Աստուած, ողորմեա Տրոյ միայնակեցի
 ստացողի գրոցս եւ հայր Ստեփաննոսի եւ
 զրչի անկրապնեւիտին (= Կարապետի = ան-
 պարապն էի) եւ Ղազարու վարդապետին եւ
 եղբաւր իւրոյ Աստուածատրին՝ սպասաւո-
 րաց սուրբ Լուսաւորչին անապատին, որք
 զգիրքս աւարտեցին . . . : Նաեւ աշխատողացն
 ի սմա Կարապետին, Ղազարու եւ Ներ-
 սիսի . . . : Եւ Եղիազարու ընտրեալ վարդա-
 պետի . . . » (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Զեռ.
 էջմիածին, Թ. 3779 Տօնական, հմմտ. եւ
 Սմբ. եպ. Սմբատեան, Գեղարքունիք, Վա-
 րդապատ, 1895, էջ 407 եւ Մատ Ն., Յու-

ցակ հայ. Ձեռագրաց Սեւանայ, Մոսկուա 1892, էջ 15) :

Այս յիշատակագրութեան մէջ անուանուած Յոհանէն տարբեր անձ ու առաջնորդ է Տէր Յովհաննէս, որուն օրով «ի սուրբ ուխտս Աւագ վանք» (1294ին) Աւետարան մը կը գրուի: Գուցէ ասոր կենդանութեանը՝ 1309ին Ղազար կրօնաւորը Ճառլճատիր մը կ'արտագրէ (Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութիւն հայ Երուսաղէմի, Երուսաղէմ 1929, էջ 110) :

Աւագ վանքը իր վերելքի գեղեցիկ շրջաններէն մին կը բոլորէ, երբ հոն կը հաստատուի Մովսէս Վ. Երզնկացին, որ շինարարական եւ գրական լայն գործունէութենէ յետոյ՝ 1323ին կը մեռնի (Այիշան, Հայապատում, Գ. հար., էջ 70—75) : Ուսուցիչ եղած է նաեւ Սեպուհի Ս. Լուսաւորիչ վանքին մէջ : Անոր աշակերտներէն է Գրիգոր Երզնկացին (հմմտ. վարը) :

Մովսէս Երզնկացիի մահէն բաւական վերջ՝ 1336ին «յԱւագ անապատիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Նշանի» Թորոս Շարակնոց մը կը գրէ (Գ. Վ. Յովսէփեան, Քարտէզ հայ. հնագրութեան, Վաղարշապատ 1913, էջ 47) : Իսկ անկէ քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ. «Յամի ՊԺԴ (1365) յամսեանն Յունվարի Գ. եղեւ զրաւ գրչութեան (ի ձեռն Ստեփանոսի) տղօթական բանիցս սրբոյն Ներսէսի Կլայեցւոյ եւ սրբոյն Վարդանայ եւ Եփրեմի Խու-

րին Ասորւոյ ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր ա-
նապատս, որ կոչի Աւագ վանք ընդ հովա-
նեաւ սուրբ Առաքելոցս եւ կենսադիր սուրբ
Նշանացս եւ այլ բազմահաւաք, որ աստ
կան» (Ա. Գարտաշեան, Նիւթեր Եգիպտոսի
Հայոց պատմութեան համար, Գահիրէ 1943,
էջ 87) :

Այս շրջաններուն Աւագ վանքի առաջ-
նորդն է Կիրակոս վարդապետը. 1336ին
կ'աւարտէ ձեռագրի մը օրինակութիւնը⁵
«Ստեփաննոս Տիւրիկեցի սուտանուն կրա-
նաւոր ստացաւ զրոցս: Աստուծով սկսա(յ)
եւ շնորհիւ նորին աւարտեցի ի վայելումն
անձին իմոյ եւ հարապատ եղբաւր իմոյ Ներ-
սէսի: Եւ ի յիշատակ ծնաւդաց իմոց Ստե-
փաննոս քահանայի փոխեցելոյն աս Քրիս-
տոս... յիշեալիք եւ զնորոգէս կուսակրան
քահանայ, որ զաւրինակն շնորհեաց... զրե-
ցաւ սա (մատեան Ողբերգութեան Գր. ի Նա-
րեկացւոյ) ի սուրբ եւ ի հռչակաւոր անա-
պատիս, որ կոչի Աւագ վանք ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնին եւ կենսակիր սուրբ
Նշանացս եւ սրբոց Առաքելոցն եւ սուրբ
Ստեփաննոսի եւ Կարապետին Յովհաննու եւ
այլ սրբոց նշխարացս, որ աստ կան եւ է ա-
ռաջնորդ սուրբ ուխտիս Հայր Կիրակոս»
(Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. էջմ. 2088,

⁵ Եղեկիէլ եւ Սիմէոն ցանկացող ըլլալով Աս-
տուածաշունչի մը գայն 1360ին կը ստանան եւ Աւագ
վանքի կը նուիրեն (Սրուանձտեանց Գ. Վ., Թորոս
Աղբար, Կ. Պ. 1884, Բ., էջ 301) :

հմմտ. Կարենեան, Յույ. հայ. Ձեռ. Էջմիածնի, Թ. 1514) :

Ստեփանոս զրչագիրը Կիրակոս վարդապետի խնամքի տակ Ձեռագիրներու արտագրութեամբ կը զբաղի անվրդով : 1371ին կը զրէ Եսայի եւ Պաւղոսի թղթերը «ի հոչակաւոր անապատս . . . ի յառաջնորդութեան հայր Կիրակոսի . . .» (Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Էջմ. 62) :

Յաջորդ տարին (1372) Ստեփանոս Ներսէսի յորդորներուն ընդառաջելով Աւետարան մը կ'արտագրէ «ի սուրբ եւ գերահոչակ անապատս, որ կոչի Աւագ ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնի . . . : Յիշեսցիք եւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զԿիրակոս եւ զայլ միարանութիւն եղբայրութեանս, որ աստ կան հաւաքեալ» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1926, էջ 45) :

Կիրակոս վարդապետի արժանաւոր յաջորդներէն է Գէորգ Վ. Երզնկացիք, որ այլուր եւս պաշտօնավարած է, սակայն Աւագ վանքի մէջ աւելի բեղուն արդիւնաւորութեամբ հոչակաւոր կ'ըլլայ եւ աշակերտներու հոյլ մը կը տեսնէ իր շուրջը : Անոր օրով Աւագ վանքի մէջ գիտութիւնը կը ծաղկի եւ զրչագրութիւնը նոր գարկ կը ստանայ : Արիտակէս գրիչ կ'օրինակէ հոս Մանրուամունք մը. «ի խնդրոյ համշիրակ եղբօր մերոյ . . . Աւետէք կրօնաւորին . . . ի մեծափառ եւ ի հոչակաւոր անապատիս, որ կոչի Ավագ

վանք⁶ ընդ հովանեաւ սրբուհւոյ Աստուածածնին եւ սրբոյ Կարապետին եւ սրբոյ Առաքելոցն: Եւ ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս զերխմաստ քաջ հռետորին եւ տիեզերալոյս վարդապետին մեծին Գէորգեաւրազմերախտ սուրբ հաւրն խմոյ եւ վարժապետին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. էջմ. Թ. 753 եւ 763):

Իսկ ինքն Աւետիք 1411ին կ'արտադրէ Մատթէի մեկնութիւն մը (անդ, առնուած Սաւալանեանի Երուսաղէմի հայ. Ձեռ. ցուցակէն, Թ. 1223): Դարձեալ Գրիգոր կը գրէ խազդիրք մը (Ղ. Վ. Փիրղալէմեան, Նօտարք Հայոց, Կ. Պոլիս 1888, էջ 23. հմմտ. Կարենեանց, Յուլ. հայ. Ձեռ. էջմիածնի, Թ. 661): Ղազար 1409ին Յովհաննէս Որոտնեցիի Քարոզներու հաւաքածոն կը գրէ. «յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս մեծ վարդապետիս մերոյ Գէորգեայ ի գաւառէս Դարանաղեայ, որ եւ առաջնորդ է սա վանիցս Աւագ կոչեցեալ ընդ շքով Տիրամար սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Առաքելոցս եւ սուրբ Կարապետիս: Ձի եւ աղքատաց է սա տեղիք, մանաւանդ թէ շնորհարաշխ են եւ առաւել պարգեւին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Խապայեանի Երուսաղէմի հայ.

⁶ Գուցէ հոս է որ Մովսէս Երէց աւետարան մը յիշատակ կը դնէ 1407ին (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 303—304): Բայց ստուգապէս հոս կը կազմուի (1383) Արիստակէս Սեբաստացիին գրած Աւետարանը (Սիրմէեան Արտ. արքեպ., Յուլիակ հայերէն Ձեռ. Հակոբ, Ա., էջ 79):

Ձեռ. Յուլյակէն, Թ. 1105) : Վերոյիշեալ Արիստակէս 1412ին կրկին՝ «... ի մեծափառ անապատիս, որ կոչի Ավաք վանք» կ'արտադրէ Լուծմունք Ստորոգութեանց (Կարենեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. Էջմ., Թ. 1804. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Էջմ., Թ. 170) : Եւ Խաչատուր 1415ին կը գրէ հոն Վարք Հարանց մը (անդ, առնուած Հ. Պատուրեանի Ձեռագրաց յիշատակարաններու Հաւաքածոյէն) : Նմանապէս Մարգարէ՝ 1432ին «ի վանքս որ կոչի Ավաք» կը գրէ Աւետարան մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Երուսաղէմ, Թ. 1918, Խապոյեանի Յուլյակէն) :

Արիստակէսի Ժամանակակից է Սիմէոն փութաջան արեղան, որ 1439ին Եկեղեաց գաւառի Յովհաննէս եպիսկոպոսի հովանաւորութեամբը մեծամեծ նեղութիւններու դիմագրաւելով՝ խոչոր Յայսմաւուրք մը արտադրելու կը սկսի եւ կ'աւարտէ. «Եւ արդեղեւ գրաւ գրչութեան այսմ տառիս, զի սկիզբն արարաք ի սուրբ Լուսաւորիչն... Եկն Այխանընլուն եւ շատ աւեր արար եւ փասն այն պատճառին ոչ կարացի կենալ ի սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն եւ աւարտեցաւ Աստուծով ի յԱւաք վանքս⁷» (Տաշեան, Յուլյ. Մխիթ. Մատ., էջ 50) : Այդ միջոց-

⁷ Ճառընտիրի մը լուսանցքին վրայ կայ. «Արքային աւգնեա Քրիստոս, որ երեք զտետրերս ի սուրբ Գրիգորոյ անապատէս յԱւաք վանքն» (Տաշեան, Յուլյակ Մխիթ. Մատ., էջ 610) :

ներուն Աւագ վանքի առաջնորդն էր Մարտիրոս վարդապետը եւ հոն կը բնակէին բաւական թուով միաբաններ. «Եւ ետ գրել (Մովսէս քահանայ) զգիրքս . . . ձեռամբ . . . անխմատ գծողի Սիմէոն կրօնաւորի ի գաւառս որ կոչի Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց, ի վանքս որ կոչի Աւաք⁸ . . . յառաջնորդութեան վանացս երջանիկ եւ առաքինի սուրբ վարդապետին Մարտիրոսի . . . : Արդ աղաչեմ յիշել զմիաբան եղբարքս որ աստ կան հաւաքեալ՝ զհոգեւոր հայրն իմ զԳրիգոր արեղայ, որ զասագլուխ էր եւ զՄկրտիչ արեղայ, որ շատ աշխատեցաւ յըղորդելն եւ զՄարտիրոս արեղայ եւ զՅակոբ արեղայ եւ զՆերսէսն եւ զԱռաքելն եւ զՄարգարէն եւ զմիւս Մարտիրոսն . . . » (անդ, էջ 49) :

Սակայն Աւագ վանքի մէջ ամէնէն աւելի լայն գործունէութիւն կ'ունենայ եւ զայն փնտռուած «համալսարան»ի կը վերածէ Յովհաննէս Հունուտցին կամ Համշէնցին : Կ'արժէ հետեւեալ ընդարձակ յիշատակա-

⁸ 1471ին Աւետիք կը գրէ Գիրք ձեռնադրութեան եւ հիմնարկութեան «ի սուրբ անապատս որ կոչի Ավաք վանք առ ոտս Յովհաննէս բարունապետին ի խնդրոյ սրբութեան սիրողի Տէր Սարգիս արքեպիսկոպոսի ի վայելումն անձին իւրոյ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. երուսաղէմ, Թ. 1286) : Առաքել 1483 եւ 1488ին Աւագ վանքի մէջ Շարակնոցներ եւ 1485ին ուրիշ Զեռապիր մը կը գրէ «առ ոտս Յովհաննէս բարունապետին, Ստեփանոս եւ Արրահամ վարդապետաց յառաջնորդութեան Տէր Յովհաննէս՝ եպիսկոպոսին (անդ, Թ. 1485 եւ 1488 Հ. Պատուրեանէ, Երուսաղէմ, Թ. 1624) : Իսկ 1497ին Ստեփաննոս կը գրէ Մաշտոց մը (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 305) :

դրութիւնն իր կարեւոր բովանդակութեան
համար հական կէտերով յառաջ բերել, վասն
զի լիապէս կը պատկերացնէ Աւագի այդ
չրջանի վիճակը .

« . . . Եւ իմ տեսեալ զայս տրփալի
փափաք եղեալ ոտորագրեցի ,
Ի յիշատակ քաջ Տէլեաի
եւ իմաստուն Ղարանոսի ,
Հաւրըս մերոյ սրբազանի ,
որում անուամբ ձայն յորջորջի ,
Անուանակցին համագումգի ,
սուրբ եւ մաքուր 'ւ ասաքինի ,
Հոգւոյն սրբոյ տուն եւ տեղի ,
իմաստութեան բուն բարելի ,
Աստուածաբան ներհմտալի ,
ներգահ զասուց հանքունակի ,
Որ ի տուէ հանգիստ չունի ,
'ւ գիշերի աննիրհելի ,
Մտեալ ի յերկ եւ աշխատի ,
յաստուածատունկ բուրաստանի ,
Հաւաքելով զծաղիկ ծայրի
յերփնագունից ներգունակի .
Եւ կազմելով ուետին բարի՝
առ ի յարբումն առողջալի ,
Զոր Տէր Աստուած ամենայնի ,
պահէ անփորձ ամաւք ի լի ,
Եւ յետ աստեացս այս զգալի
տա(յ) զհանգիստն յաւիտենի ,
Այլ եւ եղբարցս ամենայնի ,
որ կան յայս յաւրանի ,

Սա յիշատակ ի մէնջ լիցի
 ձեզ յիշողաց զմեզ ի բարի,
 Թէ դէպ լիցի կամ պատահի,
 որ հանդիպիք այսմ տառի,
 Յիշէք զեղբայրքս այս նազելի,
 զոր յիշեսցուք այժմ կարգի,
 Նախ զգուխն ամենայնի,
 զոր յիշեցաք նախկնակի,
 Զքաջ բարունին մեր բաղձալի,
 որ Սմլորդուն անուամբ կոչի,
 եւ ընդ մինն հանգունակի,
 զՏէր Յովանէս քաջ բարունին,
 Որ գաւառաւ Համշինացի,
 Պետ եւ գլուխ Պարոնորդի,
 եւ զվարդապետն գովելի,
 զԱստուածատուրն Զերմանցի,
 Որ ջերմեռանդ սիրով վառի,
 ի շինութիւն այս սուրբ ուխտի,
 Զեպիսկոպոսս մեր արհի,
 զտէր Սարգիս ցանկալի,
 Վերադիտող Եզնկայի,
 եւ Եկեղեացն գաւառի,
 եւ ընդ նմին համակարգի
 զՏէր Գրիգորս բաղձալի,
 Զառաջնորդ սրբոյ ուխտի,
 հասրն մեծի Լուսաւորչի,
 Այլ եւ զհարքս մեր բարի,
 զերկու վարպետս նազելի,
 Զտէր Արրահամ հեզ եւ բարի,
 զտէր Մարգարէն առաքինի,

Եւ զփակակալս առաքինի,
 զտէր Յակոբ քաջ եւ արի,
 Որ ի տըւընջեան 'ւ ի գիշերի
 կայ անհանդիստ անլուելի,
 Եւ զերկու հայրըս ծերունի,
 հանգոյն մեծի Եղիայի,
 Զտէր Առաքել Եզրնկացի,
 եւ զտէր Ներսէս Բաղիշեցի,
 Այլ եւ զմանկունքս առագաստի,
 սուրբ եւ մաքուրք եւ սխրալի,
 Ոմանք ի սպաս սրբոյ բանի
 եւ այլք ի վարումն երաժշտի,
 Զոր յիշեսցուք ի մի կարգի,
 ի յառաջնոց մինչ ի վերջի,
 Եւ ձանձրութիւն ձեզ մի լիցի,
 այլ հայեցէք մասն բարի,
 Նախ զԳրիգոր Կաֆայեցի,
 զսպասաւոր Տեառն բանի,
 Այլ եւ զծաղկող այս մատենի,
 Տէրն տացէ իւր վարձ բարի,
 Այլ զեղբայրս իմ ցանկալի՝
 զտէր Կարապետ սիրող բանի,
 Ի Տիւրիկայ քաղաքացի՝
 մեզ աւգտակար եւ կարելի,
 Զմիւս եղբարս այս բաղձալի՝
 զտէր Յովանէս հոգով բարի,
 Ի գաւառէս Դարանաղցի՝
 զարան եղեալ մեզ եւ տեղի,
 Զտէր Մատթէոս Սերաստացի՝
 վարս ստացեալ երկնաւորի,

Աւգոստ եղբարց եւ սիրելի,
 կապող կազմող այսմ բանի,
 Այլ եւ զՆերսէս Հաղրատացի,
 զՆիկողայոսն Պոնտացի,
 Թողեալք զտունս հայրենի,
 ըստ հրամանի Տեառն Յիսուսի,
 Այս աշակերտքն են ի կարգի,
 ծարաւք ջրոյն կենաց տըռոյի,
 Եկեալք յաղբերն իմանալի,
 զոր արբուսցէ Տէրն բարի,
 Այլ եւ զհայրս անապատի
 սրբոյ ուխտիս հռչակելի,
 Զտէր Յովսէփս որ աշխատի,
 ի Քրիստոսէ վարձս ընդունի,
 ԶԵզեկիէլն շնորհալի
 եւ զՅոհանէսն ցանկալի,
 ԸզԱւետիքն հեղահոգի՝
 վարուք մաքուրք եւ գովելի,
 Այլ եւ զՊետրոս Մարընդունի
 եւ զՊաւղոս նոր աղաւնի,
 եւ զԱնդրէասն Պոնտացի
 եւ զԽաչատուր Եզնկացի,
 Զփոքրիկ Ներսէս Տիւրիկեցի
 եւ զՅոհանէս նոյն գաւառի,
 Զսարկաւագունքս հրաշալի,
 զՄկրտիչն եւ զԳորգն արի,
 Այլ եւ զգործաւորքն որ կան աստի
 եւ զտնտեսն ծերունի,
 Զսարկաւագունքս ի մի կարգի
 մինչ ի յետինքն յիշեալ լիցի,

Զորոյ զանուանս զրեցի
 Եւ զորս գրել ոչ կարացի,
 Եւ զուր որ գայք զմեր կնի՝
 գրեսցիք ի գիրն կենդանի,
 Որք ոչ յիշէք զմեզ ի բարի
 Եւ որ չիշէք փութանակի,
 Յիշեալ լիջիք ի յատենի
 ամենասուրբ թագաւորի,
 Ի սոցանէ որ թուեցի
 տմանք արեւք են արփի,
 Ոմանք լուսինք, պարք տատեղի,
 աստղն քան զաստղն է աւելի...
 Զմիւս եղբայրը հրաշալի,
 զոր ի վերոյ զանց արարի,
 Զաէր Գրիգոր Մաւրուկացի,
 յիշման առէք զսա արժանի,
 Այլ եւ զյետնեալ ամենայնի՝
 որ ախտացեալ եմ ի յոգի,
 Բզմտեփաննոս անարժանի,
 մեղաւք լցեալ եւ եղկելի,
 Յիշման առէք զիս արժանի,
 մանկունք լուսոյ տոադատի...» :

Ապա գրիչը կը յիշէ իր ազգականները
 ծնողքէն սկսած եւ կ'աւելցուի. «Արդ գրե-
 ցաւ սա ձեռամբ անարժանիս սարուկ, տրուպ
 հիքիս եւ թշուառիս, զոր ի վերոյ ասացաք ի
 սուրբ ուխտս յԱւաք վանքս, ընդ հովանեաւ
 Ս. Աստուածածնիս եւ Ս. Կարապետիս եւ
 սուրբ Առաքելոցն եւ այլ բազմահաւաք սուրբ
 նշանացս առ ոտս սուրբ եւ հրաշալի փարդա-

19424-58
 19424-58

պետիս եւ մեր թշուառ անձինս ի թուակա-
նիս ԶԺԳ (1464) Յունիս ամիս ԺԴ. ի յա-
սուրն Հիւզարաթի...» (Արարատ, 1913,
էջ 600—604, Դիոնիսիոս Արիստագացւոյ
գրութիւնք) :

Այս յիշատակագրութենէն մէկ տարի
յառաջ Ստեփանոս կը գրէր «Առ որս» գիրքն
եւ անոր յիշատակարանին մէջ Աւագ համա-
լսարանի անձերէն շատերուն անունը կու-
տար՝ «Գծագրեցի զսա յիշատակ քաջ վար-
դապետին իմոյ երանելոյն յորջորջեալ ա-
նուամբ Ամլորդոյն (Յովհաննէս) եւ ինձ եղ-
կելոյս սորին անարժան աշակերտիս Ստե-
փանոսիս: Այլ եւ համօրէն եղբարցս մերոց
որբազանից, որք հաւաքեալ կան յայտմ հա-
մալսարանիս ի վանքս Աւաք, առ ոսոս առա-
տաշնորհ երջանիկ բարունապետիս եւ եր-
կունս զասագլխացս տէր Արրահամիս եւ տէր
Մարգարէիս եւ վանաց հարապետիս տէր Յով-
սէփիս, որ բազում աշխատանք ունի, զի բա-
զումք են միարանքս եւ ի. անձն արեղայ է,
թող զսարկաւազն եւ զգործաւորքն...: Գրե-
ցաւ զիրս ի թվիս ԶԺԲ (1463) ի վանքս
Աւագ⁹» (Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ.
115) :

Մարգարէ արեղան 1432ին կը գրէ. «Յի-
շեւջիք... զփանաք եւ գտիմար գրիչս զՄար-
գարէ արեղայ... Արդ գրեցաւ սուրբ Ա. ետա-

⁹ Նոյն Ստեփանոս Աւագի մէջ 1464ին կը գրէ
Հաւաքածոյ մը (Ն. Մառ, Յուց. հայ. Զեռ. ձեմ.
Արեւել. լեզ. Պետերբուրգի, էջ 30) :

րանս ի թուարերութեան Հայոց ի ՊԶԱ (1432) ի վանքս որ կոչի Աւաք, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս ի լաւ եւ ընտիր աւրինակէ, որ գրած էր յԵրուսաղէմ քաղաքի...» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երուսաղէմ, Թ. 1948): Իսկ Գրիգոր Կաֆայեցին 1469ին¹⁰. «յԱւազ վանս... առ ոտս մեծ րարունապետին Յովէյ (Յովհաննէս) քաջ հռետորին կ'արտադրէ Շարակնոց մը (Ակինեան, անդ Հ. Պատուրեանէ): Գրիգոր 1494ին «ի սուրբ օւխտս որ կոչի Աւաք վանք» կ'արտադրէ Աւետարան մը (Հանդ. Ամսօրեայ, 1937, էջ 576):

Միեւնոյն տարին Յովհաննէս եւ Հայրապետ «ի վանս որ կոչի Աւազ» Շարակնոցի մը արտադրութեամբ կը գրադին (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1625. Կարենեան, Թ. 1585): Անկէ յառաջ 1487ին Աւետարան մը կը գրուի. «ի սուրբ անապատս, որ կոչի Աւազ վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Առաքելոցս Քրիստոսի ի թվ. ԶԼԶ առ ոտս Երջանիկ րարունապետին Յովաննէսի ի յառաջնորդութիւն տէր Յովհաննէս եպիսկոպոսի եւ այլ(ք) կրօնաւորաց, որ աստ կան» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1625. Կարենեան, Թ. 1585):

¹⁰ Նոյն թուականին գրուած Աւետարան մը եւ Եկեղեցական զգեստ Աւաք վանքի յիշատակ կը տրուի (Հ. Բ. Սարգիսեան, Մայր ցուց. Հայ. Զեռ. Մատ. Վեներ., Ա., էջ 572): Իսկ 1478ին հոն կ'այցելէ Նիկողայոս Պոնտացին եւ արտադրութեամբ կը գրադի (Հմմտ. Աղաւնունի, Միաբանք եւ այցելութեան Երուսաղէմի, էջ 401):

նեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 357. Կար.,
թ. 234) :

Միեւնոյն Յովհաննէս առաջնորդն է որ
իր Տէր Օհան 1486ին գրուած Աւետարանի
մը մէջ կը յիշուի (Փռնջ, 1891, թ. 2283),
մինչ 1484ին գրուած Աւետարանի մը մէջ
մաղթանք կ'ըլլայ յիշելու «զառաջնորդ
սուրբ ուխտիս զՊաւղոս հայրապետն» (Թո-
րոս Աղբար, Բ., էջ 302) :

Պէտք է հոս մասնաւորապէս ի վեր հա-
նել, որ այս շրջանի Աւագ վանքի ժրաջան
գրչագիրն է Առաքել, որ անդագրում աչք ու
ձեռք յոգնեցուցած է եւ արտագրութիւննե-
րով օժանդակած է Աւագ վանքի զարգա-
ցումին (հմմտ. վերը եւ Թորոս Աղբար, Բ.,
էջ 308) : Նա եւ ուրիշներ իրենց քաջալերիչ
եւ ուսուցիչ ունէին վերոյիշեալ Յովհաննէս
Համչէնցի ներհուն բարունապետը, որ ու-
սուցչական բեմին վրայ կը կենայ եւ գիտու-
թիւն ու լոյս կը ծաւալէ : Կը շահի սէրն ու
համակրանքը վանքին բովանդակ համայնքին
եւ մանաւանդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին
յատուկ գնահատանքին ու մեծարանքին
կ'արժանանայ լիապէս :

Սակայն հարկ է ցաւով ըսել, թէ Աւագ
վանքի փառքը կամաց կամաց կը սկսի շիջա-
նիլ : Կը լռէ Յովհաննէս Համչէնցին եւ ա-
նոր ուսուցչական բեմին վրայ ուրիշ կարող
անձնաւորութիւն մը չ'երեւար :

Անկէ վերջ նաեւ արտագրութիւններ
սակաւաթիւ կ'ըլլան :

ԺԷ. դարուն Աւագ վանքի առաջնորդներէն է Վարդան: Բաւական երկար ժամանակ հոն կը բնակին Յակոբ Ճգնիկ վարդապետն եւ նաեւ Գրիգոր Դարանաղցին: Յակոբ Ճգնիկի ընկերն էր Մաղաքիա վարդապետ Դերջանցին, որ վանքին հարկը թեթեւցնելու յաջողութիւնը կ'ունենայ: Այդ շրջաններուն հոն դասասաց էր Հայրապետ Վ. Տիւրիկցին եւ Վրթանէս վարդապետը վանքը գողերու դէմ արիարար կը պաշտպանէր (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 153, 336, 338—339, 341, 403—404 եւ 433):

Յարմար կը դատեմ Մաղաքիա Դերջանցիի տողերը հոս յառաջ բերել. «Ի թուականութեանս ԶՀԹ (1530) ես Մաղաքիա վարդապետ Դերջանեցի գնացի ի յՍտնպաւլ եւ զսուրբ Աւետարանս յիշատակ ետուն ի Դերջան ի դուռն սուրբ Դաւթա(յ) եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ է յիշատակ տէր Յովանէսին եւ տէր Ավաքին եւ կողակցին Լալ խաթունին. եւ ես նուաստ Մաղաքիա վարդապետ Դերջանցի ի գեղջէ փողձա որդի Մկրտիչ քահանայի, աշակերտի երջանիկ րարունապետին Գրիգորի Մշեցոյ, որ էր նման Տաթեւացւոյն եւ լի շնորհօք, որ եւ շինեաց զսուրբ Կարապետու պարիսպն եւ զԵկեղեցւոյ (°) միջի սալոկապն եւ զժամատանցն եւ զկէս խցերուն եւ զտնտեսատունն եւ զսուրբ Յովհաննու քարեա(յ) ժամատունն եւ այլ բազում շէնք անդ եւ ապա զԿապոսու հարաւային ժամատունն

և Դ. խուց և գնաց յՆրուսողէմ և շինեաց
 զՀրեշտակապետաց պարիսպն և եկեալ ի
 Հալապ փոխեցաւ ի Քրիստոս և ես ամե-
 նայնի կցորդ եղէ ըստ կարողութեան և ի ամ
 աշակերտեցի նմայ և ի ԶՀ. թվին գաւազան
 առի և նախ զմեծ Լուսաւորչին աղբիւրն
 բերի քար և կրով և զհարաւային ժամա-
 տունն շինեցի սրբաքարեր և նաղարով և
 մէկ չարտախի բերդին գլուխն և ապա Գո-
 րորու սուրբ Թորոսու երկու եկեղեցին և
 զԿոթերու սուրբ Սարգսին սալբկացն և ապա
 Կրտան ժամատունն և երեք խուց փօղնովն
 և ապա զԱւաք վանաց հարաւային ժամա-
 տունն սրբաքարեր և վերի սեղանատեղն և
 Ա. չարտախ և երկու խուց և քարեա ամ-
 բարն և երկու եղի, և ապա գտուրր Դաւթա
 պարիսպն և գտուրր Կարապետ և զժամա-
 տունն և զբոլոր շէնքն և զջաղացն և եր-
 կու (°) այլ և զամենայն սպասք վանացն լուցք
 և բեռնակիրք և երկու կամուրջ ի Խոտումն
 և զԴեւնկայ եկեղեցին և զժամատուն և մէկ
 խուց և չարտախ ի վերայ Կապոսին և մէկ
 այգի Փթառիճ բոլոր աներոմն (աներո°մն) և
 հնձայոմն յիշատակ ի սուրբ Դաւիթ և ապա
 գնացի ի յՍտամբաւ առ մեծ աշխարհակալն
 Սուլթան Սուլէման զի Կամխա և Աւազ վա-
 նացն եպիսկոպոսութեան մայն ԺԲԹ. էր և
 յոյժ նեղեցաւ վանք և երկիր և այլ ոչ կա-
 րէին տալ, վասն այն հարկեցա ի բազմաց
 և գնացի ի Սուլթան Սուլէյման ի թվին
 ԶՀԹ. և ի ԶՌ. իջուցի դմալն և գարեղայից

խարաճն եւ զխապանճն բարձաք ի բաց եւ եկեղեցեաց նորոգման հրաման առաք եւ եկաք ի յԱւաք վանք եւ աշակերտք էին ինձ ի ժամու տէր Կարապետն եւ տէր Մեսրոպն եւ տէր Եղիան եւ առաջին տէր Սարգիսն լի ամենայն շնորհօք եւ տէր Թադէոսն եւ այժմ՝ զսաղմոսն ասեմք դաս . . . եւ թէպէտ հսկարտացա եւ գրեցի զբանս, սակայն դուք ներուժն արարէք ամենայն սխալանաց իմոց :

Ի թվկ. ԶՀԹ ես Մաղաքիա վարդապետս Դերջանեցի յորժամ գնացի աջոդութեամբ Աստուծոյ ի յՍտամբուլ, նայ խոճա Բրիտոսատուրն շատ աւգնութիւն արար ի դրունս մեծամեծաց եւ զկամախոյ զեպիսկոպոսութեան մալն ի ԺԲԹէն ի ԶԹ իջոյց, յիշեցէք զինքն . . . Այլ եւ յիշեցէք զխոճա Մուլքին . . . զմեզ կերակրեաց բազում մարդով . . . եւ մէկ արծաթի իսլիմի եւ մէկ շուրջասո նուէրք ետուն . . . :

(Ակինեան, Հաւաք յիշատ. Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուղայի հայերէն Զեռ. ցուցակէն) :

Աւագ վանքի վանահայրներէն ոմանք Եպիսկոպոսութեան աստիճանի բարձրացած են եւ գաւառին առաջնորդութիւնը ընդունած : Անոնցմէ միայն սակաւներու անունները յիշատակուեցան : Վերջին շրջաններու առաջնորդներէն է Տ. Յարութիւն (Մասիս, 1886, Թ. 1847, էջ 238) : Երկարատեւ այս վանքին վանահայրութիւնն ու պաշտպանութիւնը

ստանձնած է Բրոխսթրոմեան ընտանիքը (Սիոն, 1927, էջ 213) :

Աւագ վանքը մինչեւ մեծ եղեռն կանդուն էր, թէեւ ժամանակին հարուածներուն ենթարկուած եւ փնասուած : Ունեցած է Մատենադարան, ընդարձակ հողեր, մրգեղէնի պարտէզ, լայնատարած անտառ եւ տասը դիւղ իրրել թեմ, ինչպէս եւ մասունքներ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 510. Արեւելք, 1886, թ. 853. Հայք, 1895, էջ 242. Մասիս, 1886, թ. 1847, էջ 238. Արեւել. Մամուլ, 1884, էջ 68. Արարատ, 1896, էջ 222 եւ 1901, էջ 364. Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1180) : Ասոնցմէ ամէնէն աւելի յարգանքի առարկայ էր Դեղթափը, որուն մասին Գ. Սիւրմէնեան կը գրէ .

«Աւագ վանք Դարանաղեաց սահմաններուն մէջ, Սեպուհ լեռան ստորոտը, նեղ ձորի մը մէջ, հնամեայ վանք մըն էր, որ աչքի կը զարնէր իր գեղակերտ մեծ եկեղեցիով, հարուստ անտառներով եւ մանաւանդ իր դարաւոր մէկ հնութիւնովը, որ Դեղթափ կը կոչուէր : Դեղթափը փոքր ձեռքի մեծութեամբ, գոգաձեւ, բոլորակ, յակինթեայ, երկնագոյն քար մըն էր, որուն վրայ նկարուած էին Հոռմի կայսեր եւ կայսրուհիի նկարները : Կայսեր պատկերը աջ, կայսրուհիինը ձախ կողմ կը գտնուէր : Կենդրոնը ալ գնելու տեղ կար, որուն մէջ Լուսաւորչի ալ-

ռան դրուած է եղեր, որ ինկած էր եւ տեղը սլարապ մնացած: Աւանդաբար կը պատմուէր թէ՝ Տրդատ թագաւորը քրիստոնէութիւնը ընդունելէն վերջ Հռոմայ կայսեր տուած այցելութեան առթիւ Կոստանդինոս կայսեր կողմէ նուէր ստացած է զայն: Անոր վրայ նկարներուն տակը գտնուած կայսեր սատրապութիւնը կը հաստատէ այդ սլարապան:

Ան որպէս մասունք կը պահուէր մասնաւոր թագստոցի մէջ: Այս վանքին վանահայրերն եւ վարդապետները դարերով սրբութեամբ պահած էին զայն եւ սերունդէ սերունդ իրարու փոխանցած: Շատ մը եւրոպացի եւ ականաւոր այցելուներու ուշադրութիւնը դրաւած էր այդ քարը եւ ոմանք առասպելական գումարներ առարջարկած էին զայն ունենալու համար, սակայն մերժուած էին՝ անչահախնդիր վանահայրներու կողմէ:

Այդ քարը Դեղթափ կը կոչուէր անոր համար, որ բուժիչ հանգամանք ունէր: Ոմանք զայն համբուրելով եւ կամ անոր հպելով կը բժշկուէին իրենց ունեցած հիւանդութիւններէն» (Գ. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 86, հմմտ. եւ Տարեցոյց 1914ի, հրտ. ազգային ուսանողներու Միութեան խնամակալութեան, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 216 եւ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, 1922, էջ 189):

2. Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Քէմախի արեւմտեան կողմը, Ուռի գիւղին արեւելեան գին շինուած է Ս. Գէորգի վանքը, որ համանուն վանքերէ զանազանելու համար կոչուած է Ուռի Ս. Գէորգ¹¹։ Շատոնց շարաթացած վանքերու ցուցակին մէջ մտած (Ծաղիկ, 1899, թ. 79. Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1680. Յառաջ, 1911, թ. 79։ Ուռի գիւղի նկատմամբ հմմտ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար Բ., էջ 420)։

3. ԳԱՌՆԿԱՅ ԿԱՄ ԿԱՌՆՈՅ ՎԱՆՔԸ

Սեպուհ լեռան ստորոտը գտնուած վայրերուն մէջ թ. դարուն կային ճղնավայրեր եւ մենաստաններ¹²։ Յովհաննէս կաթուղիկոս կը գրէ. «Տեսի անդ ի ծործորս եւ յամուրս քարանձաւաց բնակեալ արս կուսակրաւնս, խարաղնաղղեացս, գեանախշախ, բոկաղնացս, խոշորաճարակս, մշտամուռնշ յաղօթս եւ աղերսալիր պաղատանս, աշա-

¹¹ Քէմախի Արմտան գիւղին հարաւ-արեւելեան կողմը կար Ս. Գէորգ անուն ուխտատեղի մը, որ աւանդութեան համաձայն երբեմն վանք եղած ըլլայ, իսկ եկեղեաց գաւառին մէջ կը գտնուի համանուն (Ուռի) գիւղ մը, ուր Ս. Աստուածածին անուն եկեղեցի մը հիմնուած էր (Ծաղիկ, 1899, թ. 79. Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1680 եւ չ. Աճառեան, Յուլ. հայերէն Ձեռնարկաց Թաւրիզի, Վիեննա 1910, էջ 32—33)։

¹² Սեպուհ լեռան վրայ եւ շուրջը աւանդութեան համաձայն 24 վանք շինուած է երբեմն (Ինճիճեան, նոր Հայաստան, էջ 99)։

կերտք արդար վաստակոյ եւ ծնունդք աստ-
 քինութեան: Եւ սոքա ոչ թերեւս միախառն
 րնակեալք, այլ ցիր եւ ցան առ ստորոտով լե-
 րինն կալեալ կայանս, որք եւ բազմաշխատ
 քրտամբք երկոց իւրաքանչիւր ոք զհարկա-
 տոր պէտս մարմնոյ վճարէին: Եւ իմ ապա
 այնպէս ի նոցանէ օրհնեալ շոքոյ ի զիւզն
 Թորդան» (Պատմ. Հյո., էջ 156): Հ. Ինճի-
 ճեան կը յաւելու. «Կառնոյ վանք կոչէ Ասո-
 դիկ, յայտ է թէ վասն Յովհաննու կաթողի-
 կոսի, զոր ի Գառնոյ գնեն ռմանք եւ կամ
 թերեւս յանուն Գառնուկ ճգնաւորին» (Ստո-
 րագրութիւն, Հին Հայաստանեայց, Վենե-
 տիկ 1822, էջ 5), որ ճիշդ է վասն զի Ասողիկ
 կը գրէ. «Տէր Յովհաննէս փախստեայ երթոյ
 յերկիրն Յունաց ի հանգստարան եւ ի մենա-
 րան սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ ի լեառն որ
 Մանեայ այրք ասի ի Գարանաղեաց դաւառին
 ի վանս Գառնկայ» (Պատմ., էջ 168): Պալեան
 Կառնոյ վանքը կը նոյնացնէ Աւագ վանքի
 հետ¹³ (Հմմտ. վերը), որ սակայն ընդունելի
 չէ (Արարատ, 1896, էջ 218):

Ծանօթ է Գառնիկ ճգնաւորի վանքը
 Երզնկայի հարաւ-արեւմտեան կողմը Տաճ-
 րակ եւ Ճրդնի գիւղերէն վեր, շատոնց շա-
 րաթացած (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351,
 1902, Թ. 1614, Արեւել. Մամուլ, 1890,
 էջ 76):

¹³ Անոր կը հետեւի Գ. Սիրմէեան, Երզնկա,
 էջ 88):

4. ԵՂԻՎԱՆՔ

Վանքս կը գտնուի Կամախի մէջ: Անունը պահուած է յիշատակագրութեան մը մէջ. «Ի թուականիս Հայոց ի ՈԾԲ (1203) ի գաւառիս Կամխա՝ մերձ ի գեաւղս Սիմա ի յանապատս, որ կոչի Եղիվանք ընդ հովանեաւս ուրբ Կարապետիս եւ սրբոյ Աստուածածնիս ի վայելումն Մովսէսի եւ Յովհաննիսի...» (կը յիշուին նաեւ տէր Բարսեղ Հայրապետ, Թորոս, Կարապետ եւն, Սարգիսեան, Յույ. Վենետ., Թ. 93, էջ 419—420. հմմտ. Տաշեան, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, էջ 24. Զարրհանէլեան, Մատենադարան հայկ. թրգմ., էջ 164):

5. ԵՂՆԱՔԵՐ ԿԱՄ ԻԵՂԱՔԵՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Եղնաքեր՝ գուցէ Իւղարեր Ս. Աստուածածնի վանքը Երզնկայի հարաւային կողմը, Մօլլա գիւղի մէջ հիմնուած է: Վաղուց շարաթացած է եւ իր հողերը գիւղացիները գրաւած են¹⁴ (Ղազանճեան, Խառն նամակներ, էջ 26. Արեւելեան Մամուլ, 1890,

¹⁴ «Բազմավէպ»ի մէջ (1854, էջ 23) կը կարդանք. «Այս շիրմիս մօտ (Եփրատի ափունքը, Անի ամրոցի մերձ) քառանկիւն շէնք մը կայ սրբատաշ քարերով կարմիր գունով, վրան ալ շինած երկու կաթուղիկէ, զոր Հայք Եղնաքեր Աստուածածին կ'անուանեն եւ ուխտի կ'երթան, մէջը երկու կարգ գերեզմանոց կայ, կրով եւ արիւսով շինած»:

էջ 76 . Բիւզանդիոն , 1902 , Թ . 1720 . Սիւր-
մէնեան , Երզնկա , էջ 105) :

6. ԵՐԻՑ ՄԱՆԿԱՆՑ ԱՆԱՊԱՏԸ

Մաշտոց մը «Գրեցաւ ի լերին սուրբ
Լուսաւորչիս մերձ ի հանդստարան նորին
Երանելոյ , յանապատին սուրբ Երից Ման-
կանց , ի դուռն սուրբ վկայարանիս . . . ¹⁵ Տէր
Աստուած ողորմեա Ղազարու գրչի եւ վար-
դապետի եւ Աստուածատուր Էղբաւր հարա-
դատի եւ Գրիգոր վարդապետի . . . ի Թուա-
կանիս ՈԿԳ (1214 . Ակիճեան , Հատար . Յի-
շատ . Ձեռ . Երեւան , 448) :

7. Ս . ԹԱԳԱԽՈՐԻ ԿԱՄ ՎԱՍԼԻ ՎԱՆՔԸ

Քէմախի Վասլի անուն գիւղի վանքն է
Ս . Թաղաւորի վանքը , որ նմանապէս Վասլի
վանք յորջորջուած է : Ունեցած է Լօթնա-
խորան տաճար մը : Այժմ անշուր (Բիւզան-
դիոն , 1902 , Թ . 1720) :

8. ԹՈՐԳԱՆԻ ԻՆՆ ՍՐԲՈՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ ԿԱՄ Ս . ԽԱԶԻ ՎԱՆՔԸ

Դարանաղիքի Թորգան գիւղը Սեպուհ
լերան արեւմտեան կողմն է եւ Երզնկայէն
Լօթը ժամ հեռու : Հոս է Հայաստանի նուի-

¹⁵ Յիշատակութիւնը հմմտ . Սրուանձաւանց , Թա-
րսս Աղբար , Բ . , էջ 423 :

բազմաթիւ վայրերէն մին՝ Ինն սրբոյ Գերեզմանք
կոչուած : «Գանձարան հրաշալի եւ աննման ,
որ կը պարունակէ զմասն ցանկալի նշխա-
րաց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաոր-
շին¹⁶ եւ սրբոցն Վրթանիսի , Յուսկան ,
Գրիգորիսի , Դանիէլի , Խաթայ , Տրդատայ
արքայի , Աշխէն տիկնոջ եւ Խոսրովիդիտոյ
արքայաքրոջ . . . : Սոյն սրբավայրը հին բի-
զանդական ոճով կառուցուած է՝ ներքին եւ
արտաքին տաճարներու բաժանումներով :
Արտաքին տաճարը ունի միակ մուտք , որ կը
գտնուի արտաքին տաճարի առաջ սեղանի
բէմին տակ . . . : Ներքին տաճարը համակ քա-
րուկիւր է , քառակամար եւ հետեւապէս խա-
չաձեւ , որոյ վերայ կը բարձրանայ փառաւոր
կաթուղիկէ մը , բարձրագիւր , ութանիստ
վեղարաձեւ գաղաթով վերջաւորուած » (Արա-
բատ , 1901 , էջ 362 , նոյն՝ 1896 , էջ 218 ,
հմմտ . Ինճիճեան , Նոր Հայաստան , էջ 104 ,
նոյնը՝ Ստորագրութիւն , էջ 6 7 , Սիոն ,
1927 , էջ 212 , Գր . Դարանաղցի , Ժամանա-
կագրութիւն , էջ 512 , Saint-Martin, Mémoi-
res, II, էջ 432) :

Թորդանի վանքը , որ նաեւ սղարդապէս
Երզնկայի վանք եւս կոչուած է¹⁷ , նախապէս

¹⁶ «Եւ բերեալ եղաւ ի զեօզն Թորդան նշխար
սրբոյն Գրիգորի» (Մ . Խորենացի , Պատմութիւն Հայոց ,
Դիւրք Բ , ՂԱ . , էջ 244) :

¹⁷ Եկեղեցւոյն անունը Ամենափրկիչ եղած է (Գր .
Դարանաղցի , Ժամանակագրութիւն , Երուսաղէմ 1915 ,
էջ 316—318) :

անուանուած կը թուի Ս. Խաչ կամ Ս. Նշան, ինչպէս եւ Ս. Փրկիչ: Իբրեւ սիրելի վայր տեղւոյն ժողովրդեան գուրգուրանքին առարկայ եղած է, թէեւ ժամանակ մը անխնամ ձգուած (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1720. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 47—48): Հոս Մարտիրոս Եպիսկոպոսը արտադրութեամբ կը գրադի «...ՊՀԹ (1450) ամի գրեցաւ ի Թորդանայ վանս առ դամբարանի Հօրս լուսոյ եւ որդւոյ եւ թոռանց նորա, ձեռամբ մեղսաներկ ոգոյ եւ անարժան Մարտիրոս Եպիսկոպոսի» (Նօտարք, էջ 165):

Գ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ԿԱՄ ՍԵՊՈՒՀԻ ՎԱՆՔԸ
ԿԱՄ ՄԱՆԵԱՅ ԱՅՐԸ

Հայաստանի երջանիկ լեռն է Սեպուհ, որ Յովհաննէս Երզնկացիի յորդորով կրնար հրճուիլ, վասն զի եղաւ «տեղի ոսկիակազմ տապանակին գուտ եւ գուարթուն անձին սրբոյն Գրիգորի, որ պատեալ էր սրբութեամբ ի ներքուստ ոգւով եւ արտաքուստ մարմնով եւ ի հինգ զգայութիւնս մարմնոյ եւ նոյնքան զօրութիւն ոգւոյ զրեալ էին անջնջելի աստուածային շնորհացն եւ բուրմառ սրաին բուրէր զանուշահոտութիւն խնկոյ, որ ի քեզ (Սեպուհ) եղաւ պահեցաւ նշխարք նուրեալ սուրբ նահատակին, որով եւ պատուին յաղղաց եւ ազանց եկեալ ի հեռուստ, գհոյքս օրհնեալ ի պէտս բժշկութեան ազգայնոյ

իրր ընծայս մատուցանեն» (Սոփերք, Ե., էջ 129—130)¹⁸ :

Երախտագէտ Հայը չէր կարող անտեսել և մոռնալ այն նուիրական վայրերը — մահաւանդ թէ անո՛վ նուիրականացած այն տեղերը — ուր Հայաստանի հոգելից Լուսաւորչին ապրեցաւ ու գործեց, աղօթեց ու քարոզեց, ճգնեցաւ ու մեռաւ : Այդ տեղեր բարձրացան եկեղեցիներ ու վանքեր¹⁹ :

Այս վանքերէն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի կամ պարզապէս Լուսաւորչի կամ Սեպուհի կամ Հանգիստ Լուսաւորչի վանքը, որ կոչուած է և Մանեայ այր, անոր մօտ ըլլալուն :

Ս. Լուսաւորչի վանքը կանգնած է Սեպուհ լեռան բարձրավանդակին վրայ, Երզնկայի հարաւային արեւելեան կողմը, Արագ

¹⁸ «Արդ եկին հասին նոքա յաշխարհն Կապուտկացւոց ևւ գտին զՎրթանէս ի Կեսարացւոց քաղաքին ևւ զսուրբն Արիստակէս բնակեալ յանապատին իւրում մենաւորաստանին... Զորս այնուհետեւ ևւ յուղարկեցին զնոսա անտի : Իսկ նոքա եկին հասին յերկիրն Հայոց ևւ յանդիման ունէին զածեալսն զերկոսին որդիսն Գրիգորի առաջի թագաւորին, զորս առեալ թագաւորին, ինքնին նոքօք հանդերձ ի խնդիր ելանէր որրոյն Գրիգորի, ուր ևւ գտցէ : Եւ եկեալ գտանէին ի Դարանաղեաց գաւառին, ի լեռինն, որ կոչի Մանեայ Այրք յանապատին» (Ազաթանդեղոս, ՃԻԴ, 861, էջ 451—452. Մովսէս Խորենացի Պատմ., էջ 242—243. Յովհ. Կաթողիկոս, Պատմ. Հայոց, էջ 1557—1558. Saint-Martin, Mémoires, II, էջ 432. Գր. Խալաթեանց, Հայ Արչակունիք բոտ Մովսէս Խորենացւոյ, Վիեննա 1906, էջ 112—114) :

¹⁹ Սեպուհով ևւ անոր վանքերովը զիւթուած ևւ հպարտ է Գր. Դարանաղցին (Ժամանակագրութիւն, էջ 510—514) :

մանքէն երեք ժամ հետու եւ անոր արեւ-
մբտեան հիւսիսային կողմը (Արեւելք, 1886,
թ. 853, Մասիս, 1886, էջ 238, 1906, էջ 187,
Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1067, 1902, թ. 1720,
Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 4—5, ուր
եւ մաստենագրական տեղիքներ, նոյնը՝ Նոր
Հայաստան, էջ 100—101, Հ. Ս. Էփրիկեան,
Բնաշխ. Բոր., Բ., էջ 133, Սիւրմէնեան,
Երզնկա, էջ 88—90 եւ Ծաղիկ, 1899, թ. 79) :

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած է
մանքին եկեղեցին, կոնաձեւ, կոկիկ եւ ան-
սիւն, յղկուած քարերէ հիւսուած, հին դրու-
թեամբ, կամարներուն մէջ խաչաձեւ փոքրիկ
ծակտիքներ: Միջակ մեծութեամբ է եւ
կրնայ 250 հոգի առնուլ: Նշանաւոր է աւազ
խորանը, որուն վրայ կը տեսնուին ճարտա-
րապետական խորին հմտութիւն, նուրբ եւ
մաքուր քանդակագործութիւն: Թէպէտ եկե-
ղեցական սպասներով աղքատ, բայց հա-
րուստ է նկարներով, որոնք Ս. Լուսաւորչին
չարչարանքները կը ներկայացնեն: Աւագ խո-
րանին աջն ու ձախը կան մէկական խորան-
ներ: Այդ երեք խորանները նուիրուած են
1). Աստուածածնի, Ս. Լուսաւորչի եւ Ս.
Յակոբի:

Բեմը վայելուչ է եւ նուրբ, միջակ բար-
ձրութեամբ: Սպիտակ մարմարիոնէ շի-
նուած: Նաւը՝ անշուք եւ առանց սալայա-
տակումի:

Եկեղեցին կառուցուած է իրրեւ թէ տեղի
այն ծառին, որուն յեցած մեռած ըլլայ

Ս. Լուսաւորիչը: Սոյն տաճարին մէջ կը
ցուցուին անոր գերեզմանը, ձախ բաղկամա-
սունքը եւ վզի խաչը՝ մէջը տատասկ մը
(Բիւրակն, 1898, էջ 648—649, Արեւելք,
1886, Թ. 853, Մասիս, էջ 238, Արարատ,
1901, էջ 363—364):

Վանքը²⁰ չըջապատուած է աղիւսեայ
բարձր ու հաստ պարիսպներով եւ ունի
թափծու երկաթէ շինուած դուռ մը:

Սեպուհ լեռն ու Մանեայ սյրը թէպէտ
չառ կանուխէն ուխտավայր ու սրբատեղի
կը դառնան ի յարգանս Մեծ Լուսաւորչին,
սակայն չէ կարելի հաւաստեալ ըսել թէ ո՛ր
դարուն կանգնեցաւ Լուսաւորչի վանքը:
Աւանդութիւնն անոր հիմնարկութիւնը Դ.
դարուն եւ զարգացումն ու ընդարձակումը
քանի մը դար վերջ կը դնէ (Բիւզանդիոն,
1902, Թ. 1720), սակայն միայն այնքանը
կարելի է ստուգապէս ըսել, թէ ԺԲ. դարուն
արդէն շինուած էր եւ ԺԳ.—ԺԴ. դարերուն
իր փթթումի շրջանը կը բոլորէ:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքի մասին
ինծի ծանօթ առաջին կարեւոր տեղեկու-
թիւնը հետեւեալն է. «Յամի ՈԾ (1201)
թուականութեան Հայոց ի գաւառիս Դարա-
նաղեաց ի լեառն Ս. Լուսաւորչին մերոյ մե-
ծին Գրիգորի, մերձ ի յայրս սրբուհւոյն
Մանէ, ի ստորեւ խոնարհ առաջի հանգստա-

²⁰ «Հայ մարդ մը՝ բառ աւանդութեան Ձենոն ա-
նուն՝ վանքն ընդարձակած եւ շիրիմը սրայծառացուցած
է» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1067):

րանաց նոցին յանապատի, որ կոչի Գրիգորի, ընդ հովանեաւ նորին գրեցաւ ամենագով... Աւետարանս...: Յանկացող եղէ ես... Ղազար... գրեցի... յիշեսջիք... դամենամեղս Ղազար գրիչ եւ զեղբայրն իմ զԱստուածատուր քահանայ, որ միշտ սպասաւորէ մերում տկարութեանս...: Յիշեսջիք ի Քրիստոս զգիտնական եւ զարդիւնական վարդապետս մեր զԿոստանդ, որ եղեւ մեզ վանատու եւ հանգուցիչ» (Հանդէս Ամսօրեայ, 1924, էջ 246):

Վեց տարի յետոյ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը կը գրուի. «Յամի ՈԾԶ (1207) թուականութեանս Հայոց ի գաւառիս Դարանաղեաց ի լեառն սուրբ Լուսաւորչին մերոյ մեծին Գրիգորի մերձ ի յայրս սրբուհուն Մանէ ի ստորեւ ի խոնարհ առաջի հանգրստարանաց նոցին, յանապատիս, որ կոչի սուրբ Գրիգորի, որ ինքն Ս. Լուսաւորիչն մեր Գրիգորիոս կառուցեալ ձեռամբ իւրով ի յանապատիս յայս մատուռ մի յանուն Ս. Կարապետին, ընդ հովանեաւ այս Ս. Կարապետի գրեցաւ... Ս. Աւետարանս...: Արդ յայսմ կտակիս ջանկացող եղէ ես տառապեալ եւ անարժան որդիս եկեղեցւոյ Յովհաննէս եւ բազում աշխատութեամբ գրեցի զսուրբ Աւետարանս...: Յիշեսջիք զՅովհաննէս գրիչ եւ զծնողսն իմ եւ զեղբարսն: Յիշեսջիք ի Քրիստոս զգիտնական եւ զարդիւնական վարդապետս (անունը չկայ եւ պարապ տեղ ձգուած) որ եղեւ մեզ վանա-

տու և և հանգուցիչ, ընդ նմին և և զեղբայրն
 իւր զԱստուածատուր յիշեսցիք...: Յիշես-
 ցիք և և զՅովհաննէս քահանայ սպասաւոր
 սուրբ և և զերհռչակ սուրբ Կարապետիս և և
 զհայր իւր և և զեղբարսն ի սուրբ աղօթս ձեր:
 Յիշեսցիք և և զԲարսեղ և և զՄարտիրոս
 միայնակեացն... ընդ նմին և և յիշեսցիք և և
 զՄիսիթար քահանայ և և զաէր Սիմէոն: Յի-
 շեսցիք և և զտառապետ զրիչս զՅովհան-
 նէս... այլ և և յիշեսցիք զյառաջասացեալ
 վարդապետն զմեր (զարձեալ անունը չէ
 նշանակուած և և զայն աւելցնելու տեղ
 ձգուած) և և զպարոն հայրն իւր Սարգիս և և
 զմայրն, որ զաւրինակս շնորհեաց մեզ:
 ...Յիշեսցիք և և զՆերսէս բաղձամեղս, որ ըստ
 իմում կարի աշխատեցայ ի զրելս» (Հանդէս
 Ամսօրեայ, 1924, էջ 246):

Գրեթէ նոյն անունները կը կրկնուին և և
 այլուր. «Տէր Աստուած օգնեա հայր Պետրոսի
 և և Սարգսի նուիրակի, զի հրամանաւ սորա
 զրեցաւ ի դուռն սուրբ Լուսաւորչիս ի ՈՂԳ
 թուականիս (1224): Կամ՝ «Ողորմեա նուաստ
 ծառայից քոց եղբարց Դազարու վարդապետի
 և և Գրիգորի և և Աստուածատրոյ, որք էն
 սպասաւորք եկեղեցւոյ անապատի սուրբ Լու-
 սաւորչին...»: Դարձեալ՝ «Ողորմեա հայր
 Կոստանդեայ և և Թադէոսի գրչի և և որք ի
 ծաղկելն օթանդակեցին Վարդան ի Կապոսոյն
 և և Դազար գրիչ... և և ամենայն հաւատով
 միարանաց սուրբ Լուսաւորչիս զերեզմա-
 նին...»: Նաեւ՝ «Գրիգոր միայնակեաց այլ

խորագնադղեաց, որ շրջէր յաշխարհի լեշկ-
մաշկով, նա առ սէրն որ ունէր յիշատա-
կեաց ի դամբանարանս սուրբ Լուսաւորչիս
նշխարս երկուս զսկաւառակն սուրբ Վար-
դանայ եւ զմեծ րազուկն եւ զմիւս րազուկն
Փիլիպպոսի առաքելոյն . . . » (Զարրհանէ-
լեան, Մատենադարան, էջ 729) :

Տարիներ յետոյ կը գրուի հետեւեալ յի-
շատակագրութիւնը . «Թու . ԶԽ (1291) ի հայ-
րապետութեան Տեանն Ստեփաննոսի եւ ի
թաղաւորութեան րարեպաշտին Հեթմոյ եղև
կատարումն գրոցս ի դուռն սուրբ Լուսա-
ւորչիս գերեզմանին : . . . Նուաստ եւ անար-
ժան սպասաւորս րանի Ահարոն մականուն
Գրիգոր կոչեցեալ ստացայ զգիրքս գոյս որ
է քերական եւ արուեստ գրադարձի եւ հա-
մառաւտ կանոնք, երկու զխտաւորութեամբ,
մի՝ զի ընթերցեալ աւդտեցոյց ի սմանէ,
փասն որոյ եւ խոչորապիծ ետու գրել ի ծե-
րութեան ժամանակի եւ երկրորդ զի յիշելոյ
սրտածատ լիցի մեզ յետ վճարելոյ մեզ ի մար-
մնաւոր կենացս . . . ի թվ . ԶԿԵ (1316) յամ-
սեան Ոգոստոս որ աւր ժԸ էր վճարեաց
զմարմնաւոր կեանս եւ փոխեցաւ առ Քրիս-
տոս երջանիկ եւ ճգնաւոր րարունին Ահա-
րոն . . . :

«Ի թվ . ԶԿԵ (1316) յաւգոստոս ժԸ . որ
է վերջատօն փոխման Տիրամաւրն եւ յիշա-
տակ Լօրոսի եւ Փլօրոսի, յայսմ աւուր եղև
փախճան Ահարոն վարդապետին եւ եղաւ ի
լերինն Սեպուհ ընդ հովանեաւ սուրբ Լու-

սաւորչին մերձ ի Մանկ այրն . . .» (Ակինեան ,
Հաւաք . Յիշատ . Ձեռ . Էջմ . 2329) :

Աւելի բովանդակալից է այս յիշատա-
կագրութիւնը . «Ակիգրն եղև գրոյս այս-
միկ ի յեկեղեաց գաւառն եւ ի Դարանաղեաց
յեռն ի յերկնահանդոյն անապատն , որ յանուն
սուրբ Լուսաւորչին սուրբ Գրիգոր կոչի , որ
է տեղի ճգնութեան աղաւթից եւ փառաբա-
նութեան եւ հրեշտակակրան փարուց նորա
յերկար ժամանակս , այլ եւ հանգիստ նորին
եւ սուրբ մարմնոյն գերեզման եւ բժշկարան
նշխարաց նորա տեղի անդր է . եւ այս գրե-
ցաւ ի մայրաքաղաքն Եզնկա , բայց կատա-
րումն ոչ էլ , զի այլազգի մահմետականք աս-
պատակեցին ի գաւառն ի քառասնորդաց սղա-
հոցն երկրորդ շարաթուն եւ բազում քրիս-
տոնեայս խեղեցականս եւ աշխարհականս
նահատակեցին եւ յանխնայ եւ անողորմ
սրակոտոր արարին եւ գայլսն գերի վարե-
ցին եւ սաստիկ եւ անհնարին ահ եւ երկխղ
եւ տազնապ եւ խոսովութիւն եղև բնակչաց
քաղաքին եւ որպէս յօլովք ցրուեցան ի քա-
ղաքացեացն ընդ ամենայն կողմանս , նոյն-
պէս եւ մեք մաղապուրծ եղեալ բազում տա-
ռապանաւք եւ աշխատութեամբ զխմեալ յա-
րեւելից կողմն եւ խնամք Աստուծոյ առաջ-
նորդեալ հասոյց զմեզ յԱնի քաղաքս եւ աստ
եղև կատարումն գրոյս շնորհաւք եւ աւգնու-
թեամբ Աստուծոյ ի թուականիս Հայոց ՁԽԱ
(1292) ի Մարերի Ժ . եւ ի Հոկտեմբերի ԺԳ .
ձեռամբ մեղսպարտ եւ անարժան վարդա-

պետի Ահարոնի²¹ մականունն Գրիգոր կոչեցեալ, ոչ բովանդակ գիրքս այլ սակաւ թղթերն ի վերջքն, որ այրն միազիծ է եւ այլ նշանագրեր կա(յ), վասն որոյ աղաչեմ զընթերցողսդ անմեղադիր լինել, զի չհանդիպեցաւ լաւ զրիչ, որ տեղեակ էր արուեստին, որպէս զայլոցն եւ ես ոչ տեղի ունէի պատշաճաւոր գրելոյ եւ ոչ գործիք, այլ եւ վասն աւերինակին փութա(յ)ի գրել, թէ զուցէ զնանք աստի եւ յայլ տեղ աւերինակ չհանդիպի... : Իսկ ես տրուպս եւ յետին ի սպասաւորս բանի Ահարոն, որ եւ Գրիգոր... ետու գրել զսա խոշորագիծ վասն ծերութեան հասակիս լուսոյ նուազելոյ, զի գիւրաւ ընթերցեալ մխիթարեցայց աւգտել ի սմանէ... (խնդրէ ողորմիս) ամենայն երախտաւորաց մերոց... եւ որք արարեալ մեզ ի ծախք եւ ի սէտք գրոցս, եւ Սարկաւագ քահանային, որ զաւերինակն շնորհեց եւ Գրիգոր ծեր քահանային, որ զմեզ ժողովեց յիւր բնակութիւնն եւ Սիմէոն միակեցին Մարընդուցոյն որ առ մեզ հայրարար խնամք եւ սէր եւ զութեցոյց եւ ողորմութիւն» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Էջմ. 1342 Իգնատեոյ մեկնութիւն Ղուկայ, հմմտ. Կարեն. Էջմ. Թ. 1296) :

ԺԳ. գարուն վերջը Ստեփանոս Ս. Լուսաւորչի մէջ Ժամագրքի մեկնութիւնը կը

²¹ Նոյն Ահարոն 1298ին Երզնկայի Ներսէս առաջնորդի ատեն Եւագրի խրատները արտագրել կու տայ (F. Macler, Cath. manusc. bibl. nat. Paris, էջ 113) :

դրէ . «Եւ արդ գրեցաւ սա ի թուարեւոթեան տումարիս ԶԽԴ (1295) . . . : Եւ գրեցաւ ի մէջ երկուց գաւառաց Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց ի հռչակաւոր մենաստանս , որ սուրբ Գրիգոր կոչեցեալ առ դամբարանի սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ : Զեռամբ Ստեփանոս . . . քահանայի , մականունն Յերկայն կոչեցեալ , ընդ որում գործակցեալ դեռարոյս քահանայ մանուկ տիովք , որոյ անունն Յովանէս ճանաչիւր . . . : Յիշեսջիք եւ զՎահրամ ծերունին , որ աւգնական եղեւ նիւթ որակիս» (Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . Տէր Աւետիսեանի Նոր Զուղայի հայ . Ձեռ . ցուցակէն թ . 471) :

Ս . Լուսաւորչի մէջ ժամանակ մը ուսուցչութեամբ կը գրադի Մովսէս Երզնկացին , որ «դամբարանի սուրբ Լուսաւորչին» Աստուածաշունչ մը կը նուիրէ (Արարատ , 1904 , էջ 131 . 1913 , էջ 597) : Նա ուսուցիչն է Գրիգոր(իս) Երզնկացին , որ հայր կ'անուանէ Կոստանդին Երզնկացին (հմմտ . Ալիշան , Սիսական , էջ 137 . Հ . Մ . Պոտուրեան , Կոստանդին Երզնկացի , էջ 13—14) : Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ «Ի թվ . ԶՀԳ (1324) ես Կիրակոս վարդապետս բնակեցաւ(յ) ի լերինս Սուրբ Լուսաւորչիս» (Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . էջմ . 2329) :

Աւետարան մը կը գրուի «Ի թվ . Հայոց ԶԾԹ (1310) ի գաւառին Դարանաղեաց առ դամբարանարան Ս . Լուսաւորչին ի լերին Աւարուհ եւ Մանէայր կոչեցեալ ձեռամբ սու-

տանուն Գրիգորի» (Սրուանձտեանց, Թոր. Աղբ., Բ., էջ 445—446) :

Համանուն Գրիգոր 1373ին «յանապատիւ Ս. Լուսաւորչի ընդ հովանեաւ Ս. Կարապետի» կը գրէ Աւետարան՝ մը — Յովհ. Որոտնեցիի հրամանովը (Թորոս Աղբ., Բ., էջ 325—327. հմմտ. եւ Քէչեան, Ակն եւ Ակնցին, էջ 39, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1680, ուր Պալեան Աւագ վանքի կը մերձեցնէ այս յիշատակագրութիւնը) :

Քանի մը տարի յետոյ — 1381ին — Եսայի եւ Պաւղոսի թղթերը կը գրուին «ի գուռն սուրբ դամբարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին եւ Սաղիմայ սուրբ Նշանին եւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին» (հմմտ. Աճառեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Սանասարեան վարժարանի, էջ 22) : Միեւնոյն տեղը երկու տարի յետոյ — 1383ին — Նոր Կտակարան մը կ'արտագրուի (Ակնեան, Հաւաք. Յիշատ. R. B. Casanatense) :

1434ին²² Ղազար Ղըրիմեցին կը գրէ ճաշոց մը «ընդ հովանեաւ սուրբ եւ փառաւոր գերեզմանիս Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի...» (Նօտարք, էջ 103) :

Քանի մը տարի վերջ — 1442ին — Յովհաննէս գրիչ Ս. Լուսաւորչի Բարսեղ առաջնորդը եւ միաբանները կը յիշէ. «Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Բարսեղ

²² Սիմէոն 1439ին Յայսմաւուրք մը կը սկսի հոս գրել եւ զայն Աւագի մէջ կ'աւարտէ (Տաշեան, Յուլ. Մխիթ. Մատ., էջ 50) :

Լախսկոպոսի և Կմիարան Եղրայրութիւն սուրբ ուխտիս զՅովհաննէս արեղայն զփակակալն և Կթորոս արեղայն՝ զօրինակիս շնորհողն և ԿՄարտիրոս արեղայն՝ զծաղկողն և ԿԱրրահամ արեղայն՝ զգասափայլն և ԿԱւետիք արեղայն և ԿՄեղիտոն արեղայն և Կայլ միարան սուրբ ուխտիս յիշեցէք²³» (Նօտարք, էջ 129) :

Բարսեղի առաջնորդութիւնը և միարաններէ կարեւոր մաս մը կը յիշուին հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ. «Գրեցաւ (1445ին) և սկիով զարդարեցաւ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ սուտանուն արեղայի Յովաննիս ի մէջ երկուց զաւառաց Եկեղեաց և Դարանաղեաց առ զամբարանի սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչիս և սուրբ Փրկչիս ի յետն Սեպհոյ յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Բարսղի և ի վարդապետութեան քաջ բարունոյն Յովհաննէսի և զրոց աշակերտաց նորին տէր Արրահամին և Մարտիրոսին և Աստուածատրին և Աւետիքին և զայլօք պատեալ ծերունին զտէր Թորոսն և Յովհաննէս փակակալն, ԿՍարգիս Ապահունեցին, ԿԳրիգոր Համչէնցին և զշայրա-

²³ 1429ին զրուած յիշատակագրութեան մը մէջ կը կարդանք «Որոյ (Մաշտոցի) ցանկացաւդ եղեալ... Վաւդոեցի Յովանէս երէց... որ և երես երեք հարիւր սպիտակ մատաղի ի Լուսաւորչիս զերեզմանն Զորեհանդիստ կոչեցեալ Ղազար վարդապետի ձեռօքն... : Յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս (Զորեհանդիստ կոչեցելոյ) Ղազար վարդապետիս» (Նօտարք, էջ 91—92) :

պիտն եւ պայլ միարան սուրբ ուխտիս զմեծ
եւ զփոքր յիշեալիք» (Նօտարք, էջ 135) :

Բարսեղի յաջորդ կ'ընտրուի Մատթէոս
կրօնաւորը, որուն օրով 1449ին Երեմիա կրօ-
նաւորը Աւետարան մը կ'արտագրէ «ի հըռ-
չակաւոր անապատն սուրբ Լուսաւորչին»
(Նօտարք, էջ 161, Թորոս Աղբար, Բ, էջ
423—424, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1680,
ուր Պալեան այս յիշատակագրութիւնն ալ
Աւագ վանքի կը մերձեցնէ) :

Գուցէ Մատթէոսի յաջորդն ըլլայ Գրի-
գոր, զոր 1464ին կը յիշէ Ստեփանոս յիշա-
տակագիրը (Հմմտ. Աւագ վանքը) :

«Յերկիրն Կամախայ ի դաւանն սուրբ
Լուսաւորչին եւ սուրբ Կարապետին եւ սուրբ
Տիկինին եւ սուրբ Աստուածածնին» 1457ին
կը գրուի Մաշտոց մը (Նօտարք, էջ 187) եւ
1480ին գրուած Գանձարան մը Ս. Լուսա-
ւորչի կը նուիրուի (Թորոս Աղբ. Բ. էջ 308,
Հմմտ. Աւագ վանքը) :

Այս դարուն Ս. Լուսաւորիչ քանի մը
նուիրատուներ կ'ունենայ՝

«Ես Գամալ խաթունս Աւգին դուստր, որ
տուի զիմ թանջերայն ի Զորեհանդիսան
սուրբ Լուսաւորչին գերեզմանին ի յիշատա-
կութիւն յաւիտեանս յաւիտենից ինձ եւ
ծնաւդաց իմոց եւ այլ ի մարդ հետ զրուց
չունի... հետ իմ թանջերին զրուց չունի ոչ
տաաջնորդ ուխտիս որ կամ ծախեն կամ զրաւ
դնեն կամ ի վանացս հանեն թվ. ԲՃԺ
(1461)» :

Դարձեալ ուրիշ գրչէ՝ «Ես Գոհարյա-
զիցս ի յԱխոռէն դուստր Թագորչահին որ
զնեցի զխանակին արտն ԳՃ. սպ. ու գրի
սուրբ Լուսաւորչին գերեզման ինձ յիշա-
տակ» :

Նորէն՝ տարրեր գրչէ՝ «Ես Մկրտիչս
որդի Քրիստոստրեն ի յԱխոռէն որ տուի Ճ.
սպ. ի Մայմրայ քարն ի Լուսաւորչին դուռն
ի յիշատակ ինձ . . . » (Ակինեան Հ. Ն.՝
Հաւաք. Յիշատ. Paris, Bibl. nat. 79, Գան-
ձարան) :

«Աս սուրբ գերեզմանին մեր Լուսաւոր-
չին» կը գրուի Շարակնոց մը՝

«Գրեցաւ հղանակաւոր տառս որ կոչի
Շարակնոց, ձեռամբ մեղապարտ եւ անի-
մատ փծուն գրչի Յովանէս հպիսկոպոսի ի
դաւառս Դարանաղեաց որ ասի Կամախ ի
յոտս Սեպուհ լեառն մերձ առ սուրբ գերեզ-
մանին մեր Լուսաւորչին եւ այլ ամենայն
սրբոց որ աստ կան հաւաքեալ ի թմարերու-
թեանս հայկազեան տումարի ԶԿԱ (1512) ի
Մարտ ամսոյ ի Ժ. հղեւ աւարտ գրոյս այս-
միկ : Արդ յերեսս անկեալ աղաչեմ զդասս
սրբասնեալ քահանայիցդ, որք տեսանէք զսա,
յիշեսձիք յաղաւթս ձեր գտէր Ներսէսն
դուսուցիչն իմ եւ զՅովանէս վարդապետն եւ
զԱրրահամ վարդապետն, այլ եւ զգրիս ծա-
նուցողն զԱւետիք վարդապետն եւ զիս զմե-
ղաւք լցեալս եւ յուղիղ ճանապարհէ հեռա-
ցեալս, զծրոյ սորոյ, եւ զԽաչատուր արե-
ղան, որ զմեր պէտքն եւ զկարիքն հոգայր

անձանձիր եւ զսարկաւաղն մեր զՂարխաջան
որ բազում աշխատութեամբ սպասաւորէր
մեզ...» (Ակիւնեան, Յուցակ հայերէն ձեռա-
գրաց ի Բէյրութ եւ այլուր) :

Իսկ 1530ին Խաչատուր գրիչ «ի մեծա-
փառ եւ հռչակաւոր անապատս սուրբ Լու-
սաւորչին» կը գրէ Մանրուսմունք մը (Ակի-
ւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. առնուած Սա-
ւալանեանի Երուսաղէմի հայ. Ձեռ. ցուցա-
կէն Թ. 1685) :

Ս. Լուսաւորչի մէջ ապրած եւ սորված
է Գր. Դարանաղցին Պարոն ճղնաւորին հըս-
կողութեան ներքեւ՝ Յակոր առաջնորդի
օրով : Նա բաւական տեղեկութիւններ տուած
է այն վանքին մասին :

Անոր Եկեղեցւոյն Մաղաքիա վարդա-
պետը գրաւոր մը չինել կու տայ, մինչդեռ
անոր մէջ Մելքիսեղ Հերիսա արեղան շատ
խեղճ քարոզ կու տայ : Վանքը աւագակներու
դէմ կը պաշտպանէ Յովհաննէս Գարծար ա-
րեղան (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրու-
թիւն, էջ 339, 341—344, 420—421, 509—512,
593, հմմտ. եւ նոյնին հրատարակչին տողերը
կամ յառաջարանը, էջ ԺԱ.—ԺԳ.²⁴) :

Յաւելունք : Հաւանականաբար հոս է որ
1636—1643ի շրջաններուն Կարապետ Գանձա-

²⁴ Երզնկայի եւ Սեպուհ Ս. Լուսաւորչի վանքի
առաջնորդ էր Կ. Պոլսոյ պատրիարք Աւետիք, որ իր
վերջին տարիները Գաղղիա անցուց (Չամչեան, Պատմ.
Հայոց, Գ.) :

րան մը կը գրէ «Ի լեառն Սեպուհոյ ի սուրբ անապատիս զրան սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ Երագահաս սուրբ Մինասայ եւ սուրբ Տղա սուրբ Գրիգորի եւ սուրբ Երեք մանկանցն եւ սուրբ ծիրանեացն ի հայրապետութեան Ներսէսի եւ ի փակակալութեան Կուսակրան Երեմիայ արեղային . . . (Տաշեան, Մայր Յուլի, էջ 423, Պալեան այս յիշատակարանն ալ Աւագի կը մերձեցնէ, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1680) :

Գուլէ հոս է որ Յովհաննէս Երէց 1746ին Արիաստուէլի Ստորոգութեանց լուծմունքը կը գրէ (Կարենեանց, Յուլի. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 1903) :

Յայտմաւորքի մը յիշատակագրութեան համեմատ Յարութիւն քահանայ Սերաստային շատ նպաստած է Ս. Լուսաւորչի փանքին, թէ եւ տառապանքներու ենթարկուած, սակայն չէ ընկրկած իր ձեռնարկին մէջ (Արեւելիք, 1886, Թ. 853) : Սեպուհի այս փանքին միարան էր (1773ին) Կարապետ վարդապետ Ճօռճօռ կոչուածը (Հ. Գր. Գալէմքեարեան, Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպիսկոպոս Սարաֆեան . . . էջ 337) :

Աւագ եւ Ս. Յակոբի զոյգ փանքերու փանահայրութիւնը գրեթէ մէկ ու կէս դար անընդհատ իր ձեռքին մէջ ունեցած է Բրոխորոնեան ընտանիքը (տէր Յարութիւն, տէր Վրթանէս, տէր Վարդան եւն, հմմտ. Սիւրմէնեան Գ. Երզնկա, էջ 91) :

Վերը յոռաջ բերուած յիշատակագրու-

թիւնները դժբախտարար Ս. Լուսաւորչի վա-
նահայրերու շատ սակաւներու անունները
յիշեր են: Գարձեալ՝ անոնք թէեւ վանքը
դիտեն մեծահոգակ ու անուանի, սակայն
կարծեմ այս միայն անոր համար՝ վասն զի
Գրիգոր Լուսաւորչի յիշատակներուն հետ
կապուած է: Հոն երեւան չեն եկած սրտի ու
մտքի հոյակապ դէմքեր: Սակայն կ'արժէ
չեչտել թէ այն տեղ ապրած ու գործած են
Մովսէս Երզնկացի եւ Գրիգոր Դարանապետի
(հմմտ. վերը):

Ս. Լուսաւորչի վանքը ունեցած է մա-
սունքներ, թեմական դիւղեր, անտառ եւ
բաւականաչափ մշակելի հողեր (Մասիս,
1896, թ. 1847, էջ 238, Բիւզանդիոն, 1902,
թ. 1720): Ուխտի օրն եղած է Գրիգոր Լու-
սաւորչի մեծ տօնը (Սիոն, 1927, էջ 213,
հմմտ. եւ Գ. Սիւրմէնեան Երզնկա, էջ 222):
Արդէն 1895ի դժբախտ դէպքերուն վանքին
չէնքերն ու եկեղեցին ծանրապէս փառսուած
են (Հայք, 1895, էջ 243 եւ Արարատ, 1901,
էջ 363—364):

10. ԾՆԱՆ ԱՌՁՈՅ ԱՆԱՊԱՏԸ ԿԱՄ ԱՐՃՈՅ
Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ծնան Առջոյ անապատը կամ Արճոյ
Ս. Աստուածածնի վանքը Սեպուհ լեռան
վանքերէն է (Ծագիկ, 1899, թ. 79): Հիմ-
նուած էր արդէն ժե. դարէն յառաջ: Հոս կը
գրուի ճաշոց մը՝ «Արդ գրեցաւ սա ի թուա-
կանիս Հայոց ՊԶԸ (1439) ի գաւառիս որ

կոչի Դարանաղեաց եւ մականունն Կամախ ի սուրբ մենաստանիս, որ կոչի Ծնան Առջոյ վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, ի հայրապետութեան տէր Գրիգորի եւ յեպիսկոպոսութեան Դարանաղեաց գաւառիս տէր Կիրակոսին...: Յիշեալիք եւ զառաջնորդ սուրբ ուխտիս, այլ եւ զպարոն Պակթամուրն, որ եռափափաղ եւ ջերմեռանդ եւ յօժար սրտիւ ել եւ դնաց եւ շինեաց զեկեղեցին, որ էր անրնակ ի մարդկանէ... շինեաց զսա վանք եւ անապատ եւ զարդարեաց հանդերձիւք եւ դրեանօք...» (Նօտարք, էջ 120, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158 եւ 1902, Թ. 1680):

Նաեւ հոս կ'ուսանի Գր. Դարանաղցին եւ հոս կը մեռնի «Վարդան ծերն, որ կարի յոյժ խեղացեալ էր» (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 8 եւ 507):

11. ԿՈՒԿՎԱՆՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Դարանաղեաց մերձաւոր Շէսյիանու երկրին սահմաններու մօտ Կուկվանցու ձորին մէջ կան շատ մը վանքեր, ինչպէս կը հաւաստէ Յակոբ Կարնեցի. «Եւ անոր շրջեալ ի ձորն Կուկվանցու, որ բնակութիւն է Հոռոմոց եւ ունի զիւղք եւ աւանք եւ վանօրայք բազումք...» (Տեղ. վերին Հյց., էջ 14—15):

12. Ս. ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Քէմախի մէջ: Մանրամասնութիւններ կը պակսին: Վաղուց ամայացած ու շարաթացած (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1720):

13. Ս. ՆՇԱՆԻ ԿԱՄ ԱՐԵՊԱԿ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Քէմախէն հինգ ժամ հետի դէպի արեւմտահիւսիս: Հիանալի դիրքի վրայ: Անպարիսպ: Ունի երկու գիւղ իրրեւ թեմ: Գիւղացիները տիրացած են անոր հողերուն (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1720):

14. ԶՆՁՈՐԻ ԿԱՄ ՅՆՁՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Քէմախի արեւմտեան կողմը, Հոռոփուլ գիւղին քով, Կիրճանիսի մէջ էր Զնձորի վանքը որ շատոնց ամայացած էր, բայց եւ ուխտաւորներու սրտերը կը ձգէր (Ծաղիկ, 1899, թ. 79 եւ Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1103 եւ 1902, թ. 1680):

15. ԶՈՐԵՀԱՆՔԻՍՏԻ ՎԱՆՔ

Դարանաղիքի մէջ: Լուսաւորչաշէն: Նոյնացուած Ս. Լուսաւորչի վանքի հետ (հմմտ. վերը): Համանուն վանք մըն ալ կը ցուցուի Տարօնի մէջ: Ձեռագրի մը մէջ կը յիշուի Զորեհանդստի վանք մը եւ իր Ղազար առաջնորդն ու միաբանները (հմմտ. Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 512—513, Նօտարք, էջ 91—92, Ակինեան, Սիմէոն գալրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, Վիեննա 1936, էջ 200):

16. ՍԵՐՈՎԷԷԻՅ ԵՒ ՔԵՐՈՎԷԷԻՅ ԿԱՄ ՍԵՐԵԱՅ ՎԱՆՔԸ

Սեպուհ լեռան արեւմտեան անդնդախոր ձորերէն կազմուած գեղադուարճ ընդարձակ

հովիտի մը մէջ շինուած է Սերովրէից եւ Քերովրէից վանքը, Թաւկընէր գիւղի մօտ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 401 եւ 513, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1720 եւ Ծաղիկ, 1899, Թ. 78, ուր եւ Սերաստիայի Ս. Հրեշտակապետի վանքի մասին) :

Աւանդութեան համաձայն անոր հիմնադիրն է Ս. Լուսաւորիչը, որ Սերովրէներէն հրաման կը ստանայ Երուսաղէմ չանցնելու (Saint-Martin, Mémoire, էջ 432, Յակոբ Կարնեցի, Տեղգր. վեր. Հյց., էջ 13—14) : Երբեմն ունեցած է շէն ու բարգաւաճ վիճակ : Զեռադիրներու մէջ կը նշանակուի իբրեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, որուն հովանիին տակ «կը պատսպարուին եղեր բազմաթիւ ճգնաղգեաց միաբաններ» (Արարատ, 1901, էջ 363) : Հոն ժամանակ մը ապրած է Պարոն ճգնաւոր Կամախեցին († 1610, Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 597, հմմտ. Աղաւնունի, Հայ Երուսաղէմ, էջ 408—409) : Հոս ապրած է նաեւ Մելքիսեդ Մազոտ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 76—78) :

Այժմ անշուք : Իր ընդարձակ հողերուն գիւղացիները տիրացած են (Արարատ, 1901, էջ 363, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1720) :

Պալեան կը գրէ. «Հին մատեաններու մէջ յիշատակուած տեսած ենք Սեբեայ անուն վանք մ'ալ ի Քեմախ, բայց այս վանքի մասին որ եւ է մասնաւոր տեղեկութիւն մը չկրցինք ստանալ տեղացիներէն...» (Բիւ-

դանդիոն, 1912, Թ. 1720) : Արդեօք նոյն չէ՞
Սերովրէից վանքին հետ, Սխիւան լերան ա-
րեւմտեան կողմը (Ծագիկ, 1900, Թ. 78) :

17. ՎԱՐԳԵՆՈՅԱՅ ՎԱՆՔԸ

Սաղմոսարանի մը յիշատակագրութեան
մէջ կայ՝ «Ես Յովսէփ Էպիսկոպոս գրեցի Է-
կագմեցի զՍաղմոսարանս ընդ հովանեա-
սուրբ Ստեփաննոսի Նախավկայիս ի ստո-
րոտ Բզնոց լեռան, որ կոչի Վարդենոցաց
վանք, (ի) Դարանաղեաց Երկրիս, որ կոչի
Կամախ Է ի վանացս առաջնորդութեան տէր
Պաւղոս Էպիսկոպոսին Է հարպեաութեան
Կոստանդին . . .» (Սարգիսեան, Յուլիս, 1900,
Ա., էջ 247) : Սաղմոսարանը կը գրուի
1476ին, անկէ յառաջ 1469ին Վարդան կը գրէ
Յայսմաւուրք մը՝ «յանապատս գրիգորաշէն
Էկեղեցւոյս Ս. Ստեփաննոսի Է սուրբ
Նշանացս, որ առ լերամբս Բթնոյ ի գաւառս
Դարանաղեաց յառաջնորդութեան ուխտիս
Տեառն Սահակայ Էպիսկոպոսիս» (Ակիւնեան,
Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէ) :

Վարդենոց Ս. Ստեփաննոսի վանքը
Ս. Կիրակոսի (Երզնկա) մօտերն ըլլալու է :
Վերջինս ալ կը գտնուի «առ լերամբ Բթնոյ
(համտ. անդ) : Գր. Դարանաղցիին ծանօթ է
Վարդենից վանքը (Ժամանակագրութիւն,
էջ 59) : Վարդենեաց անապատ մը կայ Սիւ-
նիքի մէջ Է Վարդենիս վանք մը Քաջրերու-
նիքի մէջ (Ալիշան, Սիսական, էջ 60, Ոս-
կեան, Վասպ.Վանի վանքերը, Բ., էջ 453) :

Բ.

ԵԿԵՂԵԸՑ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բարձր Հայքի Եկեղեցի գաւառը, ապա
իր գլխաւոր քաղաքին անունովը կոչուած
Երզնկա, սահմանակից է Բարերդի, Մանա-
նաղիքի, Դարանաղիքի եւ Դերջանի: Սակայ
ենթարկուած է երկրաշարժի եւ ասպատա-
կութեան:

1. ԱԿՐՆՁԻ ՎԱՆՔ

Մանօթ է յիշատակագրութենէս .

«Զվերջին կազմող Աստուածաշունչ
գրքիս գտէր Կիրակոս արեղայս եւ Յակոբ
դրոց աշակերտս . . . (յիշեցէք) : Կազմեցաւ
գիրքս ի դառն եւ ի նուրբ ժամանակիս վասն
անաւրէն Տաճկացն , անողորմ կողոպտէին
գրքիստոնեայքս , աւրն անգամ մի ի յայրս եւ
ի ծերպս վիժաց փախաք , հազիւ կարացաք
հանել զգիրքս , թիւ . ՌԽԸ (1599) յեկեղեաց
դաւառն ի յԱկրնջին վանքն , ի տէր Կիրակոս
հարպէտին եւ այլ միարանիցն . ամէն» (Ակի-
նեան , Հաւաք . Յիշատ . էջմ . 2063) :

2. ԱՆԱՐԾԱԹ ԲԺՇԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի ¹ վանքերէն է Անարծաթ
Բժշկաց վանքը , որ կառուցուած է Քէմա-
խէն մէկ ժամ հեռու՝ Մարեք գիւղի մօտերը :
Դժբախտաբար վաղուց չարաթացած (Գր .
Դարանաղցի , Ժամանակագրութիւն , էջ 161 ,

¹ Երզնկայի առաջնորդները միանգամայն վանքե-
րու վերին առաջնորդներն էին : — Վիենն . Մխիթա-
րեանց Մատենադարանին Թ . 703 Զեռագիր նամակա-
նին նախորդ դարու մէջ (առաջին կէսին) կը յիշէ
Կարապետ , Պօղոս եւ Ղազար առաջնորդները (էջ 78
եւ 136) :

Ծաղիկ, 1899, թ. 54 և 79. Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1680. Գ. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 10) : Դասուած է նաեւ Քէմախի վանքերու շարքին մէջ :

3. ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԸ

Վանքս կը յիշուի Երզնկայի շարաթացած վանքերու շարքին մէջ (Ղազանճեան, Խառն նամակներ, էջ 26, Բիւզանդիոն, 1898, թ. 351 և 1902, թ. 1644, Ծաղիկ, 1899, թ. 79, Սիւրմէնեան, անդ, 105) :

4. Ի. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ԶԱՐԵԱՓԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն երկու ժամ հեռու, Զախըր՝ ման գիւղի քովերը : Անշուք (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1614. Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 76. Նաթանեան, Արաօսը Հայաստանի, էջ 58. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 104) :

5. ԵՐԿԱՆԻ Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն երկու քուկէս ժամ հեռու և անոր հարաւային կողմը, Երկան և Կելնցիք գիւղերու մերձ, Մրձուր լեռան քով «Ի ստորոտս Տուժիկ լեռանց» (Բիւզանդիոն, 1897, թ. 317. 1902, թ. 1644. Մասիս, 1886, թ. 1841. Ղազանճեան, Խառն նամակներ, էջ 25. Նաթանեան, Արաօսը Հայաստանի, էջ 158. Արեւել. Մամուլ, 1891, էջ 208—

209) : Ունեցած է երկու տաճար, մէկը՝ Տիրամօր եւ միւսը՝ Ս. Գէորգի նուիրուած (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 437—438) :

Յովհաննէս երէց 1342ին գրուած Տօմարագիրք մը կը նուիրէ Ս. Գէորգի. «Ես Յովանէս երէցս սուրբ Եհնայ որ տփի գտումա(ր) գիրքս յիշատակի յԵրկանին վանքն, ի դուռն սուրբ Գէորգայ եւ սուրբ Աստուածածնին, յիշատակ իմ հոգւոյս եւ ծնողացն Կարապետին եւ Քարամ խաթունին» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ., 1973. հմմտ. Կարենեան, Յույ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 198) :

Հոս ապրած է ժամանակ մը անուանին Կիրակոս վարդապետ. «Գրեցաւ գիրքս այս ի դաւանն Եկեղեաց ի վանսն, որ կոչի Երկայնի, յորում է մեծ եւ հռչակաւոր վարդապետն Կիրակոս...» (Սարգիսեան, Մայր Յուցակ, Ա., էջ 160) : Նմանապէս հոս ապրած ու գրական աշխատանքի նուիրուած է Մխիթար Երզնկացին (հմմտ. Հանդ. Ամս. 1915, էջ 64—69) :

Դարձեալ Երկանի մէջ բնակած է Վրթանէս վարդապետը, որմէ են հետեւեալ տողերը. «Վրթանէս վարդապետս ի թփին ԶԶԳեղայ արեղայ եւ շինեցաք զմեծ ժամատուն, Բ. տարի կեցա(յ) ի վանքն եւ անտի գնացի ի Դերջան ի մեծ Մաղաքիա վարդապետին վանքն եւ աշակերտեցայ նմա ի թփին Զ եւ իննսուն եւ երկուսն : Մաղաքիա վարդապետն շինեաց զՍուրենու խան, զի աւեր էր,

և նայ նորոգեաց : Զ իննսուն և Դ . (1445)
 Մաղաքիա վարդապետն փոխեցաւ առ Քրիս-
 տոս և Եթող մեզ սուգ անմխիթար ի վերայ
 երկրի : Զի բազում աշակերտ անմխիթար և
 որր մնացաք ի սուրբ հօրէն մերոյ : Եւ անտի
 ելեալ զնացի ի Կեղի ի մեծ վարդապետն որ
 մականունն Շիրաք ասի և Կեցայ անդ
 Գ . տարի և անտի ելեալ զնացի ի մեծ ուխտն
 ի Սարաիշար առ մեծ վարդապետն Մեսրոպ ,
 և նա ևւս առ Աստուած փոխեցաւ : Եւ անտի
 ելեալ զնացի ի Սերաստիայ և Կեցայ տարիմ :
 Եւ առի դաւազան ի թմին Հայոց ՌԳ և
 Եկայ դարձեալ ի սուրբ ուխտս , որ ասի Եր-
 կանի վանք և վճարեցի իՔի պարտք և
 դարձեալ զնացի ի Տրվիկի և շինեցի զԿու-
 սասու վանաց Եկեղեցին և դարձեալ Եկայ
 ի վանքս և շինեցաք զվերի պարիսպն և
 զներքին պարիսպն , զշվաքն և զտօրիտուն ,
 զԵկեղեցին և զժամատուն այլ շինեցաք և
 դարձեալ զնացի Երուսաղէմ ի թմին ՌԺԸ»
 (Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . Էջմ . 2145) :

Երկանի վանքը շատ միարաններ ունե-
 ցած է և հռչակ հանած (Արեւել . Մամուլ ,
 1887 , էջ 438) : Գր . Դարանադցին «մէկ ամ-
 սօրեայ սուղ ժամանակ» հոն կը կենայ և
 քսանուչորս-քսանուվեց վարդապետի գերեզ-
 ման կը տեսնէ գաւիթի մը մէջ , ուր թէև
 կրակ կ'իյնայ , սակայն գերեզմաններն անեղծ
 կը մնան : Անոր վկայութեանը համաձայն
 Երկանի մէջ շատ ձեռագիրներ եղած են

(Ժամանակագրութիւն, էջ 403 եւ 510 · Հմմտ. եւ էջ 408) : Վանքին մէջ կային նաեւ 15—20 սենեակ : Ունէր տնտեստուն, ախոռ եւ գրեթէ 50 արտավար հող (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1644 · Հմմտ. եւ 1897, թ. 336) : Անոր խնամակալութիւնը ժամանակ մը Երզնկայի պղնձադորձները յանձն առած էին եւ պիտայքները կը հայթայթէին (Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 91) :

6. ԳԱՌՆԻԿ ՃԳՆԱԽՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի Տաճրակ եւ ձրղնի գիւղերու մերձ լեռան մը ստորոտը : Հանդած (Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 75 · Ծաղիկ, 1899, թ. 79 եւ Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1614) :

7. Ս. ԵՂԻԱՅԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Երզնկայի շրջակայքը Ս. Եղիայի նուիրուած՝ Երեք վանք կայ. առաջինը՝ Կեղզուտի մէջ, Երկրորդը՝ Հանդիսի մէջ եւ Երրորդը՝ հաւանականաբար «Ս. Կիրակոսի կամ Երկան գիւղի Ս. Գէորգայ վանուց մօտերը» (Բիւզանդիոն, 1898, թ. 351 · 1902, թ. 1644 · Արեւելք, 1895, թ. 3362 եւ Ղազանճեան, Խատն համակներ, էջ 26 · Հմմտ. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 104, Ս. Եղիա Եկեղեցին «Քառասուն Խաչեր»ու մօտ) : Երեքն ալ հանդած կամ չարաթաղած :

Տ. ԵՐԵՋԱՅԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆԵՐԸ

Ծանոթ է քանի մը յիշատակադրութիւններէ : ԶԻԱ. (1272) թուին «Ի վանա Երիդա ի դրան Ս. Աստուածածնիս ընդ հովանեաւ Սուրբ Լուսաւորչիս ի յառաջնորդութեան եւ ի հայրութեան Գորգա» Գրիգոր Աւետարան մը կը գրէ (Հանդէս Ամս. 1924, էջ 514) : Հետեւաբար Երզնկայի հին վանքերէն է ² :

Քանի մը տարի յետոյ (1296) Բանարգեա «ի յանապատիս Երեզ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սրբոյն Գրիգորի Հայաստանեայց Լուսաւորչին շարժաբանաց տեղիս» կը գրէ Մանրուսմունք մը (Baronian-Conybeare, Cat. Arm. Manus. Bodleian library, էջ 123) :

Ապա բաւական երկարատեւ լռութիւն : Բայց 1431ին հոն կը գրուի Ոսկեփորիկ մը . «Արդ . . . գրեցաւ . . . յանապատիս որ կոչի Երէզ ի դուռն սուրբ Աստուածածնիս . . . յիշեցէք զհոգեւոր հայրն մեր գտէր Յովանէսն, որ նայ այլ շատ աշխատեցաւ ի դիրս եւ փոխեցաւ յանանց կեանքս : Յիշեաջիք եւ զայժմուս առաջնորդս գտէր Ստեփաննոս զհոգեւոր հայրս մեր, յիշեաջիք եւ զգաստս կրօնա-

² Յայտմաւորքի մէջ կ'աւանդուի. «Շինեաց սուրբն Գրիգոր գտեղի կոոցն Անահատ Էկեղեցի յԵկեղեաց գաւառն, ի դիւղն Երիզա, անուն Ս. Աստուածածնին» (Տաշեան, Յուլիս, էջ 26) :

ւորաց, որ աստ կան հաւաքեալ... յիշեցէք
 եւ զոգորմելի գծոյս զՂազար արեղայս եւ
 զհայրն իմ զԱմիշան, զմարիկն իմ, զսարկա-
 տաճ եղբայրն իմ, որ փոխեցաւ առ Քրիստոս
 եւ զմիւս եղբայրն իմ զԱստուածատուրն...
 Յիշեցէք զՄկրտիչ աւագ երէցն եւ զիւր որ-
 զին զՅոհաննէս աւագ էրեցն եւ զփոխեցեալն
 առ Քրիստոս՝ զՅովհաննէսն, որ մականուն
 Թաթար կոչի եւ յիշեցէք զՇնոֆորն, որ
 զգիրքս գրել երեւ» (Ակինեան, Հաւաք. Յի-
 շատ. Ձեռ. էջմ. Թ. 944) :

Աւետարան մը կը գրուի «ի մայրաքա-
 ղաքս Եղընկոյիս ի վանքս որ կոչի Երեզի
 Աստուածածնի, որ է տեղի շարշարանաց
 սրբոյն Գրիգորի մեր Լուսաւորչին» (Սար-
 գիսեան, Յույ. , էջ 626—628) :

9. Ս. ԹԱԴԵՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկոյի հարաւային արեւելեան կողմը,
 Տանձիկ կամ Տանձիկ գիւղին մէջ, ուստի եւ
 Մանանաղեաց դաւառի վանք պէտք է հա-
 մարիլ: Աւանդութեան համաձայն առաքե-
 լաչէն եւ այն՝ Ս. Թադէոսէն հիմնուած
 (Սիոն, 1927, էջ 69 եւ Բիւզանդիոն, 1902,
 Թ. 1644): Նախորդ դարուն երկրորդ քա-
 ոորդին անոր մատակարարն էր տէր Յարու-
 թիւն քահանան (Թ. 703 Ձեռագիր Վիենն.
 Մխիթարեանց Մատենադարանին, էջ 98):
 Ապա շարաթացած վանքերու ցանկին մէջ կը
 մտնէ: Բայց 1895ին Վարդան վարդապետը

կը ցանկաց զայն վերանորոգել (Հայրենիք, 1895, թ. 1226)։ Սոյն տարին կառավարական զօրքերը վանքը կը կողոպտեն եւ Յուսիկ վանահայրը կը տանջեն (Նոր Դար, 1895, թ. 158)։

10. Ս. ԹՈՐՈՍԻ ԿԱՄ ՊԱՂԱՊՈՒՐԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի հիւսիսային կողմը, Ախորձըզ գիւղի մօտ (Պալեան, ի «Բիւզանդիոն», 1902, թ. 1644. Արեւելք, 1895, թ. 3362)։ Կոչուած է Պաղ ապուրի վանք, վասն զի Մեծ Պահոց առաջին եօթնեկին շարաթ օրը հոս կ'այցելէին ուխտաւորները եւ միմիայն պաղ ապուրով կը զոհանային (Արեւելեան Մամուլ, 1890, էջ 77)։ Արդեօք ա՞յս վանքը կ'ակնարկէր Սիմէոն գրիչ, երբ 1351ին Աւետարան մը կ'արտագրէր՝ «առ դրան Հայրապետ Երիցու Եկեղեցւոյն, սրբոյն Յակոբոյ եւ սուրբ Թորոսու» (Սրուանձաւանդ, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 356)։

11. ԻՇՈՂԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի մէջ։ Հաւանականաբար՝ նոյն Շոխոյ կամ Շողակաթ Ս. Աստուածածնի հետ։ Ծանօթ հետեւեալ տողերէն.

«Փառք... որ զօրացոյց զիս գնուաստ եւ դանիմաստ մեղուցեալ ծառայս անպիտան զկարապետ արեղայս հասանել ի վերջին գիծ բազմայժողով տառիս եւ ծաղկաւէտ Բու-

բաստանիս (Մաշթոցիս) շարադրեալ յիմաստանոց: Արդ յայսմ ամի յորում թուականն էր Հայոց ՊՁԹ (1440) ամին եղև զբաւ զրչութեան աստուածաշունչ տառիս, որ Մաշտոց կոչի, ի գաւառս Երզրնկոյ ի վանս որ Իշողի վանք կոչի առ ոտս սուրբ Աստուածածնիս ի յառաջնորդութեան վանիցս Մկրտիչ կրօնաւորի, որ յայսմ ամի հարպետ եղև եւ ժողովեաց հոյով կրտսնաւորս եւ յոյժ կ'աշխատի...» (Ոսկեան Հ. Հ., Յույ. հայ. Ձեռ. Մատ. Մխիթ. ի Վիեննա, Բ., (անտիպ), Թ. 600, Թդ. 215ա):

Այս վանքին, ինչպէս հիմնարկութեան, նաեւ ուրիշ ամէն բանի պարագաները կը մնան մթութեան մէջ թաքուն (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1103):

12. ԹԻԼՆԻ ԿԱՄ ԹԻԼ ՎԱՆՔԸ (ԿԱՄ ԶՈՒԽՏԱԿ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ՎԱՆՔԸ)

Եկեղեաց գաւառի Թիլն կամ Թիլ աւանը Հայաստանի սրբավայրերէն եղած է: Հեթանոսութեան շրջանին հոն կը յարգուէր ու կը մեծարուէր Նանէ կամ Աթենաս (Ագաթանգեղոս, Պատմ. Հայոց, քննական հրտ., էջ 410, Մ. Խորենացի, Պատմ. Հայոց, քնն. հրտ., էջ 127 եւ Կարրիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեաններն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացւոյ համեմատ, Վիեննա 1899, էջ 18, 24 եւն):

Իսկ քրիստոնեաներու համար Թիլն աւանը սիրուած վայր կը դառնար, վասն զի

հոն կ'ամփոփուէին Ս. Արխատակէսի եւ Ս. Ներսէսի³ աճիւնները :

Հոս «ի Թիլիս աւան յեկեղեցոջն, որ յանուն Ս. Հայրապետացն, որ էր անդ սարկաւազ մի ի դործ սպասաւորութեան վանիցն, հեղ եւ հանդարտ վարուք Պատուական կոչեցեալ անուն» (վանքին Ներսէս առաջնորդին օրով) կ'ունենայ տեսիլ մը, որով իրեն կը յայանուին Ներսէս Պարթևի նշխարները կամ լաւադոյնս՝ անոնց տեղը (Սովերք, է., էջ 46) :

Թէ Թիլիսի մէջ եղած այս վանքին կամ քահանայատան իսկական անունը ինչ եղած է, կը լինայ անծանօթ : Պալեան զայն կը կոչէ «Ջուխտակ Ս. Հայրապետի վանք կամ Ս. Ներսէսի վանք» (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1644) : Սակայն Ջուխտակ կամ Ջոխտակ Ս. Հայրապետ է անունը այն եկեղեցոյն⁴, որ Ներսէս Հայրապետի մասունքները յայանուելէն յետոյ կը շինուի եւ ուր անոնք կը դրուին (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351) :

Ինճիճեան Թիլի⁵ գոյգ վանքեր գիտէ,

³ Ս. Ներսէս Թիլի մէջ հիմնած է եկեղեցի մը — կաթողիկէ անուն — որ Արղոհամի արչաւանքներու տան «քակի» (Յովհ. Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետիկ 1889, էջ 61—62. հմմտ. եւ Սովերք է., Վենետիկ 1853, էջ 44) :

⁴ Թիլի եւ Շոխայի վանքի միջեւ — աւելի Թիլի մերձակայ — կար եկեղեցի մը, որ Ջուխտակ Հայրապետի կը կոչուէր (Սիրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 105) :

⁵ Կայ համանուն գիւղ մը Բալուէն երեք ժամ հեռու : Ունի Ս. Խաչ անուն վանք մը (Պ. Նաթանեան, Արտօր Հայաստանի, Կ. Պոլիս 1879, էջ 89—90. հմմտ. եւ Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 226) :

որոնցմէ մին հաւանականաբար եկեղեցւոյն անունովը Հայրապետաց վանք կոչուած ըլլայ (Ստորագրութիւն, էջ 20) :

«Այս (Թիլի) հնագոյն եւ ըստ ամենայն հաւանականութեան ճոխագոյն մենաստանէն, որ կառուցեալ է եղեր գեղեցկագիրը դաշտի վերայ, ոչ այլ ինչ կը մնայ դարդիս, բայց միայն կամարակապ եւ քարուկիր փոքրիկ մատրան մը կիսափուլ որմերն՝ երկու երեք կանգուն բարձրութեամբ» (Արեւել. Մամուլ, 1889, էջ 311) : Երուանդ Լախիսպոսը գոյն կ'անուանէ «փրատակ վանք» (Սիւն, 1927, էջ 212. հմմտ. Էփրիկեան, Բնաչիւ. Բառարան, Բ., էջ 36—38) :

13. ԽԱՉԿԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թէպէտ Տիրաչէն ալ կոչուած, սակայն տարրեր է միւս Տիրաչէն կամ Ս. Ներսէսի վանքէն : Այս է Պալեանի կարծիքը. «Սոյն ինչկայ վանքը թէեւ յիշուած Տիրաչէն վանքին հետ չփոթոյներ եւ երկուքը մէկ վանք նշանակողներ կան, բայց մենք ինքնին համոզում մը գոյացուցինք, թէ ասոնք առանձին առանձին վանքեր պիտի ըլլան» (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1614) :

Դարանագիրքի այս վանքի մասին անդրադոյն տեղեկութիւններ կը պակսին :

14. ԽՆԴԻՐԱԿԱՏԱՐ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Մարեք գիւղին մօտ Էղած է ինդրակատար կամ աղաւաղուած ձեւով՝ իմանեկատուր

Ս. Աստուածածնի վանքը, որուն հողերը, ինչպէս եւ անոր մերձ հիմնուած Անարծաթ բժիշկի վանքին հողերը, գիւղացիները ձեռք անցուցած են (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1680) :

15. Ս. ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՒ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն երեք ժամ հեռու : Սրկաթաղ գիւղի մօտ : Թիլու կամ Գայլ գետի եզերքը : Հանդած (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1644) : Ամատեան կը գրէ. «Եկեղեաց գաւառին Սրկաթաղ գիւղի մէջ կը գտնուի շէնք մը, որուն ինչ ըլլալը, վանք թէ եկեղեցի ըլլալն չի գիտցուիր եւ կը կոչուի Սրկաթաղ կամ Ս. Կաթողիկէ ⁶» (Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 75) :

Բաւական ձեռագիրներ կը գրուին «Ի մայրաքաղաքս յԵրզնկառ ընդհովանեաւ սուրբ Կաթողիկէիս աստուածարնակ տաճարիս» (Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ. Թ. 93. Սարգիսեան, Մայր Յուց., էջ 174—176 եւն), բայց անոնք եկեղեցի մը կ'ակնարկեն :

16. ԿԱՅԻՓՈՍԻ ԿԱՄ ԿԱՊՈՍԻ Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Սրուանձտեանց կը գրէ. «Կը թողունք (Երզնկայի) դաշտը եւ բարձրանալով հասած ենք լեռան մը սկաւառակի վրայ, յորում է Կայ ի փոսի Ս. Յակոբայ վանքը» (Թորոս Աղրար, Բ., էջ 51), այս է՝ Երզնկայի ա-

⁶ Կայ Կաթողիկէ գիւղ մը, ուր Ասող վանքը աղարակ մը ունէր (Արեւելք, 1886, Թ. 853) : — Սրկաթաղ աղաւաղումն է Ս. Կաթողիկէի (Արեւելք, 1895, Թ. 3362) :

ընթացին կողմը և անկէ երեք շորս ժամ հետո գետակի մը մերձ, Շողակաթ լերան գառիւկերին և Գոհանամ լերան ստորոտը⁷ : Հիմնուած է շատ սիրուն գիրքի վրայ և օժտուած առողջարար կլիմայով ու հիանալի ջրով : Շրջապատուած է քարաշէն և հաստատուն պարսպով (Արեւել, Մամուլ, 1888, էջ 99) :

Ս. Յակոբի վանքը ունեցած է զոյգ քարաշէն և գեղեցիկ տաճարներ՝ նուիրուած Ս. Յակոբի և Ս. Սիոնի (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1644) : Մինչ գեւ Սրուանձաւանց միայն մէկ տաճարն և այն՝ Ս. Յակոբի տաճարը կը յիշէ և անոր համար կը հաւատէ, թէ «Գեղեցկակերտ է սուրբ տաճարն, յորում կայ փոս մը... յաջմէ խորանին՝ առիւծ և ի ձախմէ՝ եղն քարակոփ խոյակաց վրայ : Իսկ դրսի շէնքերը աննշան են» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 51) :

Ե. Բորէ, որ այցելած է Ս. Յակոբի վանքը, կը գրէ. «Հասանք սուրբ Յակոբայ վանքը, որուն համար կ'ըսեն թէ Տրդատի պարուն հասնող շինութիւն մը ըլլայ : Թէպէտ ստոյգ է, որ այս եկեղեցւոյ շինութիւնը Անիի եկեղեցիներու նշանաւորութիւնը չունի, սա-

⁷ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317 և 1902, Թ. 1644. Նոտարք, էջ 80. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 158. Ղազանճեան, Խառն նամակներ, էջ 24. Յառաջ, 1911, Թ. 79. Հմմտ. նաեւ Մամուլ, 1888, էջ 97. Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 97 : Կապոսի վանքը «Սեպուհ լերանց շրջային մէջ, Երզնկայի գաւառին տիրոյ բարձրագիւր գագաթի մը գեղատեսիլ լեռնադաշտին վրայ կառուցուած է» (Արարտա, 1901, էջ 364) :

կայն օժտուած է հին ոճով մը, որուն ձևերն
 եւ նկարապիւրը շատ գեղեցիկ չափակցու-
 թեամբ Բագրատունիներու մայրաքաղաքին
 մէջ ալ կը գտնենք: Եկեղեցւոյ նաւին գմբէթը
 վեր կը բռնեն չորս սիւներ, որոնց վրայ բա-
 ւական հին թուական կրող արձանազրու-
 թիւն մը գտանք»⁸:

Խաչատուրեան 1886ին այցելելով այս
 վանքը, կը հայտնէր սա տեղեկութիւնները.
 «Միշտ գէպի արեւմուտք ընթանալով հա-
 սանք ժամը 1.5ին յուսաւորչակերտ Կայի-
 փոսի Ս. Յակոբ վանքը...: Գացինք վա-
 նուց եկեղեցին, որ կը գտնուի շէնքին հա-
 բաւային կողմը: Շէնքը մատուռ մըն է ան-
 չուք, որուն մէջ են Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայ-
 րապետի ծնօտի եւ գազաթի մասունքները եւ
 իւր պատարագի փոքրիկ սկիհը, առոնցմէ
 դատ ունի հետաքրքրաշարժ ձեռահիւս խա-
 չելութեան պատկեր մը իւր հնութիւն: Եկե-
 ղեցւոյ դաւթին հարաւային կողմն է այն
 փոսը, ուր ձգնած է սուրբ Յակոբ, ուսկից
 առած է վանքն զիւր անուն՝ Կայ-ի-փոս: Կը
 պատմուի թէ սոյն փոսէն մինչեւ Զդտակ
 հայրապետ ժամանակաւ ներքուղի մը կայ
 եղեր, բայց այժմ գոյութիւն չունի: Վանա-
 կան եկեղեցւոյն տաճարին երկու կողմերը
 քանդակուած են եղան եւ առիւծի վիմապատ-
 կերներ...: Իր գրադարանն ալ չունի հին եւ
 նշանաւոր գրքեր, բայց ի մաղաղաթեայ ձե-

⁸ E. Boré, *Corrélpondences et Mémoires d'un Voyageur en Orient*, Paris 1840, II, էջ 33):

ռագիրը նարեկէ մը» (Արեւելք, 1886, թ. 853. հմմտ. նաեւ Մասիս, 1886, էջ 237) :

Ս. Յակոբի վանքը դարերու ընթացքին քանի մը անգամ կործանուածի եւ աւերումի կ'երթարկուի (հմմտ. յիշատակագրութիւնները), սակայն քիչ վերջ կը վերաշինուի: 1416ին կ'այրի, բայց կրկին կը կանգնուի: Անոր անուանի վերանորոգիչներէն է Աւետիք Պատրիարք Եղոկիացի, որ կանխաւ հոն առաջնորդ եղած էր (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1644) :

Ս. Յակոբի վանքը կոչուած է՝ Կապոսի, Գարոսի, Կարոսի եւ Կայիփոսի վանք: Սովորական կոչումն է Կապոսի վանք: Անուանակոչութեան մասին կը գրէ Հ. Յակովբոս Վ. Տաշեան. «Երբ Կայիփոս եւ մանաւանդ Կայիփոս ձեւն ընդհանրացած էին, բնական է որ արդէն սկսուած ըլլար անուան մէջ «կայ» եւ «փոս» բառերը փնտռել եւ տեղական աւանդութիւն մը կրնար այս ժողովրդական մեկնութեան նպաստել, ինչպէս կը յիշէ Սրուանձթեանց, որ ուղղակի «Կայ ի փոս»⁹ Ս. Յակորայ վանք կը մեկնէ» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 51) : Այսպիսի մեկնութիւն մը ի հարկէ

⁹ Տրդատ եպ. Պալեան թէեւ այս մեկնութիւնը անճիշդ կը գտնէ — ինչպէս է իրականին — բայց կը յաւելու՝ «Անձանօթ կը մնայ թէ ի՛նչ ըլլայ Գարոս, Կափոս, Կապոս անունը» (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 6144), սակայն դարեր յառաջ նոյն մեկնութիւնը կու տար Գր. Դարանաղցին՝ «Եւ Կայիփոսի ասելն ըստ տեղոյ անուն է որ՝ կայ ի փոսին» (Ժամանակագրութիւն, էջ 512) : Կարելի է թէ կանխաւ Ս. Գրարոսի նուիրուած է եւ յետագայի աղաւաղուելով եղած է Կապոսի :

խնդրէ զուրս է : Կապոս հին ձեւը հաւանօրէն ինքնին իսկ մասնանիչ կ'ընէ , թէ վանքս նախնարար չատ հին է եւ նուիրուած կա'մ յանուն սրբոյն , որուն անունն է աղաւաղուած կա'մ կրճատուած , այսինքն Ս . Կալիպոսի : Արդէն սրբոյս այս համեմատարար ուղիղ ձեւն ունին մեր վկայարանութիւնք՝ Կալլիոպոս , բայց նաեւ Կալիոպոս : Այս պարագայիս անկարելի չէ որ Կալիպոսի վանքս կապ ունենայ համանուն Կալիպոս վանքին հետ , ուր վրացի կամ վրահայ Յովնան գտած էր Բասոսի վարքը եւ որ բերուած էր արդի Թորթումի Խախուայ վանքէն , ինչպէս կ'ըսէ այն վկայարանութեան յիշատակարանին մէջ : Այս վանքին տեղն ի զուր կը փնտռեն բանասէրք , որոնք ի հարկէ նոյնն իբր վրական վանք կը փնտռէին ի Պաղեստին եւ այլ տեղեր : Շատ բնական էր որ Տայք՝ հնուց ալ յաճախէին նաեւ այս կողմանց վանքերն , որոնք արդէն երկար ժամանակ իրենց պէս յունական իշխանութեան ներքեւ էին : Դժբախտարար ճիշդ այս հին ժամանակները մութ են մեր ունեցած ծանօթութեամբք , այսպիսի մանրամասնութիւնք չեն կրնար որոշուիլ : Մեր պատմագիրք յունական բաժնին , ինչպէս վրական իշխանութեան ներքեւ անցած կողմերուն մասին միայն պատահարար տեղեկութիւններ կու տան : Յամենայն դէպս եթէ չէ նոյն վանքը՝ գոնէ համանուն վանք մըն էր այս ալ : Որ եւ հին աւերման եւ յաջորդող նորոգութեան ատեն տաճարաց մին

նուիրուած է Ս. Յակոբայ, որոյ անուամբ
նաեւ կից նախընթացին այնուհետեւ կը յիշուի (հմմտ. «Ընդ հովանեաւ որոյ Յակոբայ Կապոսի»), երբ ձեռագիրք կը սկսին յահախել եւ տեղեկութիւններ մատակարարել: Հին անունն ուրեմն մնացած է կրճատուելով Կապոս: Այս է կարծենք անուանս լուազոյն մեկնութիւնը» (Տայք, անտիպ, էջ 36—37):

Կապոսի վանքին հիմնադիրն ու անոր հիմնարկութեան պարագաները լուծեան քողով ծածկուած են: Աւանդութիւնը պայն Հայաստանի հին վանքերէն մին կը հսկակէ, իսկ անոր մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները ուշ ժամանակներէ են: Անոր ծագկումն ու զարգացումը տեղի կ'ունենայ ԺԳ.—ԺԴ. դարերուն եւ կարծես թէ ԺԲ. դարու հիմնարկութիւն ըլլայ¹⁰: Անոր միաբաններէն կը յիշուի Վարդան՝ 1224ին՝ «ի Կապոսոյն վանիցն» (Զարբհանէլեան, Մատենադարան, էջ 729): Քանի մը տարի վերջ կը տեսնենք Սամուէլ առաջնորդը որ 1255 (°)ին օրինակել տուած է Գրիգորի Ս. Աթանասի գործերէն ինչ ինչ. «Կատարեցաւ... հրամանաւ հաւր Սամուէլի եւ առաջնորդի սուրբ ուխտիս, որ Կապոսին ասի ի նոյն վանքս ի դրանն Ակոբայ ձեռամբ... Գրիգոր մականուն Վգիկ» (Սարգիսեան,

¹⁰ Խաչատուրեան կը դրէ՝ «Սոյն վանուց շինութեան թուականին վրայ որոշ դադափար մը չկրցայ կազմել, դրան ճակատը ԶԹ (909) թիւ մը միայն կայ» (Արեւելք, 1886, Թ. 85): ԶԹ (1460) թուականը արդէն հնութենէ հեռու է:

Յուզ. Բ. Էջ 322) : Ասլա բառական ժամանակ լուսթիւն : Ներսէս սարկաւազ Շարակնոց մը կ'արտագրէ 1343ին՝ «ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակոբայ Կապոսի» (Տաշեան, Յուզ., էջ 489) : Յակոբ Արիմեցին Կապոսի մէջ հռչակաւոր Գէորգ Երզնկացիի քով կ'ուսանի եւ Արրահամ արեղային Հաւաքածոյ մը կու տայ (Ն. Ման, Յուզ. հայ. Ձեռ. Սեւանայ, Թ. 85, էջ 40) : Գէորգ Վ. Երզնկացին՝ թէ՛ Աւագ վանքի եւ թէ՛ Կապոսի առաջնորդ եղած է. «Աւարտեցի զգիրս զայս քարոզաց... ես... Գրիգոր բանի սպասաւորս պետ կոչեցեալ... յորդորմամբ եւ նպաստաւորութեամբ բազմերախտ եւ զորովագութ հօրս իմոյ հոգևորի եւ ուսուցչի տէր Սարգսիս բարի սիրողի եւ քաջ երաժշտապետի... : Արդ զրեցաւ սա ի սուրբ մենաստանիս, որ յորջորջեալ կոչի Կափոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբայ սքանչելագործ հայրապետին Մրծրնայ, ի յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս եռամեծի եւ քաջ փիլիսոփայի բազմերախտ հօրս մերոյ եւ վարժապետի Գէորգեա(յ)՝ արի եւ քաջ բարունապետի... : Այլ եւ զրեցաւ սա ի թվականութեան հայկազեան տօմարիս յարեթականս տոհմի ԲՃերորդի Կ եւ Ե յաւելորդի, ի զառն եւ յանրարի ժամանակիս... քանզի առ մեզ եղեալ մահ սաստիկ յեկեղեաց զաւառիս, զոր ո՛վ կարասցէ ընդ գրով արկանել զազէտս տարակուսանացս : Այլ եւ գնացեալ անօրէն բռնաւորն իյազա Ռսուֆ կոչեցեալ՝ վառեալ չարութեամբ եւ

մտեալ ի տունն Վրաց եւ տեալ գքադաքն յԱղլծխա եւ գամենեան առ հասարակ գարսն ի սուր սուսերի մաշեալ եւ զկանայս եւ զմանկունս գերի վարեալ...: Աղաչեմ յիշել զպանծալի եղբայրս մեր զյիմաստայեղծ փեսայն եկեղեցւոյ զՂազար բարունին եւ զհամչիրակ եղբայրն մեր զԹումա բանի սպասաւոր, որ գօրինակն շնորհեցին մեզ» (Ակինեան, Հաւաք. յիշատ. էջմ. 2074):

1389ին՝ ի վանս Կապոսի, որ ի ստորոտ յերինն Սեպուհոյ՝ ... ընդ հովանեաւ Ս. Յակորայ կը դրուի փիլիսոփայութիւն մը (Սըմբատեան, Գեղարքունիք, էջ 411):

Զէ կարելի հաւաստեաւ ըսել թէ Գէորգ վարդապետը Կապոսի առաջնորդութեան ղեկն իր ձեռքին մէջ ո՞ր ատեն առաւ, բայց կարելի է ենթադրել որ նա հոն նմանապէս ուսուցչութեամբ եւ գրականութեամբ զբաղեցաւ: Անոր մահը հանդիպեցաւ 1416ին¹¹ եւ մեծ սուգ առթեց ինչպէս Կապոսի միաբաններուն, նաեւ Եկեղեաց գաւառի համայն ժողովրդեան: Անոր ներկայութիւնն այդ շրջաններուն հարկաւոր էր: Ծանր էին օրերը: Յիշատակագրութեան մը մէջ կը կարդանք. «Աւետիք աշակերտ բանի ի Դարանաղեաց գաւառէ ի վաղուց հետէ փափաղեալ ըղձայի

¹¹ Այս թուականին Կապոսի մէջ Գրիգոր դրէչ Գրիգոր Տաթեւացիին Քարոզգիրքը կ'արտագրէ (Նօտարք, էջ 47. Կարենեան, Յուլ. հայ. Զեռ. էջմ. թ. 2069): Նոյն տարւոյն Յովհաննէս Ս. Յակոր եկեղեցւոյն հովանին ներքեւ կը դրէ Մաշտոց մը, որ Խ. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն կը նուիրուի (Լոյս, 1905, էջ 141):

այսմ վայելուչ . . . Աստուածաշունչ հին և նոր կտակարանացս . իսկ ի վախճանել հոգելից և տիեզերահռչակ մեծ բարունապետին իմոյ և վարժապետին ժառանգեաց զսա եղբորորդի նորին (Գէորգ վ. ի) Եզեկիէլ սարկաւազ և կամեցեալ նորա վաճառել , որ և ևս անձեռնհաս էի և անարժան , կամակցութեամբ և օժանդակութեամբ բազմերախտ հօրս իմոյ հոգեւորի տէր Սահակ կորովամիտ բանասիրի և երաժշտապետի . . . տեսեալ զտենջանս իմ առ այս անդին մարդորիտս օգնական եղեալ յորդորեաց զմեզ որ և վաճառեալ զամենայն ինչս մեր , զոր ունէաք ի նախնեաց և յազգականաց և խնդութեամբ ստացաք զայս . լուսատու մարդարիտս և զաստուածային գանձս : Արդ որ ժառանգէք զսա յետ մեր . . . յիշման արժանի արարէք մանաւանդ ի բարին մանաւանդ զերջանիկ վարդապետն մեր զԳէորգ լուսահոգին և զուսուցիչն իմ զտէր Սահակ և զարեամբ նահատակեալ հայրն իւր զՍեդրեաւորոս քահանայն և ստացաք զամենազով Աստուածաշունչս ի թուականիս Հայոց ՊՀԴ . ի գառն և ի դժնեայ ժամանակիս , զի մեծ պատուհաս պատահեցաւ Եկեղեցեաց դաւառիս . . . եկն տէրն Ամթայ ի վերայ Եզնկիս և հրդեհեաց զգեղաւանսն առհասարակ և զվանօրայս , ընդ որ հռչակելի մենաստանս մեր Կապոսի վանքս հրդեհեալ այրեցաւ և երեք ամ (ՊԿԷ—ՊԿԸ) ի խսար սղահեաց զքաղաքն և առեալ ապա խաղաղացոյց և խնա-

մօքն Աստուծոյ սկիզբն եղև շինութեան պատիւս, որ եւ մեք ողորմութեամբն Աստուծոյ նորոգեցաք զսուրբ անապատս պայծաս շինուածով առաւել քան զառաջինն. զժամատունն եւ զխցերն եւ զոնաեատունն եւ զայլ ամենայն շինուածսն» (Նօտարք, էջ 79—80) :

Դժբախտարար այս յիշատակագրութեան մէջ չէ տրուած անունը այն առաջնորդին (դուցէ Սահակ կամ Սարգիս), որուն օրով Կապոսի վանքը հրձիգ ու քարուքանդ եղաւ : Բայց այդ անանուն առաջնորդը կորուստն ու աննկուն անձ եղած է : Նա չէ խոնարհած տառապանքին ու աւերին առջեւ : Այլ առաջին առթիւ նորոգութեան ձեռնարկած եւ յաջողութեամբ զայն գլուխ հանած :

Այս վերականգնուած վանքին մէջ է որ 1431ին Սիմէոն ցանկացող կ'ըլլայ «Աստուածաշունչ գրոց» (Macler, Rap. d'une miss. scient. en Belgique... էջ 114—115) :

Նմանապէս հոս է որ Յովհաննէս Համչէնցին Ներսէս առաջնորդի օրով իր հմտութեամբն ու համբաւովն աշակերաներու հոյլ մը իր շուրջը կը համախմբէ : Անոր վրայ հիացողէ մը՝ Գրիգորէ են հետեւեալ կարեւոր տողերը. «Արդ ես Գրիգոր Տարօնեցի ի վանացն Գլակայ, ուր ամփոփեալ կայ նըշխարքն Յովհաննու Մկրտչին : Եւ ցանկացայ իմաստութեան եւ առի զհամբաւ Յովաննէս քաջ բարունապետին, որ է աշխարհաւ Համչէնցի ի Թագաւորական ազգէ, եթէ նրա-

տեալ կայ ի գաւառն Եկեղեաց ի գրունս
սուրբ Յակոբին եւ ունի աշակերտք բազում
եւ ուսուցանէ հանգոյն նախկին վարդապե-
տաց եւ ես յուղի անկեալ եկա(յ) եւ մտի ի
համալսարանս նորա եւ նստա(յ) ի յունկն-
գրութիւն աստուածային իմաստութեան,
գոր աւր ըստ աւրէ պատմէր հոգւովն սրբով
եւ տպաւորէր ի միտս աշակերտացն եւ յետ
ամի միոյ հրաման ծառայիս իւրոյ եւ իմ նըս-
տեալ գրեցի գլուծումն աստուած իմաստ տա-
սիս Դիոնիսիոսին ի վայելումն իւր եւ ծնո-
ղաց իւրոց: . . . յիշեալիք ի մաքրափայլ յա-
ղաւթս ձեր ստացող սորին զՅովաննէս քաջ
բարունին եւ զհայր աստուածային բանին եւ
զլի վարդարեալն իմաստութեամբն տեսակա-
նաւն եւ գործնականաւն եւ զծնաւզսն իւր ա-
մէն: . . . Արդ գրեցաւ ԼԾ . այս ի թվականիս
Հայոց ԶԼԸ (1489) ընդ հովանեաւ սուրբ
Յակոբին եւ սուրբ Սիոնին եւ յառաջնորդու-
թեան տէր Ներսէսին, որ սիրող է դասատան
եւ պահէ յաւթարութեամբ . . . ¹² (Ակինեան,
Հաւաք . Յիշատ . Էջմ . 55) :

¹² Միւսնոյն Գր. Տարօնացիէն են հետեւեալ տա-
ղերը՝ «Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի
Մանրուսում եւ Տօնացոյց, ձեռամբ մեղապարտ եւ
անիմաստ Գրիգորիս Տարաւնացոյ ի վանացն Ամլորդ-
ւոյն, որ միայն անուամբ կոչեցայ արեղայ, ի գաւառս
Եկեղեաց որ ասի Եղնկայ, ի գրունս սուրբ Յակոբին
որ Կայիփոս վանք կոչի, ընդ հովանեաւ սրբոյն Յակո-
բայ եւ սուրբ Աստուածածնի եւ սրբոյն Գէորգայ ի թվ.
Հայկազան տումարի ԶԼԹ (1490) . . . այլ եւ յիշեալիք
դառաջնորդ սուրբ ուխտիս զՆերսէս արեղայն եւ զՅո-
վաննէս արեղայն յաղաւթս . . .» (Ակինեան, Հաւաքածոյ
Յիշատակարանաց, Երուսաղէմ, Յուլ. Սատլանեան,
Թ. 1738) :

Համչէնցիին հետ Կապոսի մէջ կը փայլէր նաեւ Յրնեցին: Հոն ուսած եւ գործած են նաեւ Աստուածատուր, Հայրապետ եւ Պետրոս Պիշուզ, բայց վանքին պատիւ չէ եղած Որոգայթ անասակ վարդապետը (Գր. Դաւանապետ, Փամանակապարտութիւն, էջ 341, 405—407):

1489ին «ի սուրբ ուխտս Կապոսի ձեռամբ Սարգիս արհի վարդապետի Անիձորացոյ ի խնդրոյ աստուածասէր ասն Մարտիրոսի» կը գրուի Աւետարան մը (Հանդ. Ամս. 1894, էջ 51—52): Քանի մը տարի յետոյ 1496ին ձեռագիր մը կը գրուի՝ «Ի գաւառն Եկեղեաց ի գրունս սուրբ Յակոբոց եւ Սիոնի, որ մականուամբ Կայիփոսի վանք կոչի, ի համարսարանս Յովհաննէս քաջ բարունուն, որ աշխարհաւ Համչէնցի, յառաջնորդութեան նայն ուխտի տէր Ներսէսի որդոյ խոճա Ասարպէկի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.): Սոյն թուականին¹³ Հայրապետ Սարգսարան մը կը գրէ Կապոսի մէջ (Սրտանձտեանց, Թորոս Աղբար Բ., էջ 305) եւ Եզեկիէլ ուրիշ գիրք մը. «Գրեցաւ սուրբ տառս, որ կոչի Քահանայաթաղ եւ քահանայաւրհնէք, հիմնարկէք եւ եկեղեցաւրհնէք ի սուրբ անապատս, որ կոչի Կայիփոսի ընդ հովանեաւ սուրբ Յակոբոց սքան-

¹³ Մէկ տարի յառաջ՝ 1495ին Սաղատուր արեւդան «ի յանապատս որ կոչի Կապոսի» Ոսկեփորիկ մը էջարատարէ (Սարգիսեան, Յուլիան, Բ., էջ 622 եւ Բաղմաթկոյ, 1942, էջ 57):

չեւազործի ձեռամբ տխմար դժայգրոյի Եղեկիէլի ի վայելումն սուրբ եւ ընտրեալ եպիսկոպոսի տէր Ներսէսի... թվին ԶԽԵ» (Քօսեան Հ. Յ. Յուլ. հայ. Զեռ. Արծնեան վարժարանի, Ա. տետր, էջ 64—65, անտիպ) :

Յովհաննէս Համչէնցիի հիացոյ մը եւ Կապոսի միաբան մ'է Մաղաքիա, որ գրչագրութեան մէջ անուն ունի: Նա 1494ին Գրիգոր Նիւսադիին գրութիւնները կ'արտայրէ՝ «Արդ գրեցաւ սա ի կարգի, աստուածայինս մատենի, տխեղծ ձեռացս անարժանի, յոյժ անպիտան Մաղաքիի, ի թուարեւութեանս հայկազանի, արեթականս գրոհի Զ յարարողի, քառակ տասանց եւ երրորդի, ի լեկեղեացս դաւառի հռչակեալ սուրբ յանապատի, ի համալսարանս Կապոսի, ի յամսոյն Հոկտեմբերի, ի Լ.ն կատարի, ի դուռս սրբոյն Յակոբի, սուրբ հայրապետին սքանչելագործի եւ հիւանդաց բժշկոյի առ ոտս սուրբ վարդապետի, մեծ բարունոյն Յովանիսի, ի ժամանակիս, որ անբարի, սա լոյս ծաղի մէջ աշխարհի, լուսաւորոյ սա համայնի, Հայոցս տառապեալ ազգի... Եւ առաջնորդ սուրբ ուխտիս մեծի տէր Ներսէս սուրբ համչիրաք նորին հարապատի տէր Յովանէս կուսարեղի, արժան լինին մեծ ատիճանի, եպիսկոպոս մեծագոյն կարգի» (Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 620) :

Քանի մը տարի յետոյ միեւնոյն Մաղա-

բիա¹⁴ տւրիչ արտադրութիւն մը կ'ընէ՝
«Արդ գրեցաւ մատեանս սուրբ (Առ որս) ի
զաւանս յԵկեղեաց ի սուրբ յանապատս Կա-
պոսի ի դուռն սուրբ Յակոբի եւ այլ սրբոցն
եւ (յ)առաջնորդութեան տէր Ներսէս սրբա-
զան կրաւնաւորի ի թուարեւոթեանս հայ-
կազան տումարի Զ. երորդի քառասներորդի
եւ Զ. երորդի. եւ մեղաւորս զառածեալս եւ
հոգոյ հաւասարեալ խըխայթեալ Մաղաքիա
Բարերգացի. . . գրեցի զսա. . . յիշեցէք. . . զիս
եւ զծնաւդսն իմ՝ զհայրն իմ զԱմիր Գրիգորն
եւ զիւր եղբայրն զԱմիր Սքանդարն եւ
զմայրն իմ զԴշխոյ Մելիքն եւ զեղբայրն իմ
զԱմիր Զիհանն եւ զիւր որդիքն եւ զմիւս եղ-
բայրն իմ զՍուպիճանն, որ երիտասարդ հա-
սակաւ առ Քրիստոս գնաց» (Հ. Ակիւնեան,
Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 114, հմմտ. Կարե-
նեանց, Յուց. հայ. Զեռ. էջմ. 98) : Այդ շըր-
ջաններուն Յովհաննէս վարդապետը «ի վանս
Գայիքոսի ի դրան սուրբ Յակովբայ» կը գրէ
Գր. Նազիրանդացիի գործերէն (Կարենեանց,
Յուց. հայ. Զեռ. էջմ. Թ. 89) :

«Երկոյս երջանիկ եւ տիեզերալոյս» Յով-
հաննէս քաջ հռետորին անխոնջ դործունէու-
թեամբը եւ Ներսէս հայրապետի աշալուրջ
առաջնորդութեան շնորհիւ Կապոսի վանքը
գիտութեան փնտռուած կենդրոն մը եւ ու-
սումնաստենչ անձերու ժամադրավայր ու հա-
ւաքատեղի կը դառնայ (Արարատ, 1913, էջ

¹⁴ Մաղաքիայի շինարարական գործունէութեան
մասին տեսնել՝ Աւագ վանքը :

596, հմմտ. եւ Սրուանձտեանց, Թորոս Աղ-
րար, Բ. Էջ 305) :

Յովհաննէս Համշէնցին 1497 ին կը
մեռնի¹⁵ : Հասկնալի է որ իր մահը մեծ
սուգի մէջ կը ձգէ Բարձր Հայքի ժողո-
վուրդը, մանաւանդ մտաւորական դասը :
Անոր մահէն վերջ Կապոսի վանքը դեռ ժա-
մանակ մըն ալ — Ներսէսի կենդանութեանը
եւ Ստեփանոս վարդապետի պաշտօնավարու-
թեանը — իր հմայքը կը պահէ . «Գրեցաւ
(Աւետարան) ձեռամբ... Մեսրոբ անուն
բանասիրի... ի հայկազեան Հայոց սեռի ի
թիվականիս Զ.Ի. չորեքաստանք եւ Լ. թուի,
Մայիս ամսոյ ի վեցեկի, ի մայրաքաղաքս
Երզնկայի, որ Եկեղեաց գաւառ կոչի, մեծա-
հռչակ վանք Կայփոսի, որ կայ ի լեառն Սե-
պուհի, եւ տէր Ներսէս առաջնորդի, աղ-

¹⁵ Նոյն տարիէն է եւ այս յիշատակագրութիւնը՝
«... Գրեցաւ ի թուականութեանս Հայոց Զ եւ ԽԶ ի
դատտոս յեկեղեաց ի սուրբ յանապատոս Կապոսի ի
գառն սուրբ Յակոբոս եւ այլ սրբոցն եւ գատակալու-
թեան վանացս մեծ եւ քաջ բարունապետին մերոյ Յո-
վանիսի, որ յայսմ ամի տո Քրիստոս փոխեցաւ եւ
գմեղ սրբ եթոյ : Եւ յառաջնորդութեան սուրբ ուխ-
տիս տէր Ներսէս կրանաւորին եւ այլ բազմահաւաք
կրանաւորացս... յիշեցէք մանաւանդ զսրբատէր եւ
գառաբինատէր զՄկրտիչ արեգայն, որ առացաւ զսուրբ
Աւետարանս...» (Ակիւնեան, Հաւաք. Յիշատ. Զեռ.
Խաղաղեանի Երեսնագէժի Հայ. Զեռ. Յուցակէն,
Թ. 298) :

Անդ կը շարունակուի՝ «Արդ եւ Մկրտիչ... արե-
գաւ... իմ յուզի անկեալ զնայի ի սուրբ Երեսնագէժ
եւ ի Կապոսի վանքն հանդիպեցայ ի զնալն իմում եւ
ինդրեցի իմ հոգեւոր եղբայրէն Մաղաքիա վարդա-
պետէն եւ նայ զիմ ինդրուածն կատարեաց, որ զսուրբ
Աւետարանս մեծաւ փութով զրեաց...» :

նուական ի մեծ տոհմի . . . : Եւ քաջ հսկաորն
մեր բարի . որ Ստեփաննոս միշտ յորջորջի .
վարժէ զմանկունս յիմաստ բանի , որ են յակ-
հիսս աննիրհելի : Այլ եւ զնազաշն զովելի ,
գտէր Սիմէոնն Խարբերդցի , որ զարգարեաց
ծաղկաւք ի լի , գոյն զգունով զարմանալի . . . »
(Սրուանձտեանց , Թորոս Աղբար , Բ . , էջ
328) :

Գուցէ ներսէսի անմիջական յաջորդն ըլ-
լայ Մկրտիչ Պարոնաէր , որուն օրով 1534ին
Սրապիոն Մոկացին Կապոսի մէջ գիտու-
թեամբ նշանաւոր կը հանդիսանայ եւ Ալեք-
սիանոս Քարոզգիրք մը կը գրէ (Մաս Ն . ,
Յույ . հայ . Ձեռ . Ճեմարանին Արեւել . լե-
զուաց ի Պետերբուրգ , էջ 16—17 , հմմտ .
Աղաւնունի , Միարանք եւ սյցելուք հայ
Երուսաղէմի , էջ 49) : Անկէ յառաջ Ղուկաս
բարտուղարը 1525ին Շարականոց մը գրէ «Ի
դուռն սուրբ Յակոբին , որ կոչի Կայիփոսի»
(Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . Ձեռ . Հ . Պո-
տուրեանէն տոնուած) : Իսկ տարիներ վերջ
1633ին «Ի յերկիրն Եգնկու , ի հռչակաւոր ա-
նապատս Կայիփոսու , ուր կայ սուրբ Յակո-
բայ կղակն եւ սուրբ Կարապետին ճկոյթն , ի
հայրապետութեան տէր Եղիային» Միքայէլ
Եպիսկոպոսը Աղօթամատոյց մը կ'արտագրէ
(Ակինեան , Հաւաք . Յիշատ . Ձեռ . Շ . Սա-
հակեանի ձեռագիրը) :

Ս . Յակոբի առաջնորդներէն եղած է նաեւ
Աւետիք Եղոկիացին , որ վաւեր 1684ին
գրեթէ հիմնապէս կը նորոգէ (անոր շինարա-

րական գործունէութիւնը Երզնկայի վանքերու մէջ տեսնել՝ Մասիս, 1874, Թ. 1488—1500) :

Սիմէոն Լեհացին Զաքարայ գիւղէն անցնելով Արմաշ վանքը կու գայ եւ «կայր անդ եպիսկոպոս մի Եզնկու Կապոսու վանից», զոր Հ. Ակինեան Թաղէոս եպիսկոպոսը կը կարծէ թէ ըլլայ (Նոյն՝ Ուղեգրութիւն Սիմ. դպ. Լեհացույ, Վիեննա, 1936, էջ 42, հմմտ. եւ Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 478) :

Բորէի Կապոսի վանքն այցելութեան միջոցին հոն կը բնակէին երկու երէց իրրեւպահապան (հմմտ. վերը) :

Կապոսի վանքը, որ եղած էր երբեմն եպիսկոպոսարան, դասարան վարդապետաց եւ դամբանարան, վերջին շրջաններուն շատ անխնամ ձգուած էր, թէեւ կրնար պահպանուիլ, վասն զի ունէր արօտատեղիներ եւ քառասուն արտավար հող, ինչպէս եւ դրքեր եւ մասունքներ, որոնք կրնային փնտռուիլ եւ այցելուներ ունենալ (Բիւզադիոն, 1902. Թ. 1944. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 98. Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 510—512. Մասիս, 1886, Թ. 1847, էջ 237) :

17. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ԵՒ Ս. ՅՈՒՂԻՏԱՅԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, անոր հարաւակողմը, Քուրտ գիւղին կամ Քրտգիւղին մերձ, Առիւծ լեռան կողքին բարձրացած է Ս. Կիրակոս-Յուդիտայի վանքը, որ

չառ ստէպ պարզապէս Ս. Կիրակոսի վանք
կոչուած է (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317.
1900, Թ. 1008. 1901, Թ. 1538. Արեւելք,
1884, Թ. 96. 1895, Թ. 3362. Մասիս, 1886,
Թ. 3841. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի,
էջ 158. Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 93—94.
Արեւել. Մամուլ, 1888, էջ 55. Ղազանճեան,
Խառն նամակներ, էջ 24) : Այժմ չունի պա-
րիսպ ու քնակութեան կանոնաւոր սենեակ-
ներ¹⁶, այլ ունի խեղճուկ տաճար մը. հո-
վանոց մը եւ քանի մը սենեակ, սակայն չառ
հասանական է ենթադրել որ իր բարդաւա-
ճումի տակն տարրեր վիճակի մէջ ըլլար :
Արդէն ժամանակին էր՝ «պատեալ հօր
պարսպա» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան,
էջ 100) :

Ս. Կիրակոսի յիշատակութեանն ու յա-
տեն կը հանդիպինք, հետեւաբար կարելի է
դայն ԺԲ.—ԺԳ. դարերու հիմնարկութիւն
համարիլ եւ կամ խորհիլ թէ այդ տունէն
սկսած՝ նկատողութեան աւարկայ եղած է
եւ պարզացած : Պետրոս քահանան 1289ին
«ի զաւատիս Եկեղեաց» կը գրէ Աւետարան
մը, զոր 1298ին Հաղիա կը գնէ «ոխ ի սուրբ
Կիրակոս» եւ Մանգիանոս կրօնաւոր «առնջ-
նորդ սուրբ ուխտիս» կը սահմանէ պատա-
րազ մը բարեբարին համար (Արուսեան՝

¹⁶ Մ. Յ. Դանիէլեան երեք սենեակ կառուցանել
կու տայ (Արեւել. Մամուլ, 1888, էջ 56) : Յղափո-
խութեան զացողներու համար կարելի էր 8—10 սե-
նեակ տրամադրել (Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 94) :

տեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 298) : Քանի մը տարի յետոյ հոն կ'արտագրուի ուրիշ Աւետարան մը եւ կը յիշուին գոյգ առաջնորդներ եւ միաբաններէն. «Գրեալ ի ԹՎ. Հայոց 20Գ (1304) . . . ի գաւառիս Եկեղեցեաց . . . ձեռամբ . . . գրչի Աւետեացս քահանայի . . . յանապատիս, որ կոչի յանուն սուրբ Եկեղեցւոյս Ս. Կիրակոս ընդ հովանեաւ սուրբ Նշանիս եւ սուրբ Կիրակոսիս եւ ի հայրապետութեան Ստեփաննոսի եւ ծեր Ստեփաննոսի եւ այլ միաբան եղբարցս առհասարակ, որ կանք, Մխիթարն եւ Դաւիթ, Կարապետն եւ Կոստանդին եւ հաւատարիմ սպասաւորն մեր Վահան» (անդ, էջ 421) : Բաւական վերջ՝ 1325ին «ի վանս կոչեցեալ սուրբ Կիրակոսի եւ մաւրն նորա Յուդիտայ ի հայրապետութեան տեանն (իմացիր ի Թագաւորութեան Հայոց) Լեւոնի» կը գրուի Աւետարան մը (անդ, էջ 295), բայց այնպէս կը թուի թէ Եկեղեաց համանուն վանքը չէ ակնարկուածը :

Յովհաննէսի գրչէն է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Եղև աւարտ սորա (աւետաքարոյ սուրբ կտակիս) ի գաւառիս Եկեղեցեաց ի հռչակաւոր սուրբ ուխտս Կիրակոս կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ամենազօր անձն Յիսուսի եւ սրբոյ նահատակին Քրիստոսի սրբոյն Կիրակոսի . . . յառաջնորդութեան Տեանն Սարգսի արքեպիսկոպոսի մայրաքաղաքին Երզնկայի, ձեռամբ անխմաստ գրչի Յովհաննիսի սուտանուն աշակերտի :

Արդ ես եղեկիի զըշակս Յովհաննէս մական-
նուն Յերկայն կոչեցեալ յերեսս անկեալ ա-
ղաչեմ դամենեաեան» (Ակինեան, Հաւաք. Յի-
շատ. Չեռագիրք Անտոնեան Հարց յՅրթա-
քէօյ, Թիւ 4) :

Յակոբ քահանան 1332ին կը գրէ Աւե-
տարան մը. «Եղև աւարտումն գրութեան
սուրբ Աւետարանիս ի թուականութեան հայ-
կական տօմարիս 22Ա (1332) ի սուրբ եւ ի
հռչակաւոր վանքս, որ կոչի սուրբ Կիրա-
կոս¹⁷, ի գաւառիս որ կոչի Եկեղեաց, բայց
զրեցաւ սա ձեռամբ անարժան քահանայի
Յակոբի, նաեւ յիշատակ եղիցի սա սլարոն
Ղազարայ եւ կենակցին իւրոյ Հեղինէ տիկ-
նոջն, որ փոխեալ է առ Քրիստոս» (Ակին-
եան, Հաւաք. Յիշատ. Լազարեան Ճեմ.,
Թ. 28) :

Յակոբի ժամանակակից գրիչ է Ներսէս.
«Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թիւս արե-
թական գրոհի 22Բ (1339) ի թագաւորու-
թեանս Հայոց Լեւոնի որդւոյ Աւչնի եւ ի հայ-
րապետութեան Տեան Յակոբայ ի գաւառիս
Եկեղեացց առ լերամբն Բթնոյ ի յանապատիս
սրբոյն Կիրակոսի ձեռամբ Ներսէս գրազրի
եղբարորդեկիս մերոյ Սարգիս աղայի՝ ի
վայելումն անձանց մերոց... յիշեալիք գան-
սլիտան գրիչս զՆերսէս Կելրնցիս եւ զեղ-
բարորդեակս մեր զՍարգիս աղայն եւ
զճնաւդսն մեր եւ զքոյր մեր զՇնովորն եւ

¹⁷ Կրնայ ըլլալ որ հոս գրուած ըլլայ նաեւ Մաշ-
թոց մը (1432ին, հմմտ. Նոտարք, էջ 100) :

զծնողսն իւր . . . »¹⁸ (Աղինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 764. հմմտ. Կարենեան, Յույ. հայ. Ձեռ. էջմ. Թ. 672) :

Այս շրջաններուն — հաւանականաբար 1330—1350 տարիներուն — Ս. Կիրակոսի առաջնորդն է Յովհաննէս փարդապետը, զոր պէտք չէ շփոթել Յովհաննէս Երզնկացիին հետ (Բազմավէպ, 1906, էջ 258 եւ Չարրհանէլեան, Պատմ. հայ. դպրութեան, Բ., էջ 151) : Անոր օրով հոն դարձած է Կիրակոս Երզնկացին եւ դրած է Եւաղրի մեկնութիւն հարիւրաւորաց (հմմտ. ի մէջ այլոց Սարգիսեան Հ. Բ., Եւաղր Պոնտացւոյ փարք եւ մատենագրութիւնք, Վենետիկ 1907, էջ ԸԾԲ) :

Այդ դարուն՝ 1351ին Սիմէոն քահանան «ի զաւառիս Եկեղեաց ի յանապատիս որ յանուն Ս. Կիրակոսի, մերձ առ ստորոտս Լեւրինն Բթնոյ» կը գրէ Աւետարան մը եւ 1364ին կ'աւարտի Ժողովածոյ մը (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 356—357. Տաշեան, Յուցակ հայ. Ձեռ. Կայսր. Մատ., Վիեննա, էջ 17) : Քանի մը տասնեակ տարիներ յետոյ՝ 1418ին¹⁹ Յիսուս որդի մը կը գրուի «յԵկեղեաց զաւառի ի վանս սուրբ Կիրակոսի» : Չայն կը ստանայ պարոն Գրիգորի որդին Գա-

¹⁸ Ներսէս արտադրած է նաեւ Յովհ. Երզնկացւոյ Քերականութիւնը (Բազմ., 1906, էջ 258) :

¹⁹ Ասկէ յառաջ 1394ին Բարսեղ քահանան Աւետարան մը կը գրէ «ի զաւառս որ Եզնիկէոյ, ի վեղս որ կոչի Կալամտի բնդ հովանեաւ սուրբ Թէոդորոսի եւ սուրբ Կիրակոսի» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 368—369) :

ի թի (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատու-
րեանէն) :

Հետեւեալ տողերու մէջ կը նկարա-
դրուին Երզնկայի եւ անոր վանքերու նեղ
կացութիւնը. «Եւ ետ գտա (Ներսէս Երէցն) ի
վանքն Նորդեղկայ ի դուռն սուրբ Կիրա-
կոսի . . . : . . . աղաչեմ յիշել ի Տէր զԵրջա-
նիկ վարդապետն զքաղցրաձայն փիլիսոփայն
զՅովհաննէս զխարազնազգեաց ճգնաւորն
դատաջնորդ վանացս սուրբ Կիրակոսի . . . : Եւ
զՅովհաննէս արեղայն զեղբօրորդին իւր եւ
զՅովհաննէս արեղայն զհօգեւոր սիրեցեալ
որդին իւր եւ զայլ ամենայն արեղայքն եւ
զմիարանք վանացս : Դարձեալ աղաչեմ յի-
շել ի Տէր զգրողք զրոցս զՄինաս սարկա-
ւազն . . . զԵրեմիայ արեղայն . . . զԽաչատուր
վարդապետն . . . զՅովհաննէս վարդապետն . . .
զԱսատաճատուր արեղայն . . . եւ զԱւետիք
արեղայն . . . Եւ ես բաղմամեղ եւ անխմաստ
Սարգիս . . . նաեւ (յիշեսցիք) զՄարկոս արե-
ղայն . . . եւ Ներսէս արեղայն . . . : . . . զՏէր
Խաչատուրն որ ետ զօրինակն Մինաս սարկա-
ւազին զրեց զԴ. ամսոյն եւ զայլն տէր Գրի-
գոր Կարպեցին ետ . . . :

Եւ զի գրեցաւ սա ի ՊՂԵ (1446) ամի
թուականիս Արեթականի ի դառն եւ յան-
րարի ժամանակիս, . . . խստացաւ սիրտ իշ-
խանին Եղնկա քաղաքիս . . . եւ արար խոր-
հուրդ նա ընդ դանուշմանն, զի քակեսցեն
դեկեղեցիան զքաղաքիս եւ զգեղօրէիցն նաեւ
զվանորոյսն . . . (ապա կը նկարագրուին ար-

հաւիրքներ եւ տառապանքներ) . . . իսկ մարդիկ երկրիս յօտար յերկիր վարեցան, մինչդիւն անբնակ եղեւ երկիրս ի մարդկանէ եւ դեռ յայս ալեաց միջի կամք իրրեւ զնաւ բեկեալ եւ թէ գինչ լինելոց է յառաջակայն Աստուծոյ գիտելի է . . . : Իսկ եկեղեցական եւ այլ արեղայքդ սուրբ Կիրակոսի վանուցդ խնամ տարէք զրոցս, զի ի ժամանակի փախստեան կամ խռովութեան զգիրքս (Յայսմատուրք) ի քաղաք տարէք եւ պահեցէք . . . :

Ով դառն ժամանակիս, զի զօրք բազում պաշարեալ են զքաղաքն Նզնկայ . . . զի դամենայն գեղորայս Նզնկայ եւ զվանորայսն, նաեւ զմիաբանքն այրեցին հրով, այլ եւ զփաստակն եւ զայգիքն եւ զամենայն ինչ զոր կերան եւ առին եւ զոր առ ոտն կոխեցին եւ տարակուսեալ էաք» (Նօտարք, էջ 151. Թորոս Աղբար, Բ., էջ 296—297) :

Գրեթէ կէս դար յետոյ (1489—1496) «ի սուրբ Կիրակոսու յանապատէն ի Նորգեղս գեղէն» կը յիշուի անուանին Մարտիրոս եպ. Նրզնկացի, զոր չէ կարելի Աւագ վանքի համանուն եպիսկոպոսին հետ նոյնացնել (Սարգիսեան, Յուլյ., Բ., էջ 509. Ալիշան, Հայ-Վենետ., էջ 195. Բագմ., 1892, էջ 146 եւ Սարուխան Ա., Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջ 243—245) :

Իսկ դար մը վերջ (1596)²⁰ «ի գուռն

²⁰ 1469ին Վարդան Յայսմատուրքի մը յիշատակարանին մէջ կ'արտայայտուի՝ «ի յանապատս զրիգորայէն եկեղեցւոյս Ս. Ստեփանոսի եւ սուրբ նշանացս, որ առ լերամբս Բթնայ ի գաւառս Գարանաղեայ յա-

սուրբ Կիրակոս, Եկեղեցոյց գաւառն Երզն-
կան» Սաղմոսարան մը կը գրուի (Աճառեան,
Յուլյ. Սանասարեան վարժարանի, էջ 4) :

Ս. Կիրակոսի վանքը մինչեւ վերջերս իր
գոյութիւնը պահած էր, թէպէտ դարերով
կայծկլաւուն վիճակի մէջ: Հոն կը նստէր սո-
վորարար Երզնկայի առաջնորդը: Սիրուած
ուխտատեղի էր: Ունէր ձեռագիրներ (ասլա՝
գոյցուած) եւ բառական շատ հոդ (Արարատ,
1901, էջ 364. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1008,
1901, Թ. 1538. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան,
էջ 100. Ծաղիկ, 1892, էջ 484. Սիւրմէնեան
Գ., Երզնկաւ, էջ 94) :

18. Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ԿԱՄ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի արեւմտեան կողմը եւ անկէ
դրեթէ կէս ժամ հեռու, Հայրապետ գիւղի
մօտ (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1538. Ղազան-
ճեան, Խառն նամակներ, էջ 26) : Ունեցած
է կամարակապ մատուռ մը, որ կործանած
է: Ուխտի օրը եղած է Չատկին յաջորդող
Հինգշարթին (Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 75) :
Ստացած է սյդի մը, պարակց մը եւ ութսուն
արտավարի չափ մշակելի եւ ջրարրի արտո-
րաներ (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1538. 1900,
Թ. 1060. Հմմտ. Էփրիկեան, Բնաչխ. Բառա-
րան, Բ., էջ 114) :

առաջնորդութեան ուխտիս Տեան Սահակոյ Լոյիսկո-
սոսի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատարեանէ) :
Զեմ կարծեր որ հոս ակնարկուած անապատը Ս. Կի-
րակոս ըլլայ, թէպէտ Բթնայ լեռը կը գտնուի:

Պալեան երբեմն կասկածած է, թէ այս վանքը Ջուխտակ վանքին հետ նոյն ըլլայ (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351) :

Ս. Լուսաւորչի վանքը իրրեւ թէ Դ. դարուն հիմնուած ըլլայ. «յաստուածապահ գաւառս Եկեղեց, յանապատիս Լուսաւորչի, ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս, զոր շինեալ է նոյն ինքն հաւրն մերոյ սրբոյն Գրիգորի, որ եւ ի ամին եղեալ ձեռնադրութիւն Բռնտակէսի» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 325—326. Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, էջ 98—99) :

Հոս 1375ին Գրիգոր Աւետարան մը կը դրէ (հմմտ. նոյն տեղիքները) եւ Սարգիս՝ Ս. Գրիգոր վանքի մէջ ուրիշ Ձեռագիր մը (Բաղմալէպ, 1906, էջ 256) :

Այս վանքին գուցէ կը հայի հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Արդ զրեցաւ սուրբ գիրքս այս որ կոչի Մաշթոց ի թուարեութեանս հայկազեան տումարի Ռէ (1558) յԵկեղեաց գաւառս, որ կոչի յերզրնկայ ի վանքս որ կոչի Ս. Լուսաւորչի ընդ հովանեաւ Մանեղոյ Ս. Նշանի եւ սուրբ Կարապետի ձեռամբ անարհեստ դրչի սուտանուն արեղի Մկրտիչի : Այլ եւ յիշեցէք ի յաղաթս ձեր զտէր Յովանէս, յոյժ փափագմամբ եւ ջերմեռանդ սիրով ետուր գրել յիշատակ իւր եւ ծնողացն Պուլպուխանին եւ իւր կողակցին Մելիհատին եւ Մսրրչին եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացն . . . » (Հ. Յ. Քօսեան,

Յույ . հայ . Ձեռ . Արծնեան վարժարանի ,
թ . 52) :

19. Ս . ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Յանուս սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի Հայ-
րապետին . Երզնկայէն քսան րոպէ հետո .
հանգած (Արեւել . Մամուլ , 1890 , էջ 75 եւ
139) ²¹ . հմմտ . Ս . Լուսաւորչի վանքը :

20. ՀԵՐՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Պալեան Երզնկայի վանքերու մէջ լսել ա-
նուամբ կը յիշե Հերմոնի վանք մը եւ ան-
հշգօրէն անոր կը մերձեցնէ Թովմաս Մե-
ծափեցիին հետեւեալ խօսքերը՝ «Յովհաննէս
վարդապետ եւ ուսուցիչ ի սուրբ ուխտէն
Հերմոնի վանուց եւ աշակերտ իւր Դաւիթ»
(Բիւզանդիոն , 1898 , թ . 351 . 1900 , թ . 1103 .
1902 , թ . 1614) :

21. ՃԼԵՄՈՆԻ ՎԱՆՔԸ

Եկեղեաց գաւառին մէջ : Արղեօք կրնա՞յ
նայն ըլլալ Հերմոնի վանքին հետ (հմմտ .
Հերմոնի վանքը) :

Այս վանքը ծանօթ է զոյգ յիշատակա-
դրութենէ : Մին տպուած Սրուանձաւանցի
«Թորոս Աղբար» զրքին Բ . հատորին մէջ
(էջ 329) , իսկ Երկրորդն անախպ : Առաջինին
մէջ կ'ըսուի . «Աստուած աւրհնէ զըռայիս

²¹ Ս . Ամասեան Եկեղեաց գաւառի մէջ կը յիշէ
չստ մը հանգած եկեղեցիներ , որոնց ոմանց մօտ հա-
ւանականաբար կային վանականներու համար բնակա-
րաններ (Արեւել . Մամուլ , 1890 , էջ 73 եւ 136) :

Խանապետն եւ զիւր որդին զՋանապիգն . որ
երես զՄուրատին սագն Խաչերեսին տուած
արտոյն յիշատակ Ճելիմոնի վանուցն Ս .
Աստուածածնին եւ Ս . Ստեփաննոսին եւ
Ս . Լուսաւորչին եւ Ս . Աւգսենոսին եւ Ս .
Սարգսին . յիշատակ Խանապետին . . . » :

Երկրորդ յիշատակադրութիւնը չափա-
բեւոր է . «Ի շրջապայութեան ժամանա-
կաց յամի եւթն հարիւրերորդի ԶԷ Հայոց
թուականի , ի թագաւորութեան Հայոց
Լեւոնի որդւոյ Աւչնի եւ ի հայրապետութեան
Տեառն Յակոբայ եւ յեպիսկոպոսութեան մե-
րոյ տէր Սարգսի : Գրեցաւ Գ . զլուիս Աւե-
տարանացս . . . : Արդ ստացաւ իւր սուրբ
Աւետարանիս Մարխաթուն հաւատաւորն ի
հարսնայ գուսար Մուրվարի եւ Հերթիկն ի
Կեոսէնուաէն որդի Վահրմին , որ են այժմ ի
գեղս , որ կոչի Խարաթուշ²² եւ իւրին գտա
յիշատակ իւրեանց եւ իւրեանց ծնաւդաց ի
գեղս որ կոչի Խարաթուշ ի մեծ եւ ի հոջա-
կաւոր եկեղեցիս , որ յանուն սուրբ Աստուա-
ծածնին : Արդ . . . յիշեալիք գտացաւ զքս սո-
րա զՀերթիկ ժամակոչն եւ զծնաւդսն իւր
զհայրն իւր զՎահրամ եւ զմայրն իւր զՇու-
շան տիկին եւ զՄարխաթուն հաւատաւորն եւ
զծնաւդսն իւր զհայրն իւր զՄուրվարի եւ
զմայրն իւր զՍովհեր . . . : Ընդ նմին եւ յի-
շեալիք եւ զիս գրադմամեղ զգրողս զՅովան-
նէս եւ զծնաւդսն իմ զՄարտիրոս հիսն եւ

²² Խարաթուշ կամ Ղարաթուշ զիւրի մասին
համա . Սիւրմէնեան , Երզնկա , էջ 84 :

դմայրն իմ զՄԵԾ աիկին գիտիւնցեալսն ի
 Քրիստոս եւ զմիւս մայրս իմ հոգեւոր զՇա-
 միրամ: Արդ գրեցաւ սա յԵկեղեց զաւատս
 ի յԵզնկայս եւ վասն զառնութեան ժամանա-
 կիս ի հինգ տեղիս փոխեցեալ եղաք ի գրել
 սորա, զի (սկիզբն) սորա ի Տի(ա^ո)բին եղև
 եւ աւարտումն սորա ի Ճիւմոնիս բնդ հովա-
 նեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Գէոր-
 գա զաւրափարին եւ սուրբ Կաթողիկէիս եւ
 այլ սրբոցս: Եւ արդ յիշեաջիք եւ զեղբայրն
 իմ զգեոարոյս արեղայ զՍարգիս, որ
 զթուղթս կռկեց եւ սպասաւոր էր զբողիս:
 Բնդ նմին յիշեաջիք եւ զհայր վանիցս Ճիւ-
 մոնոյս զԳրիգորէս արեղաւ եւ զայլ միա-
 րանքս, զՍոսթենէս ծերունի արեղաւ եւ զՍէթ
 արեղաւ եւ զՅովաննէս արեղաւ, զԿարապետ
 արեղաւ եւ զՍարգիս արեղաւ եւ զՅովաննէս
 սուտանուն արեղաւ զգոյ սորա: Եւ արդ յի-
 շեաջիք եւ զքահանայս զգեղ Խարաթշոյ՝
 զՅովաննէս քահանայ եւ զԴաւիթ քահանայ
 եւ զՆերսէս քահանայ եւ զՍտեփանոս քահա-
 նայ եւ զաւաք տանուտէրքս՝ զՍողոմոն եւ
 զՖէրսն եւ զայլ պապի (^ո) զմեծ եւ զփոքր . . .
 ամէն: . . . (Խոշոր)ութեան զբոցս եւ (սխա-
 լա)նայ մի մեղադրէք, զի ի դառն եւ ի նեղ
 ժամանակի գրեցաւ, զի յայսմ ամի(ն) որ
 Տամուրտաշն յայտնեցաւ եւ եկն ի վերայ
 աստուածապահ քաղաքիս Երզկայիս եւ ժո-
 դովեց զամենայն շուրջակայիցս զՔուրթ եւ
 զԹաթար եւ պաշարեալ զքաղաքս եւ նստաւ
 ի վերայ սորա ամիսս զ. եւ ի դառն նեղու-

թիւն հասոյց, բայց քաղաքին ոչինչ կարաց
փնասել, զի Աստուծոյ գորութիւնն պահէր
զնա: Ապա գերկիրս խիստ դառն ի
սուր սուտերի մաշեց եւ զոմանց զինչ եւ
զստացուածս յափշտակեց եւ ոմանք փա-
խեան ի ձիւն եւ ի սառն մեռան, զի
ձմերային էր ժամանակն, զի որ ի տան բնա-
կէր ի ձեռս նոցա մատնէր եւ որ փախչէր ի
ցրտոյ տռչորէր եւ ի յետին շունչն հասա-
ւերկիրս այս, եւ իմ լսէի եւ տեսանէի զայս
եւ ի բազում տրտմութենէ ոչ կարէի գրել
զգիրս... (Լուսանցի վրայ) «Եւ զկիրակոս
միակեցն յիշեցէք, որ զգրողիս մուշտակն
կարեց» (Ակինեան, Հաւաք. Յեշտո. Չեռ.
Երեւան, Թ. 102):

22. ՄԻԱԽՈՐ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

«Եւ կայ ի վերայ ճանապարհին (Երզն-
կայի) վանք մի հռչակաւոր Միաւոր Ս. Կա-
րապետ անուն առ ստորոտով լերին մեծի,
որ Չարաախլու կոչեն, որ զնացեալ սինսոն
հասանէ մինչեւ ի Շեպ Ղարահիսարն, որ է
Կողոնկայ» (Յակ. Կարնեցի, Տեղ. Վեր.
Հայոց, էջ 12). Կամ ուրիշ սահմանադո-
մով. «Միաւոր Ս. Կարապետի վանքը կա-
ռուցուած է Երզնկայէն երեք ժամ հեռու Աշ-
տաղի ստորոտը, Եայրնրդ պապ գիւղի մերձ»
(Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317. Նաթանեան,
Արտօսը Հայաստանի, էջ 158. Արեւելք,
1884, Թ. 96. անդ, 1889, Թ. 1648 եւ Սիր-

մէնեան, Երզնկա, էջ 98) : «Շինուածքն հնացեալ ու խարխալեալ, տաճարը թէեւ բարձրագիւր ու ընդարձակ, այլ կիսաւեր» (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 52. Ղազանճեան, Խառն համականեր, էջ 23—24) : Ս. Կարապետի վանքը՝ «առ հասարակ կործանեցաւ ի վերջին երկրաշարժութեան» Երզնկայի (Ինձիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 100) :

Աւանդութեան համեմատ այս վանքին հիմնադիրն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, որ զայն Ս. Կարապետի նուիրական մասունքներով կ'օծտէ (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1614) : Աւերումի ենթարկուած եւ ցանցառ նորոգութիւն տեսած : Նաեւ ունեցած է ուխտւորներու հովանոց, սենեակ, ախոռ, մարագ ու բաւական հարստութիւն. բայց անկէ ետս զրկուած (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 52. Արեւելք, 1889, Թ. 1648. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1614) : Անցած է աշխարհականներու՝ Թորոսեան ընտանիքի ձեռքը (Լուսաւորեան Կ. Վ., Գաւազանագիրք Մշոյ Ս. Կարապետի, Երուսաղէմ 1912, էջ 139 եւ Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 98) :

23. Ս. ՄԻՆԱՍԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի արեւմտեան կողմը, Կապոսի վանքի մօտերը, Սեպուհի շուքին տակ, արդէն շատոնց շաբաթացած : Երբեմն եղած է Յովհաննէս Երզնկացիի բնակավայրն ու աշխատավայրը : Նա հաւանականաբար հոն ալ իր շինարար ձեռքը ցուցուցած ըլլայ (Բիւ-

դանդիսն, 1898, Թ. 351, 1902, 1644. Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 77. Ղազանճեան, Խառն Նամակներ, էջ 24. Ալիշան, Հայապատում, Գ., 77. Գր. Դարանադրի, ժամանակագրութիւն, էջ 305, 399—401. Պալեան, Յույ. Հայ. Ձեռ. Ս. Կարապետի վանուցի Կեսարիա, Թ. 35. Բագմ. 1906, էջ 256 և Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 20) :

24. ՆԱՆԴԻ ՎԱՆՔ

Երզնկայի Ս. Օգսենդի վանքի մօտերը կայ արտ մը, որ Նանդի վանք կոչուած է և մարդ կը միտի ենթադրելու, թէ գուցէ հոն երբեմն հայկական վանք մը բարձրացած ըլլայ (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1644) :

25. Ս. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայէն չորս—հինգ ժամ հեռու, անոր արեւելեան կողմը, Քէչիչ և Սարր-դայա յեռներու ստորոտը, Բթառիճ գիւղի մօտ, բարձր գիրքի վրայ կառուցուած է Ս. Նիկողայոսի վանքը²³ որ ստուգիւ օժտուած է աննման տեսարաններով և առողջարար կլիմայով (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 100. Նաթանեան,

²³ Ս. Նիկողայոսի հարաւակողմն է՝ Բթառիճ, արեւելեան կողմը՝ Քէչիչիճ կամ Քալարիճ և արեւմտեան դին Ճիմին գիւղը (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 379) : — Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Ննջումն Երանելոյս (Յովասափի) Եզնկայ յԱպահոնեայ վանքն եղև, որ այժմ Բթառիճի վանք ասի» (Ակիմեան, Հատաք. Յիշատ. Էջմ., 1661) :

Արաօսը Հայաստանի, էջ 158. Սրուանձ-
տեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 49. Արեւելք,
1884, Թ. 96. 1901, Թ. 1538. Մասիս, 1886,
Թ. 3841. Յառաջ, 1911, Թ. 79 եւ Սիւրմէ—
նեան, Երզնկա, էջ 99): Թէեւ «Արեւելեան»
Մամուլ»-ի յօդուածագիրն անոր տաճարը
տձեւ կը գտնէ եւ հին (1887, էջ 379—380,
435) ու Պալեան հաւանականաբար անոր
դրութեան վրայ յենլով գայն չի հաւնիր
(Բիւզ. 1901, Թ. 1538), սակայն Արշաւիրի
նկարագրութեան համեմատ թէ վանքը եւ
թէ եկեղեցին արժանի են որոշ, այլ ոչ հա-
ւիադանցուած դնահատութեան: Նա կը գրէ՝
«Վանքը ներքնապէս թէպէտ պարզ կ'երեւայ,
բայց հին ճարտարարուեստի գլուխ գործոց-
ներ կը ցուցադրէ իր գանազան մասերուն
մէջ...: Կայ նաեւ գեղաշէն եկեղեցի մը եւ
յարակից պարտէզ մը, որոնք ամէնքը միա-
սին շրջապատուած են բարձրագիր եւ հաս-
տատուն հողապատնէշներով. ունի մէկ ար-
տաքին դուռ՝ հաստ եւ ծեծուած երկաթնե-
րով շինուած, զոր գոցելու եւ բանալու հա-
մար հարկ է որ երեք շորս փանականներ
քովէ քով գան եւ գործածեն փայտէ ձուկեր:
Այս դուռը ունի նաեւ ահագին նիզափակ մը,
որ երեք շորս բանալիով կը գոցուի...:
Վանքին ներսը ամէնէն աւելի եկեղեցին է
որ աչքի կը զարնէ, որուն մօտէն կարելի է
գննել իր գեղարուեստական նրբութիւնները:
Գմբէթն արտաքին երեւոյթով ճիշդ էջմիած-
նայ կաթողիկէին կը նմանի: Զանգակատունը

գետեղուած է տանիքին ամէնէն վերը դրան ուղղութեամբ, որ իւր գլուխն անցուցած է վանքին խաչը եւ իր մէջէն կախուած ծանրաձոյլ գանդակը...: Եկեղեցիին ներսը ալ աւելի սքանչելի է եւ ճարտարարուեստի գլուխ գործոց մը կը ներկայացնէ: Խորանները նախնի ճարտարարուեստին ամէն նըրբութիւնները կը ներկայացնեն իրենց գեղակերտ եւ նրբահիւս քանդակ-հանգուցները մարդու խելքէն գերիվեր կը թուին, որոնց վրայ տաշուած եւ իրենց բնական գոյներով նկարուած նրբերանգ ծաղիկները գիրենք գործող արուեստագէտին ճարտարութիւնը կը ներկայացնեն» (Մասիս, 1906, էջ 334):

Ս. Նիկողայոսի վանքի հիմնարկութեան եւ անոր միարաններու գործունէութեան պարագաները կը մնան անձանօթ: Հոն ժամանակ մը բնակած է Մկրտիչ տաղասաց վարդապետը (Գր. Գարանաղցի, ժամանակագրութիւն, էջ 405): Լաւ վանահայր եղած է Գաբրիէլ քհ. ա. Մարութեան (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 380): Հին վանք եղած կը թուի²⁴: Եղած է սիրուած ուխտատեղի: Ունեցած է թեմական գիւղեր — Բթառիճ, Ղարաքիլիսէ, Աղճա-Քենդ, Խնձորիկ, Շըխլի — եւ հողեր, զորոնք վանքին երկու վանա-

²⁴ Կրկնութենէ խոյս տալու համար ըսենք որ Ս. Ներսէսի, Ս. Գէորգի, Չարչարանաց, Ս. Նիկողայոսի, Ս. Աստուածածնի, Ս. Նշանի վանքերը կ'այցելէ Գր. Օշականցին (Ոսկեան, Մայր Յուցակ, Բ., Թ. 884. անտիպ թղ. 31ա—41ա):

Հայրերն իրարու մէջ կը բաժնեն (Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317. Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 380. Հմմտ. եւ Փռնջ, 1881, Թ. 1623 եւ Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 99 եւ 221) :

26. ՇՈՂԱԿԱԹ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՄ ՇՈՒԱՅ
ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի արեւմտեան կողմը եւ անկէ երկու ժամ հեռու, Սեպուհ լեռան ստորոտը Շոխայ²⁵ թրքարնակ գիւղի մօտերը մեծ ու խոր ձորի մը կողքին: Պարսպապատ: Տաճարը շինուած քարուկիրով եւ կամարակապ: Նորոգուած՝ 1684ին Աւետիք Եւդոկիայիէ (յետոյ պատրիարք): Կանխաւ հիմնուած Ս. Թադէոսէ եւ վերաշինուած Ս. Ներսէս Պարթեւէն — աւանդութեան համեմատ: Հոս է որ Առաքել Ակնցին Սեբաստիայի առաջնորդ կ'ընտրուէր եւ նա անկէ հեռանալէն յառաջ՝ «յանձնեաց զվանքն առաջի առաջնորդին եւ իշխանացն բազում անօթովք, զգետախք եւ յոլովք անասնովք թարց պարտուց աշակերտին իւրոյ տէր Յօհան երիցուն» (Դիւան, Ժ., էջ 408—409): Գուցէ այս վանքին կը հային Գր. Դարանապետին խօսքերը. «Ի գլուխ ձորոյ քաղաքին մէկ վանք մի կայ ամենայի պաղովք եւ ամենայն պիտոյիւք ի՛նչ յանուն սուրբ Աստուածածնին,

²⁵ Կը կարծուի թէ Շոխայ կանխաւ եղած ըլլայ Շոգայ եւ անկէ Շոգակաթ (կամ հակառակէն): Գրեթէ ստոյգ կը համարիմ թէ՛ Շոգակաթի եւ Իշողի վանքերը միեւնոյնն ըլլան (Հմմտ. վերը):

մեր սննդեան տեղի» (Ժամանակագրութիւն, էջ 156) :

Ունեցած է այդի, գրեթէ 50 արտավար մշակելի հող եւ վիճաւոր սենեակներ (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1614, 1897, թ. 317. Արեւելք, 1884, թ. 96. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստ., 158. Յառաջ, 1911, թ. 79. Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 96—97 եւ Արեւել. Մամուլ, 1889, էջ 176, եւ անդ, 1884, էջ 189) :

27. ԶԱԳՐՄԱՆԻ Ս. ՊՕՂՈՍ ԵՒ ՊԵՏՐՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Զաղրման կամ Զախրման գիւղի մերձ, Քէշիչ տաղի կողերէն մէկուն վրայ, հսկայ դահավէժի մը գլխուն, սարակարկառի մը փոսին մէջ, Երզնկայի արեւելեան հիւսիսային կողմը կառուցուած է Պօղոս — Պետրոս վանքը: Եկեղեցին քարաշէն է եւ փոքր: Օժտուած է առողջ օդով, համեղ ու սպաղջրով եւ գեղեցիկ դիրքով: Տատեան գերդաստանը այս վանքը իր խնամքին տակ առած եւ զայն նորոգած է: Ունեցած է անշարժ կալուածներ (Բիւզանդիոն, 1898, թ. 351, 1901, թ. 1538. Արեւելք, 1884, թ. 96 եւ 1895, թ. 3362. Արեւելւան Մամուլ, 188, էջ 380. Նաթանեան, Արտօսը Հայաստանի, էջ 158. Ղազանճեան Խառն Նամակներ, էջ 22—23. Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 99) :

Ամատեան Զախրման կը համարի Զարխափանի աղաւաղումը (Արեւել. Մամուլ, 1887, էջ 52—53) Զախրման ունեցած է Զար-

խափան Ս. Աստուածածին եկեղեցի մը,
հմմտ. Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 75 եւ
աստ վերը Ս. Աստուածածնի վանքը ի
Չախրման:

28. ԶԱՐԶԱՐԱՆԱՅ ԿԱՄ ՏԱՏԱՍԿԻ ԿԱՄ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ
ԿԱՄ ՆԱԵԻ ՄԵՐՃԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

«Երզնկայի վանքերուն ամենամեծը եւ
ամենահինն էր այս վանքը, որ կը գտնուէր
Տուժիկ լեռներուն ստորոտը: Քովէն կ'ան-
ցընէր Մէրճան գետին մէկ ճիւղը, ատոր հա-
մար ալ Քիւրաերը Մէրճնայ վանք կը կոչէին
զայն: Այս վանքը գետի ձախ կողմը գտնուած
վանքերուն ամենահեռաւորն էր, քաղաքէն
4—5 ժամ կը քաշէր: Շինուած էր հարթ ու
տափարակ դաշտագետնի մը վրայ: Հողա-
ղիւսէ բարձր, թանձր ու հաստատուն պա-
րիսպներու մէջ առնուած էր վանքը, որ կը
բովանդակէր վանականներու բնակութեան
համար տուն, խոհանոց, ճաշարան, մառան,
խակ կենդանիներու համար՝ ախոռ, դոմ,
մարագ, մեղուանոց եւ այլն: Շէնքին հա-
րաւային մասին վրայ կառուցուած էր եկե-
ղեցին, գեղեցիկ-մատուռ տաճարիկ մը,
որուն մէջ կը գտնուէր՝ Գրիգոր Լուսաւորչի
աջը, արծաթապատ ու ոսկեզօծ, ինչպէս
նաեւ երկաթեայ փոքր տատասկներ, որոնց
վրայ — ըստ Ագաթանգեղոսի — դրած ու
չարչարած են Սուրբը եւ որոնց ճիշդ տեղը
չինուած է այս վանքը, այդ պատճառով կո-

չուած է Տատասկի վանք: Ասոնցմէ զատ
վանքը ունէր շատ մը սուրբերու նշխարներ,
ճաղաղաթեայ սուրբ Գիրքեր եւ այլն: Ասոնք
սլահուած կը մնային մասնաւոր թաքստոցի
մը մէջ ու միայն հանդիսաւոր տօնական
օրերուն, յատուկ արարողութեամբ դուրս
կը հանուէին՝ բարեպաշտ հաւատացեալնե-
րուն ցուցադրուելու համար:

Շէնքին հարաւային անկիւններուն վրայ
կային կարգ մը սենեակներ, իսկ հիւսիսային
անկիւններուն վրայ շինուած էին դիտարան-
ներ, թշնամին հեռուէն տեսնելու եւ կան-
խապատրաստուելու համար:

Վանքին մէջտեղը ընդարձակ քառա-
կուսի բակ մը կար, մէջը՝ աղբիւր, աւազան
ու ճեմելավայր:

Վանքի մուտքին առջեւ կը տարածուէր
ընդարձակ մարգագետին մը հսկայ թթենի-
ներով հովանաւորուած: Մեծ եւ քարքա-
րուտ ձոր մը վանքը կը զատէր հանդիպակաց
լեռնաշարի դարաւանդէն, ուր կը գտնուէր
բաւական վարելահող: Այդ հողերը վանքին
կը պատկանէին եւ Զոչկանց կը կոչուէին»
(Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 94—95):

Քարաչէն եւ հին տաճարը Ս. Գրիգորի
նուիրուած է եւ ասկէ առած է նաեւ Փոքր
Լուսաւորչի վանք անունը: Ունի նմանապէս
Խորվիրապ մը կամ Ս. Գրիգորի բանտ մը:

Անոր թեմական գիւղերէն են՝ Մեղու-
ցիկ, Ղարաթուշ, Ագրակ եւ Ճանճիկէ, իսկ
վերջին շրջաններու վանահայրերէն կ'արժէ

յիշելի՝ տէր Պօղոս եւ տէր Ղեւոնդ (Հմմտ. այս վանքի մասին Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 94—96, Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317, 1900, Թ. 1060, 1901, Թ. 1411 եւ 1538. Հայրենիք, 1894, Թ. 743. Արեւել. Մամուլ, 1884, էջ 190, 1887, էջ 380—383, էջ 437, 1894, էջ 763, 1895, էջ 764 եւ 1899, էջ 1046—1048. Արարատ, 1896, էջ 88. Արեւելք, 1884, Թ. 75 եւ 96, 1895, Թ. 3415. Յառաջ, 1911, Թ. 79. Ղազանճեան, Խառն Նամակներ, էջ 25—26. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 100. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղրար, Բ., էջ 49 եւ Բիւրակն, 1898, էջ 648—650) :

29. ՍԱՂԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Հետեւեալ յիշատակագրութիւնն այս վանքին անունը մեզի բերած է. «Արդ գրեցաւ . . . ձեռամբ Սամուէլի . . . գրչի ի դաւառիս Եկեղեաց ի սուրբ ուխտս որ կոչի Սաղի սուրբ Ստեփաննոս ընդ հովանեաւ սուրբ Նախավկայիս . . . հրամանաւ Մարգարէի աստուածասիրի առաջնորդի անապատիս, ծախիւք եւ արդեամբք Ոնոփրիոսի աւաք սարկաւագի եւ Պետրոսի կուսակրօն արեղի եւ Յակոր կրաւնաւորի . . . : Արդ գրեցաւ սա ի թուականիս Հայոց ի ՊԿԲ (1413) ի հայրապետութեան տեառն տէր Գրիգորի արքեպիսկոպոսի . . . : Արդ (յիշեցէք) . . . դատացոյ տառիս զՈնոփրիոս աւաք սարկաւագն զվայր (հայր) վանացս, որ եղ ի դուռն սուրբ Կա-

բապետիս յիշատակ անջինջ...: Արդ... յիշեցէք յաղօթս ձեր զհայր Ոնոփրոս եւ զեղբայրն իւր զՏիրատուր արեղան եւ զհայրն իւր՝ զԴաւիթ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս եւ զմայրն իւր զՍիմայն... յիշեցէք եւ զՊետրոս արեղան, որ աւգնական եղեւ ի գրոցս գրելէն ԳՃ դրամ...: Յիշեցէք եւ զՅակոբ արեղան զփակակալն... ընդ նմին յիշեցիք... զառաջնորդ սուրբ անապատիս զսուրբ Ստեփաննոսու Նախավկայիս զհայր Մարգարէ, որ բազում երախտիք ունի առ մեզ եւ յորդորեաց ի բանս յայսմիկ եւ հանդոյց... եւ զամենայն եղբայրութիւնս առ հասարակ: զՅովհաննէս կրաւնաւորն՝ զհոգեւոր հայրն մեր, որ բազում աշխատութեամբ սնոյց եւ ուսոյց զիս եւ նա եղեւ պատճառ այսմիկ եւ զաւրինակն շնորհեաց եւ զծնաւդսն... եւ զքուերորդիսն Շահրիարն որ զգիրքս զլիսադրեաց եւ զկարապետն...»: Ապա յիշել կը մաղթուի Մատթէոս արեղայ, Առաքել արեղայ, Պօղոս արեղայ՝ փակակալ, Սամուէլ արեղայ՝ զրիչ եւ Պետրոս արեղայ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1317. Սարգիսգիրք, հմմտ. Կարենեան, Յույ. հայ. Զեռ. էջմ., Թ. 1349):

30. ՏԻՐԱՇԷՆ ԿԱՄ Ս. ՆԵՐՍԷՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Այս վանքը կը գտնուի Երզնկայի հարաւային կողմը, «Երկու ժամ հեռու, վիհապանծ Մնձուրի ստորոտը, մեծկակ ձորի մը

կողքին, գառիւփար սարահարթի մը վրայ, հաստատահիմ ու բարձր պարիսպներով շրջապատուած: Ան ունէր համակ սրբատաշ դորշադոյն քարերով կառուցուած կաթողիկէ եկեղեցի մը, մեծ ու փոքր գմբէթներով: Բուն տաճարը կը գտնուէր խորը, ներքին մասին մէջ, բոլորովին գատուած արտաքին մասէն: Մուտքին աջ կողմը կար մեծ աւանդատուն մը՝ իբր պահարան եկեղեցական սպասներու եւ հանդերձեղէններու, հոն կար նաեւ տաճարիկ մը եւ աւագան մը մկրտութիւններու համար: Տաճարին ներքեւը կը գտնուէր ստորերկրեայ նկուղ մը, որուն մէջ կը պահուէին թանկագին անօթներ ու հնութիւններ²⁶: Պատերը զարդարուած էին հին սրբազան իւզանկարներով, մոմլաթի վրայ գծուած, որոնց մէջ նշանակելի էր Սրբոյն Ներսէսի մեծադիր պատկերը, որ դրուած էր աւագ սեղանին մէջտեղը, ինչպէս նաեւ փորուած յիշատակարան քար մը, պատերէն մէկուն մէջ գետեղուած: Տաճարին մէջ պահուած կը մնային Սուրբին եւ ուրիշներու մասունքները» (Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 92):

²⁶ «Տաճարին հարաւակողման պատին մէջ կ'երեւի դուռ մը, որ կ'առաջնորդէ անձկագոյն մթին ու դիջին անցք մը, որ կ'անուանուի Գերեզման սուրբ Ներսէսի, արդարեւ հոն կայ ի ձախակողմն պատին մէջ գետեղուած տապան մը, որ ունի դրեթէ անրնթեռնի արձանադիր, ծածկեալ է շուրջառով եւ կանթեղ լուցեալ ի վերայ» (Արեւել. Մամուլ, 1888, էջ 50):

Վանքը ունի բակ, հիւրանոց, ուխտաւորներու համար բնակարաններ, ախոռ ու գոմ (Արեւել. Մամուլ, 1888, էջ 49—50) :

Սրուանձտեանց կը գրէ . «Ս . Ներսէսի վանքն ալ, շիրինն ալ անշուք էր» (Թորոս Աղբար, էջ 50), մինչ երբեմն՝ «հռչականուն եւ գեղեցկաշէն» (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 16 կամ՝ Սոփերք, է . , էջ 64) :

Ս . Ներսէսի կամ Տիրաշէնի վանքի հնութիւններէն են՝ «Փամատան փայտեայ դարմանագործ գուռն, որ ունի ճարտարաշէն քանդակներ, կրօնական նկարուց փորագրութիւն եւ երկաթազիր դժուարալոյծ արձանագրութիւն» (Արեւել. Մամուլ, 1888, էջ 51), դարձեալ Ս . Ներսէսի եւ Ս . Խաչափայտի մասունքներու ամփոփարաններն ու անոնց վրայի գրութիւնները : Ս . Խաչափայտի գրութիւնն է . «Եղաւ (ի) ամա փայտն կենաց, որ զՔրիստոս պաղարեւոյց վասն կենաց աշխարհի . դարձեալ եւ յայտնի է ի Սոկրատ գրոց պատմութենէ որ Ս . Լուսաւորիչ տարաւ ի Տարօն գտուրր նշխարք մեծ ի Մկրտչին . . . եւ եղ անդ . . . եւ մասն ինչ ընկալաւ ի փայելումն անձին խրոյ եւ երեք ի գաւառն Եկեղեաց ի գիւղն Խախ, շինեաց գեղեցիկ եւ եղ անդ : Ի թվ . 211 . . . ի ժամանակն արքեպիսկոպոսին տեառն Սարգսի նախնոյն իմոյ յայտնեցաւ ի ձեռն միայնակեցի միոյ եւ եղեալ էր ի տուփ ոսկի եւ այն ի յարծաթի եւ եղեալ ի մարմար եւ էր գրեալ անուն սրբոյն եւ բազում փրկութիւն եղեւ ի

յայտնել, նաեւ եւ մեղուցեալ արքեպիսկոպոս տէր Ներսէս շինեցի դաս եւ գլխաւորութեամբ եղի ի սմա. բարեխօս առ Քրիստոս Աստուած ի թողութիւն յանցանաց իմոց եւ ի պարզ սուրբ ուխտին Տիրաշինին առաքելական աթոռոյն թմ. ԶԽ [Գ]» (Արուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 293. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1446) :

Երզնկայի երբեմնի առաջնորդը Իսահակ Ամասիացին Տիրաշէնի մէջ տեսած է Ս. Ներսէսի Աջին պահարանը հետեւեալ գրութեամբ. «Զարդարեցաւ շնորհարաշխ բազուկ աջոյ սրբոյն Ներսէսի հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Տեառն Սարգսի եւ պարոն Յովհաննէսի, մնալ միշտ ի փառապարդ տաճարն Աստուծոյ սուրբ Փրկիչ ի վայելումն աստուածապարգեւ գաւակացն իւրեանց Ներսէսի եւ Գրիգորի(սի) կատարեցաւ ի թուին ԶԻԲ» (Երեւակ, Բ., 1860, էջ 360, հմմտ. Արուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 294, ուր քիչ մը տարրեր է ընթերցուածը) :

Տիրաշէն կոչուած է այս վանքը իբրեւ թէ նախապէս Տիրան թագաւորէն շինուած ըլլայ. կը թուի թէ նախնական կամ առաջին անունն եղած ըլլայ՝ Խաչկոյ վանք : Պալեան Խաչկոյ վանքն ու Տիրաշէն (այս է Ս. Ներսէսի վանքը) իրկու տարրեր վանքեր կը միաի ընդունելու (հմմտ. Խաչկոյ վանք, Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1614) : Տիրաշէն (կամ Տիրանաշէն) կը ստանայ նաեւ անունը Ս. Ներսէսի, երբ մեծ հայրապետին մա-

սունքները դանուելով ժԳ. դարուն հոս կը փոխադրուին (Սոփերք է. Բ., Պատմութիւն Ս. Ներսէսի Պարթեւի, Վենետիկ 1853, էջ 33—78. Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 100. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1446. Երեւակ, 1860, էջ 395 եւ Ալիշան, Յուշիկք Հայրենեաց, Բ., էջ 468): Ս. Ներսէսի նշխարներու գիւտը կ'ըլլայ 1275ին. «յորում էին ի ծննդենէն Քրիստոսի ամք հազար երկերիւր եւ թանասուն եւ հինգ» (Սոփերք է., էջ 44): Եւ Սարգիս Եպիսկոպոսն անոր բազուկը կը դնէ «ի հռչականուն եւ ի գեղեցկաշէն սուրբ ուխտն Տիրաշէնին» (անդ, էջ 64—65):

Քանի որ այս փանքը տիրանաշէն²⁷ է, այս է Տիրան Բ. արքայէն շինուած, հետեւաբար Հայաստանի հին փանքերէն է, սակայն իրականին միջին դարու հաստատութիւն մըն է: Հաւանականաբար զեռ այնքան հին չէր, երբ Սարգիս Եպիսկոպոսը Ս. Ներսէսի մասունքները այդ գեղեցկաշէն փանքին մէջ, որ արդէն հռչակ ունէր, կը փոխադրէր: Հոն՝ 1302ին Կարապետ կրօնաւոր՝ «... յանապատիս, որ կոչի Տիրաշէն... յառաջնորդութեան դաւառիս Եկեղեաց Տեառն Ներսէսի թոսին տէր Սարգսին» Ղուկաս

²⁷ Հ. Ալիշան կը գրէ. «Այս փանքս այլ (Տիրաշէն) Եզնկայի մօտ նշանաւոր փանքերէն մէկն է, սմանք համարին, թէ «Տիրան թագաւորը շինած ըլլայ իր անուամբ մի գեղ, յորում յետոյ փանքն է շինուեր» (Հայագրատում, Գ., էջ 113): — Տիրաշէն անուն գիւղ մը կայ Եկեղեաց դաւառի մէջ (Ալիշան, Կամենից, էջ 200):

քահանային խնդրանքին վրայ Աւետարան մը կը գրէ (Հանդ. Ամս., 1924, էջ 516) : Քանի մը տարի յետոյ 1310ին. «Գրեցաւ Փանձատեօրս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ կենսարեւ սուրբ Նշանիս ի Տիրաշէն» ի ձեռն Կարապետի (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2061) :

«Բազմավէր եւ ծանրամեղ ոգի» Գրիգորիս կը սնանի ու կը զարգանայ, նմանապէս կը կրօնաւորուի «ի մեծահռչակ վանքն» Տիրաշէն, ուր եւ կ'ապրին ու կ'արդիւնաւորուին Մխիթար եւ Կոստանդին Երզնկացիները (Ալիշան, Հայապատում, Գ., էջ 113 եւ նոյնը՝ Սիսական, էջ 137. Պոտուրեան Հ. Մ., Կոստանդին Երզնկացի, էջ 13—14. Հանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 64—67) : Հոս է, որ Գրիգոր 1366ին Ներսէս քահանայի համար Փանձարան մը կ'արտադրէ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, Թ. 371) : Դարձեալ 1386ին՝ «յաստուածապահ քաղաքս Եզնկայ ընդ հովանեաւ սուրբ եւ երկնանման տաճարիս կաթուղիկէիս եւ սուրբ աջոյս Տեառն Ներսէսի...» Ժողովածու մը կ'արտադրուի (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 557. հմմտ. Կարենեանց, Յուլյ. հայ. Ձեռ. էջմ., Թ. 483) :

Կարեւոր տեղեկութիւններ կան հետեւեալ յիշատակագրութեան մէջ. «Կատարեցաւ վեցհարիւրեակ սուրբ հաւրն Եւագրեա ձեռամբ Մովսէս քահանայի ի գաւառիս Եկեղեաց ի քաղաքիս, որ կոչի Եզընկայ ընդ հո-

վանեաւ սուրբ Կարապետիս...: Այլ զիս
 զՅովաննէս նուաստ հոգի ստացող այսմ հո-
 գեշահ մատենիս արեւելեան գաւառէն, որ
 կոչի Գեղարքունի, ի գեղջէն, որ կոչի Վար-
 գենիս, աղաչեմ յիշել ի Տէր եւ զծնողսն իմ
 զհայրն իմ զԷլուկն եւ զմայրն իմ զՇնորհոր
 տիկինն եւ զեղբարսն եւ զքորսն...: Գրեցաւ
 ի թվիս ՊԽ (1391) ի Սեպտեմ(բեր)ի Լ. տա-
 նուտէրն Կշիռն: Ես Յովաննէս կոչեցայ յառ-
 տիճան քահանայութեան ի տէր Գրիգորէ
 յարհիւսկիսկոպոսէ վերադիտողի Եկեղեաց
 գաւառի, յորդուոյ պարոն Պեկթամուրին, զոր
 Տէր Աստուած պահեսցէ զնա եւ զհարապառ-
 եղբայրն իւր զպարոն Յովաննէսն եւ զպարոն
 Պեկթամուրն զաստուածապարզեւ գաւառն
 իւր... ի թվ. ՊԽ ի Նաւասարդի ԺԳ. եւ
 զեկտեմբերի ԻԶ ի տաւնի մեծ մարդարէին
 Դաւթի եւ սուրբ Առաքելոյն Յակոբոյ ընդ-
 հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ
 Կարապետին եւ սուրբ Ստեփաննոս Նախա-
 վկային եւ նշխարաց սրբոյն Ներսէսի եղև
 ձեռնադրութիւնս մեր ի վանքս Տիրաշէն կո-
 չեցեալ, տանուտէր կշիռն էր տարւոյն»
 (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 1980, Հա-
 ւաքածոյ. հմմտ. Կարենեան, Յուլյ. հայ.
 Ձեռ. էջմ. Թ. 1939):

Տիրաշէնի մէջ Աստուածատուր 1465ին
 Մաշտոց մը կը գրէ (Նօտարք, էջ 22—23):
 Քանի մը անգամ այս վանքը աւերումի կ'են-
 թարկուի, բայց կը վերանորոգուի Կարա-
 պետ Վ. Կոթի եւ Աւետիք Եղոկիացի

պատրիարքի ձեռքերով (Գր. Դարանադցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 359. Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1614): Առաջինը որ հաւանաբար տեսած ըլլայ Տիրաշէնի երկարամեայ առաջնորդը՝ Կարապետ Թուլկուբանցին, իրեն նախանձորդ կ'ուենենայ Մինաս վարդապետը (Գ. Դարանադցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 352—360 եւ Ակինեան, Հինդ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա 1927, էջ 209):

Նորագոյն շրջաններուն՝ 1853ին Սահակ Ամասիացին հոն Եպիփան Կիպրացիին ճառերը կ'արտագրէ (Տաշեան, Մայր Յույ. Ձեռ. Մխիթ. Վիենն., էջ 107): Իսկ Հմայեակ Դիմաքսեան եպիսկոպոսը Վարժարան մը կը բանայ (Արեւելեան Մամուլ, 1888, էջ 52—53 եւ Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 92 եւ 129):

Տիրաշէն եղած է Երզնկայի առաջնորդներէն շատերուն բնակավայրը: Ունեցած է ձեռագիր, մատուց, շարժուն եւ անշարժ հարստութիւն (Տիրաշէնի մասին հմմտ. Ինձիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 100. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, էջ 294. Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 317, 1898, Թ. 660, 1901, Թ. 1446, 1902, Թ. 1614. Արեւելք, 1887, Թ. 1126, 1140. Արեւելեան Մամուլ, 1884, էջ 66, 1888, էջ 51. Հայրենիք, Կ. Պ. 1887, էջ 51. Սիւրմէնեան Գ., Երզնկա, էջ 92—93. հմմտ. եւ Թուրիկեան Գ., Եփրատեան Հայաստան, Քղի եւ շրջ. դաւառները, Ա. հար., Փարիզ 1947, էջ 159):

31. ՓՈՐՁԱՎԱՆՔ

Երզնկայի Ղազիջան կամ Գուղուլջան գիւղին մէջ, շատոնց շարաթացած (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083, 1902, Թ. 1614) :

32. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ԽԱԶԵՐ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի հարաւային կողմը: Վաղուց շարաթացած եւ աննշան: Սիւրմէնեան կը գրէ՝ «Սրնգոր լերան ստորոտը, Տրապիզոնի համբուն եզերքը, միւշիւր Զէքի փաշայի ամառնային գղեակին մօտը եկեղեցի մը եւ հինէն մնացած գերեզմանաքարեր կային, որոնց Քառասուն խաչեր անունը կու տային» (Երզնկա, էջ 104, հմմտ. դեռ՝ Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 75. Ղազանճեան, Խառն Նամակներ, էջ 26 եւ Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351, 1900, Թ. 1049, 1901, Թ. 1538) :

33. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի եւ Տաճրակի միջեւ, Պրաստիկ գիւղի հարաւ-արեւմտեան կողմը: Երբեմնի տաճարը կամարակապ եւ քարաշէն: Շարաթացած: Եկեղեցւոյն սրբատաշ քարերու մէկ մասը գործածուած է Եփրատի վրայ ձգուած կամուրջի մը (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351 եւ 1902, Թ. 1614. Ղազանճեան, Խառն Նամակներ, էջ 26. Արեւել. Մամուլ, 1890, էջ 77 եւ 1891, էջ 209) :

34. Ս. ՕԳՍԵՆՏԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ Ս. ՕԳՍԵՆՏԻՈՍԻ
ՎԱՆՔԸ

Երգնկայէն Երեք չորս ժամ հետու :
Կարմրի գիւղի մէջ : Հաւանօրէն Երկու Եկե-
ղեցի ունեցած : Անոր մօտ է Նանդի վանք
Կոչուած արար (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 351
Էւ 1902, Թ. 1644. հմմտ. Էւ վերը) :

Գ.

ԿԵՐՆՈՑ ՎԵՆՔԵՐԸ

Կարին գաւառը (ո՛չ կուսակալութիւնը)
Բարձր Հայքի ամէնէն հռչակաւորն է : «Սահ-
մանքն են՝ հարաւէն հրաբղխային եւ բազ-
մակիրճ լերինքն Փալան-տէօքէն, Եաղմուր-
տէրէսի եւ Էկէրլի, արեւելքէն Տէվէ պօյնու
լեռները . . . , արեւմտեան հիւսիսային կողմն
են Սպերոյ եւ Թորթումի վիճակներն եւ Բա-
րերդի վիճակը Սարչամայ միւս կողմէն . . .
հարաւային արեւմտեան կողմն ալ կը բարձ-
րանան Դերջանայ եւ Մանանաղւոյ սահմա-
նածայր լեռները» (Էփրիկեան, Բնաչխ . Բռն .
Բ . , էջ 299) :

1. ԽԱՆԴԱՄԼՈՒՅ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կարնոյ գաւառին մէջ, Խանդամլուց գիւղին մօտ է Ս. Ստեփանոսի վանքը, զոր Պալեան կը միտի Վաղչէնի Ս. Ստեփանոսի հետ միացնել, սակայն այդ անհնար է նկատի առնելով անոնց գտնուած վայրերու հեռաւորութիւնը (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1720. հմմտ. Վաղչէնի Ս. Ստեփանոսի վանքը) :

Ս. Ստեփանոսի անուան կը հանդիպինք հետեւեալ տողերուն մէջ՝ «Գրեցաւ (1188ին) սուրբ Աւետարանս ի Կարին՝ յանապատիս, որ կոչի Խանդամլուց, ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփաննոսի յառաջնորդութեան հաւր Կիրակոսի...» (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1682. Լալայեանց, Յուց. հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 78, ուր գրուած է «Խանաւամլուց») : — Բաղձալի էր այս հին վանքի մասին աւելի տեղեկութիւն ունենալ :

2. ԽԱԶԿԱՎԱՆՔԸ

Կարնոյ հիւսիսային կողմը, անկէ գրեթէ հինգ ժամ հեռու, Արծըթի գիւղին աւելի մօտ, Խաչկաւանք գիւղի մէջ բարձրացած է համանուն Խաչկոյ կամ Ս. Խաչի վանքը : Հաւանաւանարար նախապէս վանքը շինուած է եւ յետոյ անոր շրջակայքը բնակութիւններ

Հաստատուած են եւ սկիզբ առած է իրաւա-
փանք գիւղը (Յակոբ Կարնեցի, Տեղագրու-
թիւն Վեր. Հայոց, էջ 45. Ինճիճեան Հ. Ղ.,
Նոր Հայաստան, էջ 76. Միրախորեան, Ուղե-
ւորութիւն, Գ., էջ 175—177. Էփրիկեան,
Բնաչ. Բառարան, Բ., էջ 148) :

Ինչպէս Կարնոյ միւս փանքերը նաեւ
այս եւս պարսպապատ է : Քարի մը վրայ ար-
ձանագրուած է՝ «Ողորմութեամբն եւ օգնա-
կանութեամբ . . . աշխատութեամբ եւ ջանիւ
էրզրումցի Գալայշեան Ստեփան փարդապե-
տին առաջնորդին սրբոյ իրաւափանիցս շրջա-
պատ պարխապն ի հիմանէ . . . շինեցաւ . . .
ԽՄԼԷ» :

Իրաւափանքի տաճարն ունի 8 մետր եր-
կարութիւն եւ 5·30 լայնութիւն : Շինուած է
հաստ ու ամուր որմերով : Արեւելեան որ-
մին վրայ միայն բացուած են քանի մը հաս-
րարձրադիր փոքր լուսամուտներ : Տաճարը
ունի բարձր բեմ մը, որուն առջեւ վեր կը
ցցուին կիսարոյտրակ կամարակապ բաժա-
նումներ : Մէջ տեղի կամարին ներքեւ կա-
ռուցուած է պարզ քարակերտ խորան մը,
իսկ աջակողմեան եւ ձախակողմեան բոյս-
րակներն իրրեւ աւանդատուն կը գործա-
ծուին : Տաճարին ներքինը հատ պարզ է : Որ-
մերուն վրայ ուղաղրութիւն դրաւոր քան-
դակուած քար ու պարզ չկայ : Այս պարզու-
թիւնը եկեղեցւոյն հնութիւնը կը ցուցնէ,
փասն զի եթէ նորոգուած կամ վերաշինուած

ըլլար եւ կամ նոր, անտարակոյս որմերուն մէջ խաչքարեր հաստատուած կ'ըլլային, ինչպէս ուրիշ գիւղերու մէջ վերականգնուած նման հաստատութիւններու մէջ ակններեւ կը տեսնուի (Քօսեան Հ. Յ., Բարձր Հայք, Բ., էջ 45) :

Սաչկայ վանքի խաչքարերէն մէկուն վրայ կը կարդացուի՝ «Ի թու ՌՆԸ կանգնեցաւ իսաչս ի յիշատակ տէր Թորոսու Դերջանա եպիսկոպոսի» (Բարձր Հայք, Բ., էջ 41. Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 81) : Իսկ տաճարին հարաւային կողմը կայ շիրիմ մը հետեւեալ փորագրութեամբ՝ «Այս է շիրիմ եւ դամբարան հրաւիրակի սուրբ Սաղիմեան, ամ ԼԲ. ունի, յոյժ ցանկալի, եպիսկոպոս արք պանծալի, տէր Մատթէոս պետրաղձալի. յԱղբիանեանն Պոլսեցի, կերտի տապանս այս արգելի, ձեռամբ որդւոյն իւր Գրիգորի, եւ հոգեսուն իւր գաւակին, թվ. ՌՄԺԱին Յունւարի ԺԱ.ին» (Բարձր Հայք, Բ., էջ 42—43) :

Սաչկայ վանքը բացի միաբաններու սենեակներէ՝ ունէր նաեւ ուխտաւորներու բնակավայրեր :

Յովհ. Վաղարշակերտցին կը գրէ .

«Աստի (Երկայնիստ գիւղ) շեղ ընդ հիւսիս արեւելեան քառորդ ժամաւ հեռի է վանք Սաչի, ամբացեալ ի գոգ պատառեալ լեռանց կառուցեալ է տաճար վանացս կաթուղիկէի, ներփակեալ ի կիսակարակն ամբապինդ

սլարսպոջ, ունելով դրունս երկուս, մինն՝ մեծ եւ լայն ի կողմանէ յարեւելից եւ միւսն՝ նեղ եւ անձուկ ի հիւսիսոյ . . . ի ներքս ի սլարիսպ վանաց ի կողմն հարաւոյ ի մի շարս զետեղեալ են 4 սենեկունք եւ ի պատուաժս սենեկաց յարեւմտեան կուսէ կանգնեալ կայ արձան ածեալ յայլ տեղւոջէ : Յաւիմ ընդ այն զի արձանադրութիւնք խաչիս աւերեալ էին համայնգամայն :

«Եօթն եւ տասն սանդխօք ի վեր բարձրացեալ ի տաճար վանացս՝ ի մտանէ ի դուռ անդր տաճարին, իսկ ի հարաւային կուսէ առ որմովք տաճարին կայ դամբան Մարտիրոս անուն եպիսկոպոսի ուրումն նուիրակի սրբոյ Երուսաղէմի Աղբիանուպոլսեցւոյ, արձանագիր դամբանաքարիս գրեալ էր յոճ ոտանաւոր եւ երկաստիճան կոթողիւ կանգնեալ խաչ ի վերայ հանդուցելոյն :

«Ի նեղ դրանէ զոր ասացաք մտեալ նախ ի գաւիթ տաճարին, ապա չորիւք աստիճանօք ընդ այլ դուռն ինչ մտանի ի տաճար անդր վանացս, որոյ վաղեմնաչէն նսեմ հնութիւնն ակն յանդիման տեսանի . . . » (Ճանապարհորդութիւն. Մարտիրոս եպիսկոպոսի մասին տես Աղաւնունի, Միաբանք եւ Այցելութ, էջ 266) :

Աւանդութիւնը այս վանքին անունը կը կարծէ ծագած ըլլալ հոն զետեղուած Ս. Խաչի մասունքին հետեւանքով, սակայն այդ բոլորովին սխալ է : Այդ պարագային պէտք էր

Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի վանք կոչուիլ: Խաչկայ վանք կոչուած է յանուն այն սրբակեաց Խաչիկ հօր, որուն անունովն ուրիշ վանք մըն ալ կայ Բարձր Հայքի մէջ (հմմտ. Խաչիկ հօր վանքը):

Նաեւ աւանդութեան համեմատ այս վանքին հիմնարկութիւնը Հերակլ կայսեր օրերուն եղած է¹: Սակայն գրաւոր տեղեկութիւնները նորագոյն դարերէ են: 1488ին «Ի քաղաքիս Արղրումիս ի վանքս, որ կոչի Խաչկայ վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Յարութեան, սուրբ Աստուածածնի, Ս. Սարգիս զաւրավարի, Ս. Թագաւորի, յառաջնորդութեան վանացս տէր Ներսէս եպիսկոպոսի եւ ի հայրապետութեան Մկրտիչ արեղին» Սարգիս Գանձարան մը կը գրէ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պոտուրեանէն): Շատ ժամանակ յետոյ կը գրուի Գիրք Հարցմանց «Ի յերկիրս Կարնոյ, որ է Թէոդուպօլիս, որ այժմ կոչի Առղրում, ի Խաչկայ վանք ի դռնն սուրբ Յարութեան եւ սուրբ Թագաւորիս»: Գրողն է Գինոս, որ կը մաղթէ յիշել «զհոգեւոր հայրն իմ զՊաւղոս եպիսկոպոսն եւ զՊետրոս եպիսկոպոսն»: Կը վերջացնէ 1629ին (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ., Երեւան, 620):

¹ Կարնոյ առաջնորդարանին մէջ գտնուած Խաչկայ վանուց պատմութիւնը եւ կոնդակը կը հաղորդեն թէ՛ Հերակլ իր զինուորները կերակրող բարերար տիկնոջ մը Ս. Խաչի մասունք մը կը նուիրէ: Տիկինը վանք մը կը շինէ եւ անոր եկեղեցւոյն մէջ կը հանգչեցնէ ստացած անդին դանձր (Բարձր Հայք, Բ., էջ 49—56. Յակոբ Կարնեցի, Տեղադր. Վեր. Հայոց, էջ 45):

Գինոսս կամ Գինէոս Սաշկափանքով հետաքրքրուող եղած է :

Հետեւեալ յիշատակադրութենէն կ'իմանանք թէ՛ Սաշկայ վանքը աւերումի ենթարկուած է, սակայն վերականգնուած .

«Յիշատակ է Աւետարանս Արզուրումցի դուրկար մահտեսի Դիլանին իւր կողակցւոյն Ղիմաթին, որդոցն Պօղոսին եւ Փիլիպպոսին՝ դստերացն Դօլփաթին, Զարդարին, Անախասին, Արմարսին, Նազլուին եւ ի դուռն սուրբ Սաշկափանից եկեղեցւոյն : Այս սուրբ Աւետարանս տփեալ էր յառաջմէ տէր Գինէոսին ժամանակէն եւ յետոյ աւերեալ էր վանքն, ոչ ժամ, ոչ պաշտօն, ոչ պատարազ կատարէին, վասն այսմ պատճառի մղտեսի Դիլանն տարաւ իւր տունն պահեաց մինչեւ է. տարի, յետոյ դարայչի Մնացականի որդի տէր Ստեփաննոս աստուածաբանութեան վարդապետն, առաջնորդ նստեալ սուրբ վանքն, շինեաց եւ հաստատեաց զմիաբանքնս եւ մեք տեսեալ զշինութիւն վանիցն եւ հաւատացինք նորա, յետոյ մաղտեսի Դիլանն հանգուցեալ էր, յետոյ իւր կողակցի Ղիմաթն եւ իւր որդիքն եւ դստերքն միաբանեցանք կրկին յիշատակ տվինք սուրբ Աւետարանս Սաշկափանիցն, որ է Թէոդուպօլիս ի քաղաքն Կարնոյ, որ այժմուս Արզրում ասեն, ի ժամանակին Ըստամպօլցի տէր Սաշատուր աստուածաբանութեան վարդապետն առաջնորդ էր նստեալ Արզրումոյ, նա եւս զիտակ է եւ վկայ

որ ևս Պօղոս Դ. Գլուխ Աւետարանիս ներքեւ
կնքեալ ևմ իմ ձեռովս... Ով որ առաջնորդ
լինի տարին Ա. անգամ սուրբ սեղանն պատա-
րագ ենէ... ի թվականիս ՌՃԿԳին Նոյեմ-
բերի ԻԶ. ի հայրապետութեան տեառն սրբ-
րացան կաթողիկոսին մերոյ Տէր Աստուածա-
տրոյ եղև այս» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք.
Յիշատ. Ձեռ. Երեւան, Թ. 131) :

1768ին Աւետարան մը յիշատակ կը տրուի
Ս. Խաչկոյ վանից (Հ. Բ. Սարգիսեան, Յու-
ցակ, էջ 658), որուն եռանդուն վանահայր-
ներէն եղած է Մկրտիչ վարդապետ : Նա նո-
րոգութիւններ կ'ընէ ևւ անոնց պատճառով
պարտքերու տակ կ'իյնայ, բայց անոնցմէ
ազատելու համար կոնդակով մը վանատէր
Ժողովրդեան կը դիմէ (Բարձր Հայք, Բ.,
էջ 53—56) :

Խաչկոյ վանքի² ուխտի օրն էր Խաչվե-
րացի տօնը : Հոժ բազմութիւն մը հոն կը դի-
մէր : Ունէր բաւական շատ հող (Բիւզանդիոն,
1900, Թ. 1113 և 1901, Թ. 1448 և Միրա-
խորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 175) :

3. ԾՎԱՆԻՅ ԱՆԱՊԱՏԸ

Կարին քաղաքին արեւմտեան հիւսիսային
կողմն է Ծվանց կամ Ծուանց (Չուանց) գիւղը,
որ ունեցած է Ս. Աստուածածնի հովանաւո-

² Աւետարանի մը մէջ կայ սա տեղեկութիւնը՝
«Ի թուականիս Հայոց ՌՅԷ (1858) ևւ ամսեանն
Մայիսի Համալէնցի Կարապետ քահանայն չորս տուն
Ժողովրդով եկաւ Խաչավանք գիւղն» (Քօսեան Հ. Յ.,
Յուց. հայ. Ձեռ. Կարնոյ գիւղերու Թ. 3, անտիպ) :

րութեան յանձնուած անապատ մը : Յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Ընդ նմին եւ վերջին ստացողի սորա Առաքեալ կրօնաւորի որ . . պատահեաց այսմ . . . զանձուս , որ բերեալ էր եւ յայլապղեաց ի գաւառս Չորմայրոյ ի յանապատս Ծվանից ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս յառաջնորդութեան Տեառն Սիմէոնի . . . ի դառն ժամանակս լուսաւորիչ յայտնեցաւ մայրաքաղաքիս Կարնոյ եւ ի շուրջակա ամենայն գաւառացս . յաշխարհակալութեան Պուսաիդ զանին եւ ի սրակասելն արբանեկին սատանայի Տամուրտաշին եւ իւր ազգայնոցն : Արդ . . յիշման արժանի տունէք զվերջին ստացող սորա զԱռաքել կուսակրաւն եւ բազմաջան ճգնաւոր . . . որ ստացաւ գոս . . . ի յիշատակ իւր եւ ամենայն արեան մերձսուրաց , ընդ նմին եւ հոգեւոր եղբարց ըւրոց Անտոն ճգնաւորի , Մովսիսի , Աստուածատրոյ , Կիրակոսի , որ կուսութեամբ էին զարդարեալ զանձինս եւ ամենայն ճգնաւորաց , որք դեզերեալ կային միարանութեամբ ընդ թեւօք սուրբ Աստուածածնի . . . Գրեցաւ վերջինս այս գիր ի թվ . ԶՀԷ (1328) ընդ նմին եւ գծողիս Կիրակոս սուտանուն արեղայի . . . » (Ակինեան Հ . Ն . , Հաւաք . Յիշատ . , Երեւան 85 , Աւետարան գրեալ 1274 թուին ի Կիլիկիա) :

Անկէ յառաջ՝ «Փառք գրեցաւ սա ի թվականի Հայոց ԶՀԵ (1326) , ի գաւառիս Կարնոյ , ի վանքս , որ կոչի Ծվանից անապատ , ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս . . .

դրադմամեղ զծոյս զԱռաքել՝ սուտանուն տ-
րեղայ եւ զծնոյս իմ յիշեսցիք . . .» (Ակինեան ,
Հաւաք . Յիշատ . Ձեռ . Սաւանալեանի Երու-
սաղէմի ձեռ . ցուցակէն Թ . 1698 , Յովհ . Ար-
ճիշեցւոյ Մեկնութիւն Պատարագի) :

4. ՀԻՆՁՔԻ ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Կարնէն հետիտան շորս ժամ , իսկ Հինձք
զիւղէն կէս ժամ հետու եւ անոր արեւելեան
կողմը , Քառփոր եւ Խաչափայտ լեռնա-
շղթաներու ստորոտը՝ բլրակի մը հարթ
երեսին բարձրացած է Կարմիր վանքը³
(Փուլիշ , 1894 , Թ . 2432) : Այդ անունով կրն-
քուած է , վասն զի աւանդութեան համե-
մատ⁴ Տիրամայրը Ներսէս հայրապետին կար-

³ «Հնձուց վանք : Այսպէս կոչի ի Հինձք կամ
Հնձուկ զեղջէն , որ է տորնթեր նորա , կոչի եւ Կար-
միր վանք , զի ի Կարմիր քարանց էր շինեալ զմրե-
թաւոր եկեղեցի նորա յանուն Աստուածածնի , որ ի
վերջին երկրաշարժութեան անդ առ հասարակ քայ-
րայեցաւ . անկանի իբրեւ երեք ժամաւ հետի յարեւելս
հիւսիսայ էրզիսումայ , մեծին Ներսէսի շինեալ առեն
դոյս եկեղեցի , քանզի ի զարձի իւրում ի Կեսարիոյ
յայսմ վայրի տեսեալ աւանդեն զՏիրամայրն ի հան-
դերձս Կարմրափայլս եւ ի յիշատակ այնր տեսեան
շինեալ եկեղեցի եւ մենաստան յանուն Աստուածածնի ,
իսկ զզմրէթն համակ ի Կարմիր քարանց մերձակայ
լերին ի խորհուրդ Կարմրերանդ զգեատուց» (Ինճի-
ճեան , Նոր Հայաստան , էջ 75—76) :

⁴ Յաւոր Կարնեցին կը գրէ՝ հետեւեալը՝ «Եւ
միւս վանքն է Հնձուց վանքն , յորոց եւ յիշատակէ
Մովսէս Խորենացին , զոր հիմնարկեալ է մեծին Ներ-
սէսի կաթողիկոսին . . . : Եւ ելեալ սուրբ հայրա-
պետ . . . զնացեալ հասին ի զիւղն Հնձուց զէմ յա-
րեւելս կոյս ի բարձրափանդակ տեղին եւ անդ բնա-
կեալ նստան . . . : Եւ ի զիշերին այնմիկ տեսիլ զարմա-
նալի ետես սուրբ Ներսէս յայտնապէս , որ սուրբ Աս-

միւր զգեստներով երեւցած է, մինչ իրական-
նին, որովհետեւ կարմիր քարերով շինուած
է անոր գմբէթը: Անուանուած է ստէպ պար-
դապէս Հնձուց վանք — մերձաւոր գիւղին
անունով: Իսկական անունն է Ս. Աստուած-
ածնի վանք (Հայաստան, 1847, Թ. 25—78):

Ստուգիւ մենաստանի շատ յարմար վայր
մը կառուցուած է Կարմիր վանքը: Անոր ա-
ռաջակողմը կը տարածուին արտորաներ եւ
կոնակը արօտավայրերը: Դիրքը՝ սիրուն,
սքանչելի, օդասուն:

Վանքը շրջապատուած է բաւական բարձր
պարիսպով մը, որ երեք դուռ ունի: Ընդհան-
րապէս գործածական դուռն է հարաւայինը,
որ լայն ու բարձր է: Սոյն դրան ճակատը
կարմիր քարի մը վրայ արձանադրուած է՝
«Այս պարիսպն Առաքել վարդապետին յիշա-
տակն», իսկ պարսպին հարաւային որմին
մէջ գետեղուած սպիտակ քարի մը վրայ կայ՝
«Այս է Ջիթօղցի տէր Գէորգին օրհնէվիլ
թվին ՌՄՂԳ. Փետ. 2.ին»:

Միաբաններու եւ ուխտաւորներու սե-

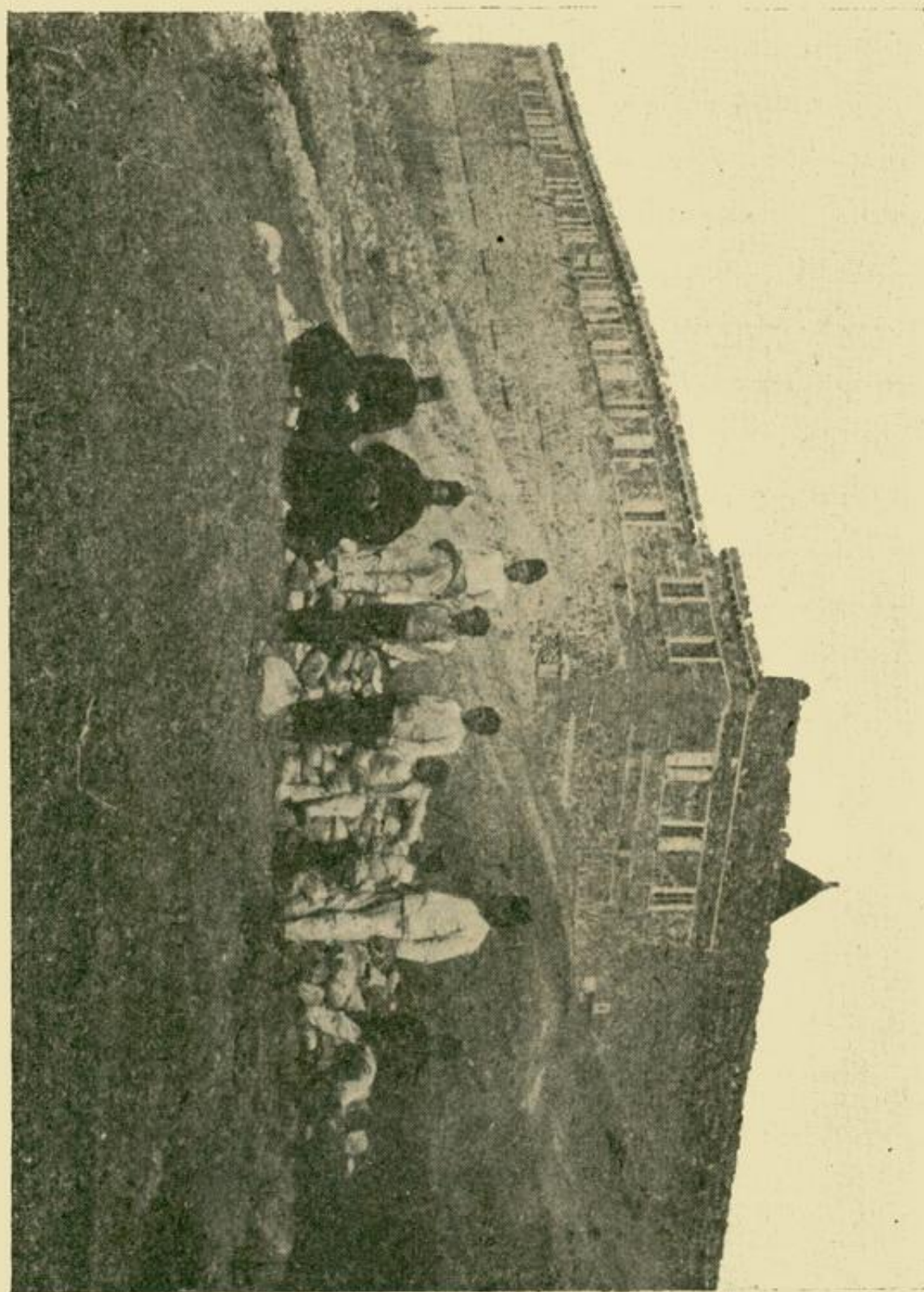
տուածածինն նստեալ գէմ յանդիման վիմին ծիրա-
նազգեստ փայլակնացայտ...: Եւ ընդ լուսանալ առա-
ւօտուն հրամայեաց զօրացն քարինս բերել եւ կարկ
հիմն եկեղեցւոյ ի նոյն տեղին... որ է մինչեւ ցայսօր
հռչակաւոր եւ միաբանակեցաց տեղիք, որ այժմ Կար-
միր վանք կոչի եւ ունի ձորն անապատ կուսանաց...»
(Տեղագր. Վեր. Հայոց, էջ 44—45, եւ ձանապար-
հորդութիւն ի սահմանս Բարձր Հայոց Յովհ. քհն.
Վաղարշակեւրացւոյ, էջ 32 եւ Միւրախորեան, Ուղեւո-
րութիւն, Գ., էջ 174—175. հմմտ. եւ *Journal*
Asiatique, 1919, էջ 213 եւ *Բիւզանդիոն*, 1901,
Թ. 1447):

նեակները շատ են, բայց նկատողութեան ար-
ժանի բան մը չունին: Հ. Սարգիսեան կը գրէ՝
«Բաց յեկեղեցւոյդ այլ ամենայն շինուածքն
անշուք են եւ ողորմելի» (Տեղագրութիւնք,
էջ 80):

«Եկեղեցին իր սյժմեան դիրքին մէջ դի-
տելով շինուած է քիչ մը բարձր տեղւոյ
վրայ, առաջակողմը ունի քարաշէն աստի-
ճաններ, որոնցմէ վեր ելլելով դրան առջեւ
ելած կ'ըլլանք. Եկեղեցին շինուած է ամ-
բողջ սրբատաշ քարերով, դրան աջ ու ձախ
որմին մէջ հաստատուած կը տեսնուին երկու
մարմարիոն սպիտակ քարեր, որոնց վրայ
արձանագրուած կը կարդանք հետեւեալ տո-
ղերը» (Քօսեան Հ. Յ. Բարձր Հայք, Բ. էջ
108): Այսպէս աջակողմեան քարին վրայ՝

«Հազար երկերիւր ժԹ Յս թիւ լեալ
Վասն մեղաց դետին շարժեալ
Ս. վանքս բոլորովին փլեալ
Յակօր արհին զպարիսպն շինեալ
Ոմն Մօվպետ ցասմամբ տուգանեալ
Ոյր վասն զգուռն ի վեր շարժեալ
Շատ ժամանակ ամայացեալ
Ղեւոնդ պետն ի Պօլսոյ հրաման բերեալ
Զդուռն բացեալ շինումն արկեալ
Այլ եւ զինչ ինչ տեղիս շինեալ.
Բայց տաճարս այնպէս մնացեալ.
Շարժէն երեսուն ամ անցեալ»:

Զախակողմեան քարին վրայ կը շարու-
նակուի՝

Group of people

«ՌՒՄԽԹ Քրիստոս չոկտ . Իկ
 Մայրն Աստուծոյ արդ գթացեալ
 չրաման չինման իսկ յաջողեալ
 Տրօք ազգիս չայոց օգնեալ
 Սուրբ տաճարս չքեղ չինեալ
 Գմբեթայարկ կարմրազարդեալ
 Աւուր օժման լուսափայլեալ,
 Դեան Մկրտիչ պետն աշխատեալ,
 Երկու բարեսէրք թիկունք հասեալ
 Մոմճի կարապետն արիացեալ
 Ղասապ Յակոբիւ ջանասիրեալ,
 Այլ եւ զդուռն յիշատակ իւրեանց ստացեալ
 Բոլոր խարճիւքն որ պատշաճեալ»:

(Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ., էջ 108—
 109, Թ. 1447, Բիւրակն, 1899, էջ 447—
 448):

Եկեղեցւոյն կոնակը կամ արեւելեան սր-
 մին վրայ փորագրուած է՝ «Յիշատակ է զայ-
 սոսիկ Եօթն քարեր էքմէքճի պաշի ինճէ տի-
 րացու Յակոբին կողակցւոյն Ինթիզարին
 դստերն Սէրփիին, թվին ՌՄՀԶ» (Բարձր
 Հայք, Բ., էջ 109):

Երկաթապատ դռնէ մը եկեղեցի կը մըտ-
 ցուի: «Դրան երկու կողմը բարձրացած կը
 գտնենք, կը գրէ Հ. Քօսեան, քարահիւս քա-
 ոակուսի սիւներու կէս մասը, միջավայրը
 իրարմէ հափաւորապէս հեռու չորս քարա-
 հիւս քառանկիւն սիւներ կը բարձրանան զէ-
 պի վեր, որոնց վրայ հաստատուած կը տես-
 նուի գմբէթը. երկրորդ կարգի սիւներուն

կից շինուած է փայտաշէն վանդակ մը, որ կը կազմէ դասը: Դասին առջեւ շինուած է քարաշէն բարձրադիր բեմը. աջ ու ձախ որմերուն կից ունենալով աստիճաններ. բեմին առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են փայտաշէն երեք խորան» (Բարձր Հայք, Բ., էջ 109):

Եկեղեցին նուիրուած է Ս. Աստուածածնի եւ ներսն ունի շատ մը արձանադրութիւններ, որոնք սակայն պատմական բովանդակութենէ զուրկ են եւ նորադոյն ժամանակէ են: Անոնց արտադրութիւնն ըրած է Հ. Քօսեան (Հմմտ. անդ. էջ 110—113, Հմմտ. նաեւ Բիւրակն, 1899, էջ 447): Ասոնցմէ է՝ «Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս յիշատակ է սուրբ խաչս Կարմիր վանքին սպասաւոր Մկրտիչ վարդապետին հաւատարիմ եւ բազմաշխատ վանեցի հաճի Գրիգորին եւ ծնողացն Սարուխանին եւ կողակցւոյն Սրմաին եւ եղբօրն Սարգսին եւ Մարտիրոսին թվին ՌՄԽԹ.ին Հոկտեմբերի» (անդ, էջ 110):

Վանքին պարիսպէն դուրս կը գտնուի զերեզմանոցը: Կան դամբանաքարեր: Առաքել վարդապետի Սրբոյ ուխտիս դիտապետի Որոյ ձեռամբ նորակերտի Բոլոր սագերս. ընդ գմբեթի Եկեղեցին պայծառ ծաղկի

«Այս է տապան եռամեծի
Առաքէլ վարդապետի
Սրբոյ ուխտիս դիտապետի
Որոյ ձեռամբ նորակերտի
Բոլոր սագերս. ընդ գմբեթի
Եկեղեցին պայծառ ծաղկի

Եւ նորաչէն պարիսպ կապի
 Սակս տեղւոյս հարկաւորի
 Տասնութեամբ առաջնորդի
 Ապա առ Տէր վերահանգչի .
 Մարմինս ստոր վիմիս գլնի
 Հողին որ ետն վերաչւի
 Այս թւոյս թուականի
 Յարեթական մեր տոմարի
 Հազար հարիւր ութսունորդի
 Հնգօք ամօք աւելորդի
 Հանդիպողքդ տուք ողորմի ,
 Վասն զի մերս այսպէս լինի
 Ողորմ խնդրո յոյժ կարօտի» :

Պատուանդանին վերի կողմը գրուած է
 այսպէս՝

«Եւ տապանս այս հանդերձ խաչիս
 Զեղեայ բաղմաչխատ պետիւ
 Որ գհեա դործոց գիշեր եւ տիւ
 Թւին ՌՃԶ ութիւ , կազմեցաւ սովիւ»
 (անդ , էջ 115—116) եւ Բխրակն , 1899 ,
 էջ 442) :

Խաչքարի մը վրայ կայ լոկ «Թորոս
 Երէց» (հմմտ . Հոխիսիմեանց անապատը)
 իսկ ուրիշ խաչքարի մը վրայ՝

«Յովսափի վարդապետի ,
 եւ սուրբ ուխտիս դիտապետի ,
 Մարմինս սորա աստ ամփոփի
 Որք հանդիպիք տուք ողորմի
 Տէր հատուցէ փոխանակի
 Թվին Հայոց ՌՃԽԵ» (անդ , էջ 117) :

Հինձքի Կարմիր վանքի հիմնարկութիւնը հին է : Աւանդութիւնն անոր հիմնադիրը կը հռչակէ Ներսէս Պարթեւ եւ առաջին վանահայրը կամ առաջնորդը գիտէ Խաղ (Բիւրակն, 1899, էջ 444, Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1447, Փունջ 1898, Թ. 2432, հմմտ. եւ Բագմավէպ, 1907, էջ 473—474), մինչ իրականին Ժ. դարուն Սարգիս վարդապետի ձեռքով հիմնուած է : Ասողիկ կը գրէ՝ «Նոյնգունակ եւ նոյն օրինիւ վանքն Հնձուց ի Կարին գաւառի ի ձեռն հօրն Սարգսի ամենայն օրինօք լցեալ» (Ասողիկ, Պատմ. Պետերբուրգ, 1885, էջ 176) : «Նոյն գունակ» քառով պէտք է հասկնալ թէ Հինձքի վանքը այն պարագաներու տակ եւ միջոցներով հիմնուեցաւ, ինչպիսի էին Կամրջաձորի, Հոռոմոսի եւ ուրիշ վանքերու, որոնք այդ դարուն (Ժ.) հիմնարկուեցան. իսկ «նոյն օրինիւ» ով իմանալու է՝ այն կանոններով ու սովորութիւններով, որոնք ասոնց մէջ կային : Այդ կանոնադրութիւններու պահպանութեան վրայ հսկեց Սարգիս եւ վանքը «ամենայն օրինօք լցեալ» եղաւ : Հոն ծաղկեցաւ ու հռչակուեցաւ անուանին Յովսէփ, «առաջնորդ ուխտին, որ Հնձուցն անուանի վանք ի Կարին գաւառի»⁵ (անդ, էջ 185) : Չունինք ամենեւին՝ հաստատուն ապացոյց ընդունելու որ հոն դարգացած ըլլան Անանիա Նարեկացի,

⁵ «Եւ Յովսէփ, որ Հնձուց էր նախագահ» (Ա. Լաստիվերտացի, Պատմ. Վեներիկ 1901, էջ 13) :

Խոսքով Անձեւացի, Գր. Նարեկացի, Գր. Մագիստրոս, Գր. Վկայասէր, Արիստակէս Լաստիվերտացի, Պետրոս Գետադարձ եւ նոյն իսկ աւելի կանուխ Մովսէս Խորենացի եւ անոր ընկերներէն (Բիւրակն, 1899, էջ 445. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1447) : Սակայն այն իրողութիւն է որ Կարմիր վանքը իր հիմնարկութեան առաջին շրջաններուն կ'ունենայ ծաղկալից ծաղկաւէտ կեանք մը եւ ապա քաղաքական աննպաստ, բայց ազդեցիկ պարագաներու տակ կ'անշքանայ, սակայն ետքէն նորէն կը վերակենդանանայ, բայց առաջին վիճակին երբեք չի բարձրանար : Այն տեղ Գր. Մագիստրոսի օրով կը փայլի իր գիտութեամբը Գրիգոր Տելետէս (Հմմտ. Գր. Մագիստրոսի թղթերը, էջ 89—96 եւ 300—302. Հրտ. Կոստանեանցի) : «Կարմիր վանք» յիշատակութեամբ կան շատ մը յիշատակագրութիւններ, սակայն անոնցմէ մեծագոյն մասը համահունչ ուրիշ վանքերու կը հայի : Կայ մաս մըն ալ որ տարակուսական է թէ ո՛ր Կարմիր վանքը կ'ակնարկէ : Ստուգապէս Հինձքի Կարմիր վանքը նկատողութեան արժանաւոր է հետեւեալներու մէջ :

Աւետարանի մը յիշատակագրութեան մէջ կայ. «Փառք . . . Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի սուրբ անապատս, որ կոչի Կարմիր վանք ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ Հրեշտակապետացն Գարրիէլի եւ Միքայէլի,

ի թվականիս Հայոց ՌՂԱ ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Աստուածատուր եպիսկոպոսիս եւ այլ միեղէն եղբարցս ժ՛՛՛ն անձն կրանաւորիս⁶, որ կան յայս քարաժեռ անապատիս ձեռամբ անարժան Վարդան արեղի եւ Ներսէս աշակերտի...: Յիշատակ է Աւետարանս մահտասի տէր Աստուածատուրին, Հաւրն Առաքելին եւ մաւրն Հերիքին եւ Հաւրեղբաւրն տէր Ղուկասին... եւ անցեալ ազգականին Մարտիրոս եպիսկոպոսին եւ Սաչատուր եպիսկոպոսին եւ միւս Կիրակոսին եւ անցեալ ննջեցելոցն եւ եղ ի գիւղն Յուշպակ ի դուռն սուրբ Թորոսին ի քահանայութիւն տէր Իսրայէլին եւ սարկաւազութիւն Միրաքին՝ ծաղիկ ոստո խաչին»: 1683 Մարտ 31ին Ղազար Մովսէսենց կը գնէ այս աւետարանը «յանօրինաց» եւ կը նուիրէ «ի Հնձուց վանք սուրբ Աստուածածնին» յԱրզրում (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 152 եւ Պոտուրեան, Աւետ. յԱխալցիսա 1642էն):

Ժողովածուի մը մէջ կան ժամանակակազրական տողեր, որոնցմէ են նաեւ հետեւեալները՝ «Ի Կաֆայ քաղաքի ի սուրբ խաչ եկեղեցի զգիրս ծրեցի ի ՌՃԿ (1711) թլւի ի ԺԱ Սեպտեմբերի ձեռամբ Խմո Գրիգորի տրուպ եւ նշգեհ բանասիրիս...: Ի Հնձուց վանքն գրեցաւ սակաւ բանս ձե-

⁶ Հմմտ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 329—330):

սամբ խմո Գրիգորի մեղապարտ վարդապետի (Ակինեան, անդ, էջմ. 737) :

Բաւական կարեւոր տեղեկութիւններ կը բովանդակէ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը՝ «... Յիշեցէք զԹողաթցի Պետրոս վարդապետն, զնացեալ եղև ի Հոնաց աշխարհն եւ տեսեալ... գրկիկս ի Կօղլով ծովաճայեաց քաղաքն, որ Իդնատիոս ոմն վարդապետէ մնացեալ եւ ինքն անդ վախճանեալ, եւ ես անդանօր տեսի Եղեկիէյ գրադիրն... Ետու գրել զգիրքս... : Թվին ՌՃԿԳին եկի Ստամպօլ՝ յղեցին զգիրքս : Դարձեալ նուիրակ եղէ սուրբ Երուսաղէմայ ի Կարնոյ քաղաքին եւ յաշխարհին Թաւրիդայ եւ մեծին Սպահանայ, եկի յԱրղրում, Հնձուց վանից⁷ առաջնորդ տէր Առաքել վարդապետն միշտ առ միշտ փափաղանաւք Հառ զօրինակն եւ յղեաց ի յերկիրն Խորձիւնի, որ է Կեղի գրադիր տէր Մելքսնին եւ գրել զօրինակն սորին այսմ փափաքողի տէր Առաքելին...» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. էջմիածին, Թ. 1181, Լուծմունք Սողոմոնի Առակաց) :

Հոս յիշատակուած Առաքել վարդապետը Հնձուց վանքի շինարար առաջնորդներէն է⁸,

⁷ 1683ին Ղազար Մովսիսենց Աւետարան մը կը գնէ «յիշատակ ի Հնձուց վանքն սուրբ Աստուածածնին յԱրղրում» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Հ. Պատուրեանէ) :

⁸ Նա՝ Կարմիր վանքի միարան եւ տպաւոյնարանի տնօրէն Գեորգ Եղոկիացին ժողովարարութեան կը հանէ (Գրեան, Գ., էջ ՃԽԹ. հմմտ. Հանդ. Ամս., 1913,

ինչպէս իր տապանաքարին վրայ գրուած քով նշանակուած է: Նա գուցէ յաջորդն էր Մարգար Եպիսկոպոսին, «որ եւ ունէր ընդ իւր եւ զերիս արեղայս եւ հնգետասան մանկունս յուսումն դարութեան ի պէտս քահանայութեան», որ եւ Մխիթար Սեբաստացին սիրով կը հիւրընկալէ եւ կղերականներու դաստիարակութիւնն անոր կը յանձնէ (Ագոնց, Վարք Մխիթարայ Սեբաստացւոյ, Գլ. ԺԹ. հմմտ. Բազմավէպ, 1907, էջ 475: Մարգար Եպիսկոպոսի մասին՝ Հանդ. Ամս. 1949, էջ 387—388): Իսկ Առաքելի յաջորդներէն են Եղիա, Յովասափ եւ Յակոբ: Ասոր յաջորդներէն Ղեւոնդ եւ Մկրտիչ ջանք չեն խնայեր աւերուած վանքը վերականգնելու եւ անոնց ջանքերը յաջողութեամբ կը պսակուէին: Վերջին շրջաններու առաջնորդներու անունները մեծ մասով ծանօթ են: Հ. Քօսեան կը բաղձայ Հունձքի կամ Հինձքի Կարմիր վանքի վանահայրներու ցանկը ունենալ: Կը գրէ՝ «Վանքիս մէջ դժբախտաբար չի գտնուիր մեր փնտռածը, ուստի դիմելով դարձեալ քաղքին առաջնորդարանի գիւանատուն՝ կը գտնենք ցանկ մը անուանց...: Յառաջ կը բերենք սոյն ցանկը, ինչպէս որ գրուած է թուականներով հանդերձ:

էջ 386—392): — Սահակ Ահաղին Կարմիր վանքի մէջ կը մեռնի (Կիւլէսէրեան Բ. Վ., Յովհաննէս Կոլոտ, էջ 72):

Ի Հինձք գիւղ Կարմիր վանաց վանա-
հայր միաբանք՝

Սարգիս վարդապետ . . .	936
Յովսէփ Եպիսկոպոս . . .	1020
Մարգար Եպիսկոպոս . . .	1697
Առաքել վ.	1719—1736
Եղիա վ.	1739
Յովասափ	1746
Յակոբ	1760—1770
Ղեւոնդ	1770 ⁹
Մկրտիչ վ.	1800
Յովհաննէս Եպ.	1805—1829
Գրիգորիս Եպ.	1831
Առաքել վ.	1849—1850
Տիրատուր վ.	1750—1852
Մկրտիչ վ. Մատնավանուց .	1853—1859
Պետրոս քհ. Կարնոյ . . .	1860—1865 ¹⁰
Զաքարիա քհ. Հնձուց . . .	1865—1892
Տ. Կորիւն Վ. Էմիլիորամեան .	1892—1899

Յայտնի է որ այս ցանկը պակասաւոր է ,
սակայն զայն անթերի լրացնելու անկարող
ենք : Պալեանի վերջին շրջաններու առաջ-
նորդներու կազմած ցանկն ալ գոհացուցիչ
չէ (Բիւզանդիոն , 1901 , Թ . 1447) : Կարմիր
վանքէն էր Գէորգ Վ . Եւդոկիացին , որ Յա-

⁹ Հմմտ . Ժամանակ , 1865 , էջ 189 :

¹⁰ 1795ին Հնձուց վանքը կ'այցելէ Գր . Օշական-
ցին (Ոսկեան , Մայր ցուց . , Բ . , անախդ , Թ . 884 ,
Թղ . 21 ր .)

կոր առաջնորդին եւ ուրիշներու խնդրանքով Յակոր Շամախեցիէն եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի 1759ին պայմանով միշտ նոյն վանքին մէջ մնալու (Գալէմքեարեան Հ. Գ., Կենսապրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսաց (Ա.) Վիեննա 1915, էջ 100) :

Կարմիր վանքին միաբաններէն եղած է նաեւ Կարապետ եպ. Մելիքեան Հնձեցին, որ Թիֆլիզի արքեպիսկոպոս եղած է : Նա տաղասաց է եւ ունի տաղ մը՝ «Երգ վերստին ի նոյնոյ Կարապետ չնչին փաղերայէ հնծացւոյ, սակս շափիւղաղոյն կարմրազգեստ չքնաղաչէն սրբոյ վանիցն Հնձուց : Եւ ոչ հասեալ ի աւարտն ի դրաղմանէ սփոփչակառուր լեալ ոչ կատարեալ ի աւարտ ածել :

«Կարմրազգեստ գեղեցկազով սուրբ տաճար, Կերտեալ խորան բարձրադիտակ եւ անճառ . . . » :

(Հ. Յ. Տաշեան, Յուցակ, էջ 458—462. Հանդ. Ամս. 1913, էջ 587—607. հմմտ. Գալէմքեարեան, Կենսապրութիւններ, Ա., Վիեննա 1915, էջ 148—182) : Գեղեցիկ է մանաւանդ՝ «Գովեստ աղերսախառն ի սուրբ Աստուածածնի տաճարն մականուամբ Կարմիր վանք եւ Հնձուց կոչեցեալն . . . ի կարմրազոյն քարանց յօրինակերետեալ, տաճար չքնաղ, դարմանահրաչ եւ օրհնեալ Հնձուց վանք դու մականուամբ վերածայնեալ, արի՛

արի՛, արի՛, սէր իմ փրկեա» (Հանգ. Ամս. 1913, էջ 595) :

Հինձքի վանքը ինչպէս կը տեսնուի քա-
ւական լաւ շրջան ըստրած է, բայց երկրա-
չարժ մը գոյն գրեթէ քարաքանդ ըրած է,
այլ նորէն վերականգնուած (Հմմտ. վերը եւ
տես Տաշեան, Յուլիսկ, էջ 460—461) :
Տիրամօր տօներուն ուխտաւորները հոն կը
խոնուէին : Անոնց համար շինուած էին բնա-
կարաններ, երբեմն անշուք, բայց ապա ա-
ւելի խնամուած (Սարգիսեան, Տեղադրու-
թիւնք, էջ 80, Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1447),
ձոխացուած էր թեմով՝ «Սորա թեմք են
քանի մի գիւղօրէք ի դաշտին էրզխումայ
եւ գիւղն Արծաթի եւ Թորթում քաղաք» (Ին-
ճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 76) եւ նոյն իսկ
Ախալցխա (Գալէմքեարեան, Կենսագրու-
թիւններ Ա., էջ 105) : Ժամանակ մը Կար-
նոյ առաջնորդները հոն նստած են :

Ունեցած է ընդարձակ հողեր եւ ջրա-
գաց եւ անոնց հասոյթէն նոյն իսկ սրբերու
բաժին հանուած է ¹¹ (Բիւրակն, 1899, էջ
445—449, Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 47, Արա-

¹¹ Կարապետ եպիսկոպոսը վանքին գոյքերուն
հետ շարաշար վարուած է (Բիւրակն, 1899, էջ 445) :
— Կարմիր վանքի մասին Հմմտ. Էփրեկեան, Բնաշխ-
Բառարան, Բ., էջ 330—331, բայց մանրամասնօրէն
Քօսեան Հ. Յ., Բարձր Հոյք, Բ., էջ 103—121) :
Հմմտ. նաեւ Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1447. Ալիշան,
Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ 1855, էջ 37.
Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Կ. Պ. 1885, Գ.,
էջ 471—475 եւ վերոյիշեալ գրութիւնները :

րատ, 1898, էջ 161, Փուլնջ, 1898, Թ. 2432) :
 Սակայն երբեմն պարտքը ծանրացած է անոր
 հոգածուներու ուսին եւ 1807ին Մինաս վար-
 դապետը Յովհաննէս վարդապետին հետ
 հանգանակութիւն կ'ընէ (Քօսեան Հ. Յ.,
 Յույ. հայ. Ձեռ. Արծնեան վարժարանի,
 Թ. 842, անտիպ) :

5. ՀՌԻՓՍԻՄԵԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏՐ

Մօտ Հինձքի : Յակոբ Կարնեցի կը գրէ՝
 «Եւ ունի ձորն անապատ կուսանաց եւ ճրդ-
 նաւորացն եւ բարեհամ աղբիւր եւ վայելուչ
 վայրք, որ Հռիփսիմեանց կոչեցաւ, որ է
 մինչեւ ցայսօր» (Տեղգր. վեր. Հյց., էջ 45) :
 Աւանդութեան համեմատ ժամանակ մը այս
 կողմերը Հռիփսիմեանները բնակած ըլլան
 (Քօսեան Հ. Յ., Բարձր Հայք., Բ., էջ 122) :
 Արդ մնացած են անապատը յիշեցնող խորանի
 կամարաքարը, գերեզմանաքարեր եւ խաչ-
 քարեր : Միայն քարեր, որոնք սակայն կը
 խօսին եւ կը վկայեն թէ հոն՝ երբեմն եռուն
 կեանք մը գոյութիւն ունեցած ըլլայ : Խաչ-
 քարի մը վրայ գրուած է՝ «Թորոս երէց»
 (Բիւրակն, 1899, էջ 449) :

6. ՄԻԱԲԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Յակոբ Կարնեցին կը գրէ՝ «Եւ մօլլայս
 այս (Վանի) յամբ հառ թաղաւորէն եւ առա-
 քեաց ի վերայ փաշային Արղրումայ եւ առին
 գեկեղեցին, որ ի մէջ բերդին անուն սրբոյն

Ստեփաննոսի եւ արարին մզկիթ եւ եղեւ սուղ մեծ ազգիս Հայոց, որ մնաց մէկ եկեղեցի պարսպէն ի դուրս անուն սրբոյն Աստուածածնայ, զոր հիմնարկեալ է Մեսրոպայ վարդապետին եւ շինեալ է ձեռամբ Դաւիթ Անյաղթին եւ Մովսէսի Քերթոյին եւ առաջմանկ հռչակաւոր վանք լեալ է քաղաքիս ի ժամանակս մեծ կայսերն Կոստանդնուպօլսի փուքուն Թէոդոսի, որ զպրոց է եղեալ եւ միաբանեկեցաց տեղիք, որ այժմ սուրբ Աստուածածին կոչեն» (Տեղադրութիւն Վեր. Հայոց, էջ 35—36) :

Յակոբ Կարնեցին կը պատմէ նմանապէս թէ՛ ինչպէս գողերը Ս. Աստուածածնի եկեղեցի-վանքը կը մտնեն եւ գողութիւն կ'ընեն, սակայն ետքէն բռնուելով չարաչար կը պատժուին եւ կը յաւելու՝ «Այս եղեւ ի թուականութեան մերում ՌՃԲ. առաջնորդութեան Կարնոյ քաղաքիս Սարգիս վարդապետին, որ բազում շինուածով պարզարեաց զվանքս մեր» (անդ, էջ 53—61) :

Միարան Ս. Աստուածածնի հովանիին տակ բաւական թուով ձեռագիրներ կը գրուին (Ծագիկ, 1890, Թ. 35, Յովհ. Վաղարշակերացի, Ճանապարհորդութիւն, Կ. Պոլիս, 1870, էջ 23) :

7. ՄՈՒՏՈՒՐԿՈՒ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐՁԻ ՎԱՆՔԸ

Կարնէն մէկուկէս ժամ հեռու է Մուսուրկայ գիւղը, որ անուանի եղած է իր ա-

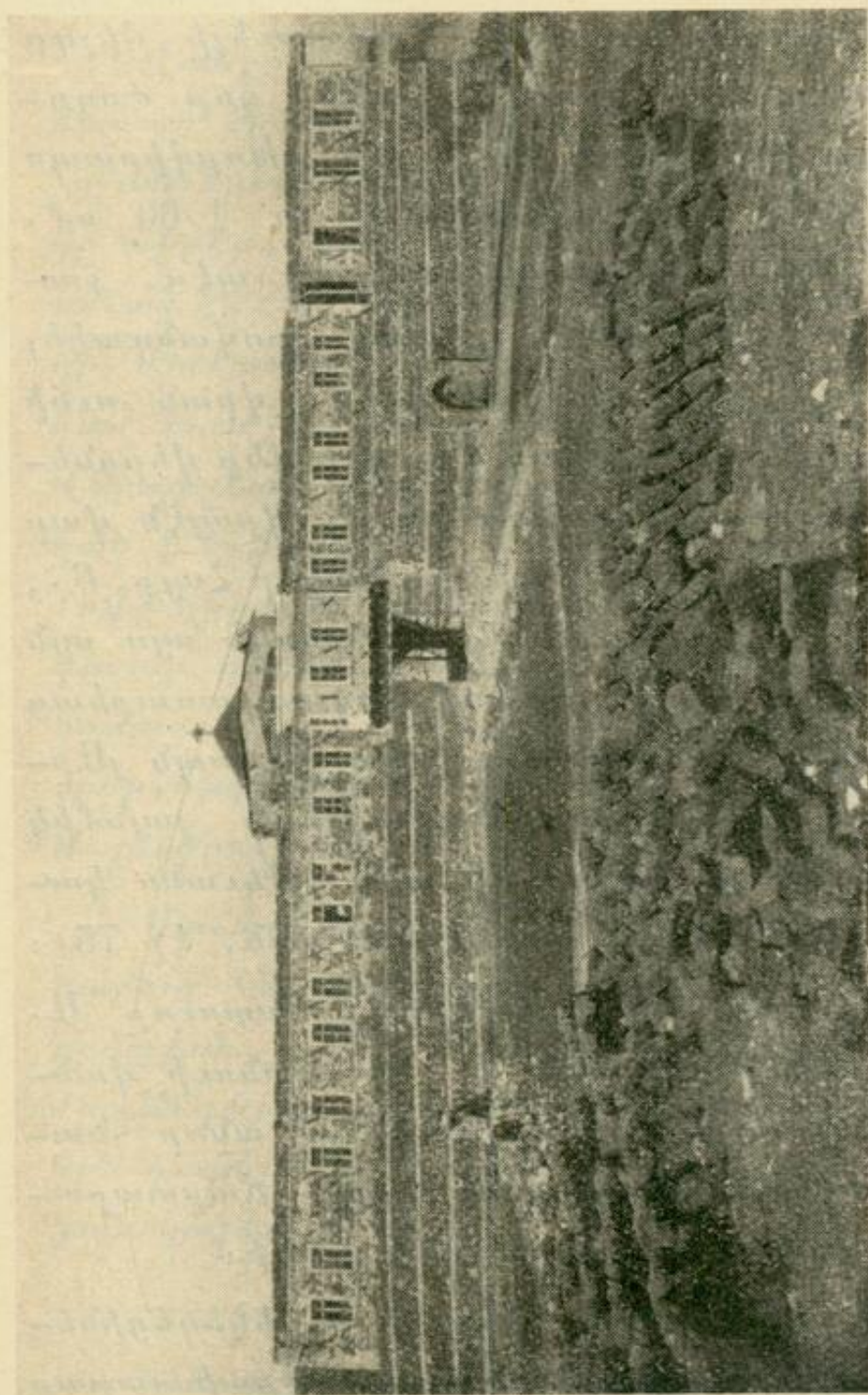
րեւելեան կողմը բարձրադիր բլրակի մը վրայ շինուած վանքովը: Այդ վանքը Ս. Լուսաւորիչ անունը կը կրէ ¹²:

«Գեղեցիկ է վանքիս դիրքն ու հաճոյատեսիլ...: Անոր առաջակողմը քարրնկէց մը հետու կանգուն մնացած կը տեսնուի մարդաշափ մեծութեամբ հին խաչքար մը, որուն շուրջը կը տեսնուին նաեւ ուրիշ խաչքարերու մնացորդ պատուանդաններ եւ ուրիշ քարեր: Յանցելումն վանքին գերեզմանատունն եղած է այս տեղը» (Բարձր Հայք Բ., էջ 138—139):

Վանքը բարձրադարձայ է եւ բարձրունիատ (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 86): Պարխուէն ներս կայ բակ մը, ուր շինուած են աւաղան մը եւ աղբիւր մը: Վերջինիս վրայ մարմարեայ սպիտակ քարի մը վրայ գրուած է՝ «Յիշատակ է բարեհամ աղբիւրս այս Քղեցի Իսահակ վարդապետին եւ հոգեւոր ծնողին իւրոյ Տեառն Յովհաննիսի մեծի վարդապետին Կոստանդինուպոլսոյ Պատրիարկին, թվին՝ ՌՃԳ»:

Ս. Լուսաւորիչի վանքը օժտուած էր երեք եկեղեցիով՝ Ս. Լուսաւորիչ, Խորխրայ եւ Ս. Սարգիս անուններով: Առաջինը բաւական մեծ էր ու խաչաձեւ եւ ունէր

¹² «Ի սնարս արեւելից Մատաւրկոյ գեղջ գոյցեա իրրեւ գչիոյ իմն մենայեալ եւ բաղմեալ ի գահաւորակ բարձր եւ յիշխանապանծ յաթոս կառուցեալ է այս մենաստան ի պարտս չղթայակապ միոյ լերանց Կարնոյ» (Յովհ. Վաղարշակեւոցի, Ճանապարհորդութիւն, էջ 39):

Մուսուրիու Ս. Լուսուրիւ վանքը

բոլորակ գմբէթ մը: Ներքինը՝ շատ պարզ: 1898ին նորոգութիւն կը տեսնէ, բայց 1911ին կ'այրուի (Բիւզանդիոն, 1898, Թ. 510):

Երկրորդ եկեղեցին կամ աւելի ճիշդը մատուոյ խոր գուր մը ունի, զոր ժողովուրդը Խորվիրապ կը կոչէ: «Խորվիրապ ունի 2.75 մմ. խորութիւն, եւ 1.60 մմ. լայնութիւն, բոլորակ հորի մը պէս, քարահիւս պատերով, կրնայ բովանդակել 10 հոգի քովէ քով կենալով, վրան ունի փայտաշէն գոց դռնակ մը, զոր վեր վերցնելով՝ փայտաշէն սանդուխի մը վրայէն վար իջնալ կարելի է» (Քօսեան, Բարձր Հայք, Բ., էջ 11): Աւանդութեան համաձայն այս այն վիրապն է ուր, «յորժամ Տրդատ առաքեալը իտալացիներէն ընկենուլ ի Խորվիրապն յԱրտաշատ ի ճանապարհորդութեան յայնմիկ (Ս. Գրիգոր) գիշեր մի անդ օթեւանս կարաւ» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 75):

Երրորդ եկեղեցին կամ մատուոյ Ս. Սարգիսի ընծայուած է: Կը գտնուի վանքին հարաւային կողմը եւ գուցէ անոր հնագոյն աղօթավայրը եղած ըլլայ: Ճարտարարուեստական աչքառու բան չունի:

Ս. Լուսաւորչի վանքին ու եկեղեցիններու արձանագրութիւնները դժբախտաբար նորագոյն շրջաններէ են: Զանոնք կարդացած եւ հրատարակած է Հ. Քօսեան (Հմմտ. Բարձր Հայք, էջ 139—150): Սահակ Ահագին Ս. Լուսաւորչի վանքին համար աղբիւր

մը շինած է (Գալէմքեարեան Հ. Գ., Կենսագրութիւն Սարգիս արքեպ. Սարաֆեան, էջ 240) :

Վանքը յիսունի չափ ուխտաւորներու համար բնակարաններ ունէր եւ ամառնային շրջաններուն անոնց մէջ եռուն կեանք մը կը տիրէր : Վանահօր սենեակը լաւ կահաւորուած էր : Եւ այդ շատ հետեւողական, վասն զի ժամանակ մը Կարնոյ եպիսկոպոսները կամ առաջնորդները անոր մէջ կը նստէին : Վերոյիշեալ սենեակներէն մէկուն մէջ բնակած է Գրիգոր եպ. Կ. Պոլսեցի, իսկ առ որմովք նորաչէն եկեղեցւոյն «մշտական» հանգիստը գտած է Սահակ Ահագին Կաթողիկոսը» (Յովհ. Վաղարշակեւրացի՝ Ճանապարհորդութիւն, էջ 39. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 173—177) :

Մուտուրկայ Ս. Լուսաւորչի վանքը Կարնոյ հին վանքերէն նկատուած է (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1448), սակայն անոր մասին դժբախտաբար տեղեկութիւններ վերջին դարերէ են եւ այն ալ դոյզն եւ ոչ այնքան կարեւոր¹³ :

¹³ Յակոբ Կարնեցւոյ Տեղադրին հրատարակիչը՝ էջ 67 դրած է սա ծանօթութիւնը (Թ. 14)՝ «Արգրումի մօտ նշանաւոր հայաբնակ գիւղերից մէկն է Կան, որի մօտն է Մուտուրկու վանքը (բոտ տէր Յակոբի Մուտուրկու). վանքի եւ գիւղի յարաբերութիւնից կադմուել է ժողովրդական առածը, որ Արգրումից տարածուել է եւ ուրիշ տեղեր՝ «Կան կը նստի, Մուտուրկան կը հաչէ» :

ՌԻՒՆ (1596) թուին կը գրուի Աւետարան մը. «Արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Կարնոյ, որ կոչի Արգրում ի վանքս Մուսուրկու սուրբ Լուսաւորչին եւ սուրբ Սարգսիս եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ մեծ ազգիս արհեպիսկոպոսի տէր Սահակին... եւ այլ միարանիցս որ աստ կան հաւաքեալ ամէն: Արդ եւ մեղապարտ եւ ամենեցուն յեանեալ աղաչեմ... յիշեցէք դստանուն Ներսէս սարկուազս...: Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ՌԻՒՆ» (Քօսեան Հ. Յ., Յուշակ հայ. Ձեր. Արծնեան վարժարանի, Թ. 6):

Այս յիշատակագրութենէն գրեթէ ամբողջ դար մը յետոյ Մուսուրկու վանքին մէջ երեւան կու գայ Ստամպոլցի Սարգիս գործօն եւ արդիւնաւոր վարդապետը, որ խոհեմութեամբ ու խոհականութեամբ կը շահի վաճառականներու սրտերը եւ անոնց աջակցութեամբը Ս. Լուսաւորչի վանքը կը վերաշինէ ու կը բարգաւաճեցնէ՝ «Եւ ունի քաղաքս եւ երկիրս այս աթոռք երեք՝ աստ՝ ջին եւ գլուխ է քաղաքիս աթոռ Ս. Լուսաւորչի վանքն, որ Մուսուրկու վանք ասեն, որ է այժմ միարանակեցաց տեղիք: Ի թուականիս մերոյ ՌՂԷ եկն Ստամպոլցի Սարգիս վարդապետն սուրբ Էջմիածնի նախնիք որ անդ էր վարժեալ եւ ունէր ձայն տհեղ եւ անուշ, որ եւ հաւանեցոյց զքաղաքս եւ երկիրս ճարտար քարոցութեամբն իւրով եւ եպիսկոպոսն Ղազար իւրովի կամօքն հրա-

ժարեցաւ եւ ետ զնա ի վանքն եւ նա դարձաւ առ կաթողիկոսն Փիլիպպոս եւ էառ հրամանն նստիլ մեծադաս աթոռն Թէոդուպօլսի եւ եկեալ արար բազում շէնք եւ շինուածք ձեռնառութեամբ քաղաքիս եւ վաճառականացն եւ յոյժ աշխատութեամբ երեր ջուր եւ եհան ի դուռն վանացն աղբիւր եւ ջաղացք եւ այլ ուղղութիւնս եւ կարգս արար ի վանքս . . .» (Յակոբ Կարնեցի, Տեղագր. Վեր. Հայոց, էջ 43) :

Ինչպէս կը տեսնուի Ղազարի գործունէութիւնը միակողմանի չէ եղած : Նա շինարարութեամբ միայն չէ հետաքրքրուած, այլ եւ գուցէ աւելի բուռն եռանդով «ուղղութիւնս եւ կարգս» ըրած է վանքին մէջ :

1664ին Զաքարիա Քանաքեոցին «ի քաղաքին Կարնոյ ի վանս Սուրբ Լուսաւորչին» կը գաղափարէ Գործք Առաքելոցի մեկնութիւնը եւ կը յիշէ «զառաջնորդ Լուսաւորչի վանացս զՍարգիս վարդապետն, որ այժմ յերկիրն Պարսից ի գործ նուիրակութեան սակս սուրբ Երուսաղէմի, եւ նորին աշակերտն եւ զեղբայր մեր զՊետրոս վարդապետն . . .» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Չեռ. Էջմիածին, Թ. 140) :

Յաւալի է որ չունինք տեղեկութիւն թէ Սարգիս վարդապետը Ս. Լուսաւորչի մէջ ի՞նչ ձեռնարկ ըրած է : Նմանապէս անծանօթ կը մնան անոր նախորդներէն եւ յաջորդներէն չատերու անունները եւ արդիւնք-

ներք: Անոր օրովը — 1667 — «Դրեցաւ Աւետարանս ի քաղաքն Կարենոյ, ի դուռն Ս. Լուսաւորչին, ի յառաջնորդութեան աստուածարան Տեառն Սարգիս քաջ բարունապետին» (Ակիւնեան, անդ էջմիածին, Թ. 245. հմմտ. Կարենեան, Մայր ցուց. էջմ., Թ. 332):

Երկու տարի վերջը նաճապետ գրիչը Մուսուրկու վանքի մէջ կը շարունակէ արտագրութիւնը Աւետարանի մը, գոթ ուրիշ մը սկսած է (Ակիւնեան, անդ, Հ. Պոստուրեանէ): Իսկ 1672ին կը նորոգուի «ի դուռն Մուսուրկու վանից, որ յանուն Ս. Լուսաւորչին կառուցեալ է», Աւետարան մը (Քօսեան Հ. Յ., Բարձր Հայք, Բ., էջ 148): Տաս տարի յետոյ Յովհաննէս գպիր Խորհրդատեար մը Ս. Լուսաւորչի վանքին յիշատակ կը թողու (անդ, էջ 149): Երկարատեւ լուսթենէ ետքը կը հանդիպինք Խաչատուր վարդապետի՝ «Աւետարանս յիշատակ է...: Ի դուռն Մուսուրկու սուրբ Լուսաւորչի վանից» ի ձեռն առաջնորդ Խաչատուր վարդապետին» (Բարձր Հայք, Բ., էջ 149):

Սոյն առաջնորդը դեռ կը յիշուի՝ «Եղև գրաւ գրեցման հատորիս ընթիւնն ՌՃԿԴ (1715) Փետրվարի ներ տասնում եւ քառոջ: Ի խնդրոյ Տեառն Խաչատուրոյ աստուածարան վարդապետին Կ. Պօլսեցւոյ, որ եւ շնորհօք վերաաւեսուչ եւ առաջնորդ է այժմ աստուածաշէն մայրաքաղաքիս Թէոդուպօլսոյ

ի Լուսաւորչի վանիցն: Դարձեալ յիշեալ
ջիք... միարան սուրբ ուխտիս Մարգարէ
Էպիսկոպոսն եւ Մակար վարդապետն եւ
Մարտիրոս վարդապետն եւ Երեմիայ վար-
դապետն: Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս
զՄակար վարդապետն, որ բազում աշխա-
տութեամբ կազմեաց զերկու քարոզգիրքս...:
Աղաչեմ յիշել զԽաչատուր աստուածարան
վարդապետն, զի յոյժ քաղցր է եւ հեղահոգի
եւ ջատագով ճշմարտութեանն Լուսաւորչա-
կանի ուղղափառ դաւանութեան ամէն: Եւ
զիս զԹէոդորոս գրիչս յիշել մախթեմ... եւ
զեղբայրն իմ Տէր Թումաս հեղահոգի քա-
հանայն եւ զծնօղսն իմ Գասպարն եւ Նազլուն
եւ հօրեղբայրն իմ տէր Պաղտասարն...»
(Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2106):

Ինչպէս կը տեսնուի Ս. Լուսաւորչիչը
բաւական լաւ միճակի մէջ է: Հոն՝ «Ի վանս
Ս. Լուսաւորչին» 1719ին Թէոդորոս Վար-
դանի Երզ Երզոցի մեկնութիւնը կը գրէ
(Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 830):
Քանի մը տարի յետոյ սոյն վանքին Աւետա-
րան մը յիշատակ կը տրուի՝ «Յիշատակ է
սուրբ Աւետարանս Արզրումցի Թագոչենց
Փիլոսի որդի Մուրատին եւ մօրն ի դուռն
Մուտուրկու սուրբ Լուսաւորչի վանքին...
Թվին ՌՃՀԴ¹⁴» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ.
Երեւան, 94):

¹⁴ ՌՃՀԴ թուին առաջնորդ կը յիշուի Ներսէս
վարդապետը (Քննական հրատ. Ազաթանգեղոսի,
Տփղիս 1909), էջ ԽԴ:

ԺԸ. դարուն երկրորդ կիսուն Կարնոյ եւ Ս. Լուսաւորչի առաջնորդն է Աւետիս վարդապետը, որ նաեւ հետեւեալ յիշատակադրութեան մէջ կը յիշուի՝ «Արծաթապատեցաւ եւ գնեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Կարնոյ առաջնորդ Աւետիս աստուածախմբատ վարդապետին տրօք հաւասար Ժողովրդեան եւ եղաւ յիշատակ Մուտուրկու սուրբ Լուսաւորչի վանիցն, ի թուական նութեան Հայոց ՌՄ եւ Ե (1756) եւ յամսեանն Ապրիլի սկիզբն» (Ակիճեան Հ. Ն., Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ. Երեւան, Թ. 157) :

Սիմէոն Կաթ. Երեւանցին Մուտուրկու վանքը «տէրունի» կ'ընէ (Աղայեանց, Դիւան, Ը., էջ 377) եւ նամակ մը կը գրէ «առ Կարնոյ առաջնորդ Յարութիւն պետն՝ վասն անցիցն Մուտուրկու վանիցն... : Զի ի վանսն Մուտուրկու տաճիկ ոմն գաղտ յարուցեալ ի գիշերի՝ գհայ ոմն սպանեալ էր, զոր իմացեալ փաշայն, զմիարանսն վանիցն ըմբռնեալ, ի բանտ էր արկեալ, եւ գյուղով գրամս խնդրէր ի նոցանէ...» (անդ, էջ 464) :

1806ին եւ 1824ին երկու Աւետարան Մուտուրկու վանքին յիշատակ կը տրուի (Բիւզանդիոն, 1906, Թ. 2897, եւ Քօսեան Հ. Յ., Բարձր Հայք, Բ., էջ 149) : 1840ին Լուսաւորչի եւ Խաչկոյ վանքերու առաջնորդ կը նշանակուի Եփրեմ վարդապետը (Թ. 703) : Ձեռագիր Վիեն. Միլիթարեաններու Մատե-

նադարնին, էջ 227) : Իսկ 1877ին Ներսէս
Վանահայրը աւագակներու ձեռքը կ'իյնայ եւ
կը գանահարուի (Փունջ, 1877, Թ. 1146) :

Քաղաքական եւ կառավարական յարա-
բերութիւններու հետեւանքով Մուտուրկու
Վանքը Կարնոյ առաջնորդարան մը չաւ չի
մնար : Առաջնորդները նպատակայարմար կը
տեսնեն քաղաքին մէջ հաստատուն բնակա-
րան եւ պաշտօնատեղի ունենալ :

Գրիգոր Լուսաւորչի տօներուն եւ ու-
րիշ առիթներուն՝ Մուտուրկու Վանքը ուխ-
տաւորներու հոծ բաղմութիւն մը կը լնուր :
Հարուստ էր հողով ու կալուածով : Ունէր 15
թեմական գիւղ (Քօսեան Հ. Յ., Բարձր
Հայք, Բ., էջ 149—150, Բիւզանդիոն, 1898,
Թ. 501, 1900, Թ. 1066, 1901, Թ. 1448,
Բաղմալէս, 1907, էջ 473, Էփրիկեան,
Բնաչիւ. Բուն, Բ., էջ 112) :

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԱՆՔԸ

Կարնէն երկուքուկէս ժամ հեռու Օձնի
գիւղի մէջ, որմէ կոչուած Օձնի Ս. Յով-
հաննէս : Աւանդութիւնը անոր հիմնադիրը
կ'ուզէ ճանչնալ Յովհան Իմաստասէր կամ
Օձնեցի կաթողիկոսը, որ սակայն ճշմարտու-
թեան չի համապատասխաներ (Բիւզանդիոն,
1900, Թ. 1001 եւ 1901, Թ. 1449) :

Հ. Քօսեան Օձնի մէջ գիտէ մատուց մը՝
նուիրուած Յովհան Օձնեցիին (Բարձր Հայք,
Բ., Կարնոյ գիւղերը, էջ 21—23) : Զայն Պա-

լեան վանք կ'անուանէ (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1001 եւ 1901, թ. 1448) :

9. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՎԱՆՔԸ

Կարնոյ մերձ : Ստուգապէս չէ կարելի ըսել՝ ո՞ր տեղ : «Ի վաղուց անցած է ի շարս ամայացեալ հայ վանօրէից» (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1019 եւ 1901, թ. 1448) :

10. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍԱՅ ՎԱՆՔԸ

Կարնոյ մօտ հին վանք մը : Պրոկոպիոսի վկայութեան համեմատ զայն Յուստինիանոս կայսրը նորոգել տուած է (հմմտ. Ինճիճեան, Հնախօսութիւն, Գ., էջ 212 եւ հանդ. Ամսօրեայ, 1891, էջ 143) : Այս վանքի մասին այլուր, իսկ Կարնոյ վանքերու մասին հմմտ. Հ. Հ. Ոսկեան, Կարին ու Կարնեցի եւ Կարնոյ վանքերը, երկու դասախօսութիւն, Վիեննա 1950, էջ 33—54 :

Դ.

ԴԵՐՋԱՆԻ ՎԵՆՔԵՐԸ

Գերջան սահմանակից է Կարնոյ, Սառ-
րին Կեդիի, Խաղտեաց լեռներու եւ Երե-
րայի¹։ Սակաւաթիւ են իր վանքերը եւ
պատճառը յայտնի, մասն զի կրօնական կըր-
թութիւնը հոն չաւ մեծ պարգայում չդաւաւ։
Թէեւ Գրիգոր Լուսաւորչի գործունեութեան
վայրերէն է։

¹ Երզնկայի, Քէմաիի, Գերջանի, Կարնոյ, Բա-
րերդի (եւ նաեւ Քդիի) վանքերու մասին հմմտ.
Տրդատ վ. (Եղ.) Պալեանի յօդուածաշարքերը՝ Բիւ-
րանդիան, 1902, թ. 1538, 1614, 1644, 1680, 1720,
1831. անդ, 1901, թ. 1448, 1500, 1502, 1521 եւն եւն։

Յակոբ Կարնեցին կը գրէ՝ «Եւ տրեւմտից կողմն են դաւառք զարմանալիք առաջինն Հայք որ այժմ Դերջան ասեն . . . եւ ունի գիւղաքաղաք զԲաղատիճ առ յափն Եփրատայ եւ ունի վանս Բ. որ է այժմ տեղի միարանակեցաց . մինն է անքոյթ ի բարձրավանդակ տեղոջ, որոյ անունն Պղնձագոյն անապատ ասեն եւ միւսն է հիմնարկեալ ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն՝ եղեալ մասն սրբոյն Կարապետին» (Տեղգր. վեր. Հյց., էջ 10—11) :

Ոմանք այս վանքը ուղած են Սպերի Ս. Յովհաննէսի կամ Տղանց վանքերու հետ միացնել (հմմտ. սոյն վանքերը) : Կարելի է դայն Բարերդի վանքերու շարքին մէջ եւս դնել :

Բաւական հին վանք է : Անոր անուան կը հանդիպինք քանի մը անգամ . 1310ին գրուած Չեռագրի մը յիշատակարանին մէջ կայ՝ «Դաւիթ արեղայ ի Պնձավանս» (Ծագիկ, 1891, էջ 15) :

1314ին կը յիշուի տէր Սահակ . «Ի թվիս Հայոց ԶԿԳ (1314) ես տէր Սահակ եպիսկոպոս առաջնորդ Առաջ անապատի Պղնձա-

դոյ, որդի պարուն Կիրակոսի աւետիք արարի
 դուրր Աւետարանս Մարտիրոս քահանայի»
 (Քօսեան, Յուլ. հայ. Ձեռ. Կարնոյ գիւղե-
 րու, Դմիտրի, Թ. 6) : Ապա դեռ կայ՝ «Այլ իմ
 ձեռաց գիր է Սահակ եպ. Բարեբթոյ» :

1316ին գրուած Աւետարանի մը յիշա-
 տակարանին մէջ կ'ըսուի՝ «Եւ այնպիսի դառ-
 նութեան կայաք եւ սուրբ ուխտն մեր աւե-
 րեցաւ անապատն Պղնձայգւոյ եւ ցրուեցան
 ամենայն սպասաւորք եկեղեցւոյն» (Բիւզան-
 դիոն, 1902, Թ. 1831) :

1451ին «Գրեցաւ սա (Աւետարանս) ի
 սուրբ եւ հռչակաւոր ուխտս Պղնձայգւոյ
 Աւագ անապատս ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
 տուածածնիս եւ սուրբ Կարապետիս եւ սուրբ
 Լուսաւորչիս եւ սուրբ Սարգսիս եւ սուրբ
 Նշանացս եւ սուրբ Նշխարացս... ի կաթո-
 ղիկոսութեան Հայոց Տեառն Գրիգորի եւ յե-
 պիսկոպոսութեան տէր Աւետեաց վերադի-
 տողի Դերջնա եւ Բարեբոյ : Յիշեցէք ի
 Քրիստոս... գառաջնորդն գտէր Աւետիս,
 զհարպետն Մատթէոս արեղայն, զՍարգիս
 արեղայն, զվանից վարպետն, որ խիստ ի
 ժամատեղն կու շարշարի ի յասեին եւ զայլ
 արեղայքն եւ զգործաւորքն, որ յանուանէ
 ձանձրացայ գրել» (Լալայեանց, Յուլ. հայ.
 Ձեռ. Վասպ., էջ 407—408) . գրիչն է՝ Մով-
 սէս արեղայ :

Շատ ժամանակէ ի վեր շարաթափած է
 այս վանքը (Տաճար, 1911, էջ 305) :

2. ԳՈՐՈՐՈՒ Ս. ԹԷՈԴՈՐՈՍԻ ԿԱՄ Ս. ԹՈՐՈՍԻ
ՎԱՆՔԸ

Երզնկայի և Դերջանի գաւառներու միջև՝ Խնձորիկ գիւղի լեռնադաշտի վրայ, Սեղեմնուտ աղաւթուտ ձորափայրին մէջ ըստ ձրացած է Ս. Թէոդորոս Սալահունիի նուիրում վանքը, որ կոչուած է Սեղմնուտի կամ Գորորու (կամ Քորարու) կամ Սրբրգլը Ս. Թորոսի կամ Թէոդորոսի վանք (Ինձիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 97. Ղազանճեան, Խառն Նամակներ, էջ 33, Հայրենիք, 1887, Թ. 1338, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1043, Արեւելք, 1900, Թ. 4309): Եկեղեցին փոքր է: Անոր դուռը օժտուած է սաւրճանադրութեամբ. «Յիշատակ է այս դուռը Սր. Թէփոյթորոսին թփն. ՌՄ ՃԺԳին» (Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 101): Տաճարին մասունքն է Ս. Թէոդորոսի յեղուն, որ ձողիմբ վրայ անցուած է և գայն իրրեւ թէ յետոյ Գրիգոր Դարանապետին Ռատոսթոյ տարած ըլլայ, մինչ զիս անիկա սոյն քաղաքը փոխադրած է Քրիստոսի Խաչափայտին բեւեռներէն մին (Հմմտ. նոյնին ժամանակադրութեան յատաճարանը. Երուսաղէմ 1915, էջ 6Ը—Կ): Աւանդութիւնը վանքին հիմնադիրը կը հռչակէ Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Միթէ ա՞յս վանքը կ'ակնարկուի հետեւեալ յիշատակադրութեան մէջ, որ 1433ին գրուած Յայրամատուրքի մը մէջ կը գտնուի՝ «Աւարաւեցու քրիստոսաշնորհ մարգարտա-

չար տառս այս ի թվականին Հայոց ՊԶԲ և Մայիս ԻԶ ընդ հովանեաւ սուրբ Թէոդորոսի մեծափառ և բարձրապատիւ և սուրբ Աստուածածնի և սուրբ Սարգսի և սուրբ Յակոբայ կենաց բարեխառսի և այլ սուրբ նշխարացս և սուրբ նշանացս, որ աստ կան հաւաքեալ: Արդ ազաշեմք գամենեւեան յիշել յազաւթս . . . զհայր փանայն Զաքարէ արեղայն և զծնաւդսն իւր և զայլ սպասաւոր սուրբ ուխտիս մխարանքն, զՄարտիրոս հին հայրապետն, և զՅովսէփն և զԿիրակոսն և զՎարդանն և զՊետրոս և զԱստուածատուր արեղայքն և զՄկրտիչ երէցն, որ մեզ սիրով սէր արարին և զգործաւոր փանիցս զՄկրտիչ անաւս և զերկու Յակոբն և զՅովհաննէսն և զԳրիգորն և զԼուսպարոն և զՊաշատուր և զՍիօն սարկաւապերն» (Արարատ, 1905, էջ 734—735):

Պալեան կը կարծէ թէ ուրիշ յիշատակագիր մըն ալ այս փանքը կ'ակնարկէ, երբ կը գրէ՝ «. . . Ով քահանայք և ժողովուրդք, որք մխարան և պապատուէք սուրբ ուխտիս, որ կոչի սուրբ Թորոս» (Բիւզանդիոն, 1902, թ. 1831):

Ս. Թորոսի — փերջին շրջաններէ — փանահայր եղած են՝ Եփրեմ փարպապետ և Մարկոս փարպապետ, որ կոնդակ մը գրած է և տէր Սարգիս, տէր Պօղոս ու տէր Վահան (Սիւրմէնեան, Երզնկա, էջ 101):

Ս. Թորոսի փանքը սիրուած և այցե-

լուած ուխտատեղի եղած է, մանաւանդ
Համբարձման Հինգշաբթին և Պենտեկոստէի
Կիրակին ամէն կողմէ ուխտաւորներ հոն կը
խուժէին. «վանքին ուխտի օրը Պենտեկոս-
տէի տօնին էր, այդ օրն էր որ վանքին աւան-
դական ձողը (սրբրիս) կը հանուէր և վան-
քին բակին մէջ անկուելով . . . վանականնե-
րէն մէկը անոր վրայ կը մազլցէր և զանա-
զան խաղեր կ'ընէր: Ասկէ է վանքին Սրբրիսը
անուանակոչումը: Բայց թէ ո՛ր ժամանակէն
սկսած է այս սովորութիւնը և ի՛նչ է անոր
նշանակութիւնը՝ ոչ ոք գիտէր»: (Սիրմէ-
նեան Գ., Երզնկա, էջ 101: Վանքին մասին
տեսնել զեռ Չամչեան, Պատմ. Հյո., Ա., էջ
379. Այիշան, Յուշիկք Հայրենեաց, Ա., էջ
237—238, Յակոբ Կարնեցի, Տեղգր. վերին
Հայոց, էջ 63, Ինճիճեան, Ստորագրութիւն,
էջ 21—22 և նոյնը՝ Նոր Հայաստան, էջ 97.
Հայրենիք, 1887, Թ. 2338, Փարոս (Ֆրեդնօ)
1930, էջ 116. Հմմտ. և Թուրիկեան Գ., Եփ-
րատեան Հայաստան, Քղի և շրջ. դատա-
ները, Ա., էջ 80 և 110):

Ս. Թորոսի վանքը տրամադրելի բաւա-
կան հոգ ունէր (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1043
և 1902 Թ. 1831 և Յաւաջ, 1911, Թ. 39):

3. Ս. ԴԱԽԹԻ ԿԱՄ ԱՊՐԱՆԻՅ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ԿԱՄ
ՆԱԿԲԱՐԻ ՎԱՆՔԸ

Դերջանի այս բաղամանուն վանքը, որ
կանդնած է Հէօպէկ լեւան բարձունքը մնա-
ցած է ամէն խնամքէ զուրկ. հաւանականա-

բար հետո ըլլալուն եւ գիւրամատչելի չըլլալուն համար: Թէեւ շէնքով հոյակապ շէ, բայց տեսարանով հիանալի: Ունի մատուռ մը՝ մէկ խորանով: Շինուած է յանուն Դաւիթ անուն անձի մը, որուն գերեզմանը կը ցուցուի հոն (Արեւելք, 1903, Թ. 5355, Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1158, 1902, Թ. 1831):

Գուցէ այս վանքը եւ կամ Խլաճորի Ս. Գրիգորը կ'անհարկէր Յովհ. Երզնկացին, երբ կը գրէր. «Գտայ եւ յանապատն Դերջանայ զՀամամայ Արեւելից վարդապետի մէկնութիւն» (Ալիշան, Հայապատում, Գ., էջ 78): Ինձիճեան Ս. Դաւիթի վանքին համար կը վկայէ թէ «է երեւելի մենաստան ի գաւառիս²» (Նոր Հայաստան, էջ 96): Կոչուած է նմանապէս Ծակքարի, Ծաղքարի, Կոթերի եւ նաեւ Ապրանից Ս. Դաւիթ վանք, նկատելով այն գիւղերը, որոնց մերձ կառուցուած է: Թերեւս անուանուած ըլլայ նմանապէս Ապրանից Ս. Գրիգոր, եթէ վերջինս տարրեր վանք չըլլայ: Վերջնոյս մասին ունինք հետեւեալ տողերը՝ «Իսկ... ի թուականիս մեր ԶԼԷ (1488) եղև աստուածասատրարկութիւն ի վերայ Ազարուք անուն գեղջին, որ ի նահանգին Դերջնոյ մերձ ի Կոթերոյ, մօտ ի վանքն լուսաւորչակաւոյց, որ սուրբ Գրիգոր յիւր անուն հիմնարկեաց եւ օժեաց որ այժմ Ապրանից վանք ասի: Զիշար

² Եղած է ստաջնորդարան (Արեւելք, 1903, Թ. 5173):

Սօֆիքն ընակեալ էին ի գեօղն յԱղարուք եւ կոչէին Շեխնոց եւ Սոֆէնոց եւ բազում նեղութիւնս անցուցանէին ընդ արեղայսն եւ կտրէին հանապաղ զջուրս վանացն եւ ոչ տային թոյլ հազելի նոցա» (Ակինեան, Յիշատակարանք, էջմ. 991. ուրիշ խմբագրութեամբ՝ Սարգիսեան, Մայր Յուց., Բ., էջ 1160. տե՛ս ուրիշ յիշատակագրութիւն մը Դարանաղեաց Աւագ վանքի մասին զրաժ յուած իս մէջ) :

Ս. Դաւիթի վանքը ունեցած է շատ հող եւ անտառ (Յառաջ, 1911, Թ. 39) : Յատուած է խաչքարերով, որոնց արձանագրութիւնները շատ սակաւ տեղեկութիւններ կը բովանդակեն (Փունջ, 1902, Թ. 2800) :

4. ԽԼԱԶՈՐԻ Ս. ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Հայաստանի մէջ Ժ. դարուն հիմնուած հայկական վանքերէն է : Շինուած Դերջանի եւ Բարերդի միջեւ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1060 եւ 1902, Թ. 1831) :

Ասողիկի զրչէն հասած են հետեւեալ տողերը՝ «Նոյնպէս եւ ի գաւառին Դերջանոյ Խլաճորին անուանեալ վանք, որ բաւ վկայարանի նորին սուրբ Գրիգորի կոչի ի ձեռն Սիմօնի («Սիմօնի») հիմնեցեալ... որ ի սահմանս անախտութեան հասեալ վախճանի ի կենացս փոխանակ իւր թողլով վերակացու ուխտին զՊետրոս ծերունին, որ ի տուէ եւ ի գիշերի աշխատէր ի մշակութիւն Տեառն գործել ձեռօք եւ սաղմոսել բերա-

նով ցայգատարած բազկատարածութեամբ արտօսրիջոյց ողբովք լցեալ զաւուրս: Որոյ ի ծերութեան վատեալ աչացն յընտրութենէ ամենեցուն տայ զառաջնորդութիւնն հօրն Բարսղի, որ ընդ ամենայնի ամենայն եղև, զամենեցուն ընդ զպակասութիւն եւ զվերակացութիւն գիտնական եւ իմաստական հանձարով...: Առ որ ժողովեալ բազմութեան արանց արդարոց ճգնազգեստ, խոնարհադարդ վայելչութեամբք, զարդարեալք ի ճաշակս անճաշակ, միանգամ միայն յաւուր ճաշակեալ եւ զովացեալ ջրով ի շարաթու եւ կիւրակէի արբմամբ յաւուրս սուրբ քառասնորդացս: Առ սրս եղեալ իմ յաւուրս սուրբ քառասնորդացն գրեցի գրանս յիշատակիս այսորիկ սակաւութեւն եւ զչափ ժամանակացս թուեցի ըստ կարի» (Պատմ., էջ 174—175):

Խլածորի վանքը հրդեհի նմանած է: Աճեր է շուտ եւ մարած է շուտ: Այսքան սակաւ են այս հռչակաւոր վանքի մասին մեր տեղեկութիւնները, սակայն անոնք շատ բան կ'ըսեն (հմմտ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 25 [86]. Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Բ., էջ 804. Հիւրշման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, էջ 353 եւ էփրիկեան, Բնաշվ. Բառարան, Ա., էջ 565. Բիւզադիոն, 1902, Թ. 1831):

5. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԿԱՄ ՇՈՂՈՒՆԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Կարապետի վանքը Դերջանի Շողուն գիւղի մէջ է եւ կոչուած է նաեւ պարզապէս Շողունայ վանք: 1902ին իր եկեղեցին զէս

կիսովին կանգուն էր եւ սիրուած ուխտատեղի էր, որովհետեւ հոն կը գտնուէին Ս. Կարապետի նշխարներէն: Վանքին հիմնադիրը նկատուած է Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: «Ի յանուն Դերջանայ սուրբ Կարապետ վանաց շինութեան աղագաւ եւ կարմիր մոհրով կնքեալ յանուն եպիսկոպոսի վանացն» Յովհաննէս անուն մէկը ժողովարարութեան կ'ելլէ (Գր. Դարանաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 482. Յակոբ Կարնեցի, Տեղ. Վեր. Հայոց, էջ 11. հմմտ. Մենաւոր Ս. Կարապետի վանքը):

Ս. Կարապետի վանքը — թէեւ հոն Մակար վարդապետը քանի մը սենեակ կը շինէ — արդէն շատոնց շարաթացած է եւ հողերուն գիւղացիները տիրացած են (Բիւզանդիոն, 1902, Թ. 1831 եւ Փունջ, 1902, Թ. 2802):

6. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Դերջանի Ապրանք գիւղը — Հէօպէկ լեւրան ստորոտը եւ բարձունքը — (Կոթեր գիւղի մերձ) ունէր երկու վանք — Ս. Յովհաննէս եւ Ս. Դաւիթ (հմմտ. վերը):

Ս. Յովհաննէսի վանքը (կամ Ս. Յանի վանքը) Հէօպէկ լեւրան ստորոտը շինուած է եւ պարսպապատ է: Պարսպին վրայ արձանադրուած է՝ «Ողորմութեամբն Աստուծոյ շինեցաւ վանքս արդեամբ բարեպաշտ ժողովրդեան յառաջնորդութեան Մկրտիչ վարդապետին Արծրունեաց ՌՅ, 1850 (°) Մ. վ.»:

Իսկ վանքին դրան վրայ կայ՝ «Եփրեմ վարդապետ աշխատաւոր, նախ Գրիգոր Լուսաւորչի կառուցեալ գտաք աստ փոքրիկ մատուռ մի անուամբ սրբոյն Յովնու Մկրտաչի եւ մեք նոյն անուամբ շինեցաք ս. Եկեղեցին 1854»։ Սոյն Մկրտիչ 1893ին մեռնելով թաղուած է վանքին ձախակողմեան սլահարանին մէջ։

Եկեղեցին գեղեցկաշէն է եւ ուխտատեղի։ Հոն սլահուած են Յովն. Մկրտիչի եւ Պարսամ ճղնաւորի մասունքներէն (Արեւելք, 1903, թ. 5355, Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1831)։

Ս. Յովնանէսի վանքը շատ հարուստ էր՝ շարժուն եւ անշարժ գոյքերով ու կայուածքներով (Արեւելք, 1896, թ. 3614 եւ 1903, թ. 5430)։

7. Ս. ՍԱՐԳԻՍԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ ԿԱՄ ՄԱՂԱՔԻԱՅԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆԸ

Կոթերի եւ իտարխինի մերձ է՝ «Ս. Սարգիս Եկեղեցին, ուր էր ժամանակաւ Աստուածատուր Պատրիարքի ուսուցիչ Տէր Մաղաքիա վարդապետի մենաստանը» (Արեւելք, 1903, թ. 5355)։ Հոն կը գտնուին հետեւեալ արձանագրութիւնները՝ «Նորոգեցաւ սուրբ Եկեղեցիս թուին ՀԴ⁽⁹⁾ ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի» եւ «Ի թուին ՀՁԹ⁽⁹⁾ մեծ կամուրջին կապեց ձեռամբ Մաղաքիա վարդապետի եւ Ֆէրհատ փաշայի ի թաղաւորութեան սուլթան Սուլէյմանի. սր թաղաւորէր յԱղրիանուպոլիս» (անդ)։

Ե.

ՍՊԵՐԻ. ԲԵՐԵՐԴԻ ԵՒ ԹՈՐԹՈՒՄԻ
ՎԱՆՔԵՐԸ

Այս երեք վիճակներու կամ գաւառակներու¹ վանքերու մասին լաւագոյն համարեցայ միասին խօսիլ: Ասոնք կը գտնուին Կարնոյ հիւսիսային կողմը եւ յետագային անոր կուսակալութեան մաս կազմած, (նաեւ կրօնական կամ եկեղեցական վարչութեամբ), մինչդեռ յառաջ կը վերաբերէին Բարձր Հայքի, Տայքի եւ Սաղտիքի: Բարձր Հայքի գաւառներէն է նաեւ Շաղաղումք կամ Շաղաղում, որ Տայքի Ոքաղէ (Թորթում) գաւառին մերձ է:

Յ. Կարնեցիի տեղեկութիւններու համաձայն այս վայրերու մէջ բաւական թուով վանքեր հիմնուած ու բարձրացած են (Տեղագիր Վեր. Հայոց, էջ 15), սակայն դժբախտաբար անոնցմէ սակաւներու անունն ու պատմութիւնը մեզի հասած է:

¹ Բայազէտ-Սպերի եւ Բասենի վանքերու մասին սխալ խօսիմ այլուր բնդարձակօրէն:

1. ԱԳԸՐԿԻ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Աւետիք արեղան Շարականոց մը կը գրէ՝
«Ի գաւառն Խախուա եւ Թորթումայ (Թորթումայ) ի վանս, որ կոչի Ագըրկի² ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի ի Թուին Հայոց Զէ»։ Ստացողն է Խաչատուր եպիսկոպոսը (Ակինեան, Հաւաք. յիշատ. էջմ. Գէորգ. 592)։ — Խախ անուն գիւղ մը կայ Եկեղեաց գաւառի մէջ եւ համանուն գիւղ մը ու վանք մը կայ յանուն Ս. Աստուածածնի Թորթումի գաւառին մէջ։ Հմմտ. Խախու Ս. Աստուածածին ի Թորթում կամ Ոքաղէ։

2. ԱՆԼՈՅ ԿԱՄ ԱՅԼՈՅ ԿԱՄ ԱԼՆՈՅԻ ՎԱՆՔԸ

Խաղտիքի մէջ։

Այս վանքին իսկական անունը ըլլալու է Անլոց, իսկ Այլոց կամ Ալնոց անունները աղաւաղում ըլլալ կը թուին։ Առաջինն է որ յիշատակարաններու մէջ գործածական է։

Հետեւեալ յիշատակագրութիւնները վան-

² «Գրեցաւ Աւետարանս ի Թուիս Հայոց ԶԴ (1455) ի գաւառս Խախուայ եւ Թորթումայ ի վանս որ կոչի (ծանօթութեան մէջ գրուած է՝ եղծեալ, բայց թէութեամբ Ագրգի ասէ արժ. Ա. Վ. Թօխմանեան) ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին լուսազարդ տաճարին եւ... ձեռամբ անարհեստ գրչի Աւետիք արեղայի» (Նստարք, էջ 179)։

քին պատմութիւնը մեզի կը ներկայացնեն .
 «Աւարտեցաւ սուրբ մատեանս , որ կոչիւր
 Մաշտոց ձեռամբ ախմար եւ փծուն գրչի
 Կիւրակոսի Էպիսկոպոսի Տրապիզոնեցւոյ ի
 գաւառս Խախտեաց ի յանապատս Անլոց ընդ
 հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ
 Կարապետին , ի թուականիս Հայոց ԶԻԵ
 (1476) , ի խնդրոյ . . . քահանայի Իգնատիոսի
 . . . եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինային . . . աղաչեմք
 յիշել զծնաւդս Ընքնատիոս քահանային
 զհայրն իւր զպարոն Ներսէս եւ զմայրն իւր
 զՏաւնայն եւ զեղբարսն իւր զՄեղիտոնն . . .
 եւ զփեսայն զՃանիարն . . . զհաւրեղբայրն
 զԽաւցադեղն . . . այլ եւ հայցել յԱստուծոյ
 պահել զբարունապետս գաւառիս Բարերթո
 դաէր Սարգիս , նայեւ զտեսուչ սուրբ ուխ-
 տին Բերթականն զՂազար Էպիսկոպոսն եւ
 զքահանայս զեղջին Աւձաեղա զԹորոս երէցն»
 (Ակիրնեան , Հաւաք . Յիշատ . Ձեռ . Լազա-
 րեան 109 Մաշթոց) :

Ասկէ յառաջ 1340ին կը խնդրուի . «Յի-
 շեցէք զմիեղէն Էդրայրութիւնն . . . զընակիչս
 սուրբ ուխտին Անլոց վանից» (անդ , Էջ-
 միածին , Թ . 1529) :

Մովսէս արեղան 1486ին արտադրութիւն
 մը կ'ընէ «ի յանապատն որ կոչի Անլոց ընդ
 հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին եւ Յով-
 հաննու Կարապետին . . . ի յառաջնորդու-
 թեան վանացս տէր Մեղիտուն արեղայի»
 (Էջմիածին , ամսագիր , 1944 , էջ 34—37) :

Աւետարանի մը մէջ յիշատակագրուած է. «Արդ ևս... Յօհաննէս սկսայ զսուրբ Աւետարանս եւ կատարեցի ի ՌՃԲ (1653) թուականիս, ի կաթողիկոսութեան Տ. Անանիայի եւ յառաջնորդութեան Տ. Մխիթարայ երկրիս Խաղտեաց ի փոքր մենաստանիս Ալնոցի վանք ի դուռն սուրբ Յովհաննէսի» (Թորոս Աղբար, Բ., էջ 340—341, բայց ՌՃԲ պէտք է սրբադրել ՌՃԲ, Անանիա հակառակաթոռ կաթողիկոս է, հմմտ. Սիոն, 1933, էջ 415) :

Մկրտիչ արեղաս կը պատմէ.

«Ես Մկրտիչ արեղաս, որ մականուն Տանձիկ ասի, եկի (ի Բարերդ) ի դուռն Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին, որ մականուն Այլոց ասի, Գ. տարի աստ կացի եւ յետոյ յիշատակ դրի զսուրբ Աւետարանս եւ ոսկած տետր մի... ի հայրապետութեան տէր Յովհաննէս Էպիսկոպոսին, որ մականուն Կէլէ ասի, ի թվականիս Հայոց ԶԾԷ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Զեռ. Խապայեանի Երուսաղէմի հայ. Զեռ. Յուցակէն, Թ. 298) : Սոյն Աւետարանին մէջ (Թ. 250ա) կայ նաեւ. «Արդ վերջին ստացող սուրբ Աւետարանիս տէր Ներսէս արհի եւ պանծալի Էպիսկոպոս ի գաւառէս Խախտեաց, որ այժմ մականունամբ Բարերդ յորջորջի... աստուածասէր եւ ցանկալի, գիտուն եւ ճարտար իմաստիւք լի տէր Ներսէս արհի եւ պանծալի Էպիսկոպոսին, առաջնորդ Ալնոց վանացս սուրբ Կա-

րապետիս եւ սրբոհ Աստուածածնիս եւ սյլ
րազմահաւաք սրբութեանցս, որ աստ կան
հաւաքեալ եւ զնեաց զսուրբ Աւետարանս յի-
շատակ հոգւոյ իւրոյ եւ եղ ի դուռն սուրբ
Աստուածածնին եւ սուրբ Կարապետին . . . » :

Թորոս ՌՀԲ Թուին կը գրէ Ադամգիրք՝
« Ի դուռն սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ
Կարապետին ի վանսն որ է Անյոց եւ յառաջ-
նորդութեան սուրբ ուխտիս տէր Պետրոս
Լալիսկոպոսին եւ միարանիցս . . . » (Ակի-
նեան, Յուլյ. հայ. Ձեռ. ի Բէյրութ, էջ 10,
անտիպ) :

Ալնոց վանքը շատոնց ամայացած եւ շա-
րաթացած է (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1127
եւ 1901, Թ. 1500) :

3. ԲԵՐԴԱԿԻ ՎԱՆՔԸ

Խաղտիքի մէջ, մինչ Պալեան զայս խըն-
դրական կը գտնէ եւ կը փնտռէ Եղեսիայի
մէջ (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1083), իսկ
Դալիր զայն Ճիկրաշէնի եկեղեցւոյ հետ կը
նոյնացնէ (ուրիշներու հետ, հմմտ. Փունջ,
1892, Թ. 2307) :

Բաւական հին վանք է : Արդէն 1305ին
Յովհաննէս արեղան « Ի գաւառիս Խախտեաց
ի հռչակաւոր մենաստանս, որ կոչի Բեր-
դակն, ընդ հովանեաւ հրաշագարդ եւ գե-
ղեցկաշէն տաճարիս, որ յանուն սրբուհոյ
Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին հա-
յաստանեայց » Աստուածաշունչ մը կ'արտա-
դրէ (Գ. արքեպ. Յովսէփեան, Նիւթեր եւ

ուսումնասիրութիւններ, պրակ Ա, էջ 70) :
 Իսկ 1430ին կը գրուի՝ «Ի գաւառս Խաղ-
 տեաց, ի հրեշտակաբնակ մենաստանս, որ
 կոչի Բերդակայ վանք, ընդ հովանեաւ սրբոյ
 Աստուածածնիս եւ սուրբ Լուսաւորչիս, ի
 հայրապետութեան Տեառն Կոստ(անդեայ)
 եւ յեպիսկոպոսութեան գաւառիս Բաբերդոյ
 եւ Դերջանայ տէր Աւետեաց... եւ Բերդկան
 առաջնորդ Գրիգոր հարպեան իւր միարա-
 նօքն անսասան պահէ...» (Արեւելք, 1904,
 Թ. 5579. հմմտ. վերը) :

Տարիներ յետոյ 1489ին Մովսէս արեղան
 կը գրէ Յայտմաւորք մը՝ «Ի գաւառս Խախ-
 տեաց որ այժմ ասի Բաբերթ, ի յանապատս
 որ կոչի Բերթակ ընդ հովանեաւ սուրբ Աս-
 տուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին յառաջ-
 նորդութեան վանացս տէր Լազար եպիսկո-
 պոսին եւ Կիրակոս հարպետին» (Conybeare
 Cat. Brit. Mus. էջ 165. Արեւելք, 1903,
 Թ. 4959) :

Ղազար արդէն 1476ին առաջնորդ է
 (հմմտ. վերը Ալնոցի վանքը) : Անոր օրով
 Մովսէս արեղայն Համչէնցի Բերդակայ վանքի
 մէջ Աւետարան մը կը գծէ (Արեւելք, 1904,
 Թ. 5579), ինչպէս եւ նոյնին օրով է որ
 միեւնոյն տեղը կը գրուի Մաթուսանց կամ
 Մաթսանց գիւղի Աւետարանը (Հ. Յ. Տա-
 չեան, Տայք, անտիպ, էջ 144—145) :

Բովանդակալից է սա յիշատակարանը .
 «Արդ ես Յակոբ քաղաքացի թոռն Կարա-

պետին, որ Մելքիսեդին զսուրբ Աւետարանս
 գնեցի եւ ի Բերթական վանքս եղի ի դուռն
 սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Լուսաւորչի
 յիշատակ հօրն իմոյ Մելքիսեդին եւ մօրն
 իմոյ Եղիսարէթին...: Արդ ես Յակոբս եւ
 մայրս իմ Եղիսարեւս գնեցաք զսուրբ Աւե-
 տարանս եւ գերկու շուրջառս եւ եղաք ի
 սուրբ յուխտս ի Բերթական վանս...: Ես
 սուտանուն Ներսէս արեղայս շնորհիւ Տեառն
 սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի
 զսուրբ Աւետարանս ի գաւառս Խախտեաց ի
 վանքս Բերթակ, ի դուռն սուրբ Լուսաւորչիս
 եւ սուրբ Աստուածածնիս եւ յառաջնորդու-
 թեան սոյն ուխտիս նոյն եղկելիս: Ի միա-
 րանութեան վանիցս, զՅովհաննէս մեծ րա-
 չունիս, բան յարտաքնոց չունի կարծիս,
 յաստուածաչունչ գիրքն խորինս: Տէր
 Ընտառագէս սրբազանիս, Կարապետս Դոմ-
 նեցիս, տէր Յովհաննէսըս Ոստեղցիս, տէր
 Կարապետս Դերջընցիս, տէր Պետրոս Ար-
 զրումցիս, տէր Սարգիսս Քարաւերկցիս,
 փոքր մալաղ մեր Յակոբիկս, տէր Մարտի-
 րոսն չէ մէջվիս, Գալուստ երէցս Սուլացիս,
 գինն տվող Աւետարանիս, Յակոբ անուն
 մղտեսիս, եւ մեր միակից Լեւդերիկս, ԺԴ.
 սարկաւազ են պաշտողնիս, Ը սարկաւազ ի
 վճարն են սաղմոսիս, Դ այլ սկիզբն ա(րա)-
 րին հեքիս»...: «Այլ եւ յիշեցէք... զմար-
 մնաւոր մայրն իմ զՄուղան, որ բազում աչ-
 խատութեամբ կու տնտեսէ վանիցս. զհոգոյ
 որդին իմ սիրական, զտէր Կարապետն սրբա-

դան, հոգւոյն սուրբ է մաքրական, մտաւքն արթուն իմաստութեան, հասու եղև սա գրչութեան, գթութատա կոկեց աշխատութեամբ, զվրէժն առցէ յաւրն յարութեան: Այլ եւ վերստին յիշեցէք... զՅակոբ հոգւին (եւ) զմայրն իւր զԵղիսարէթն եւ զմարաքեռին իւր զպարոն տէր Ղազար եպիսկոպոսն, որ կամակից եւ օգնական եղև մեզ զնկոյ զսուրբ Աւետարանս...: Գրեցաւ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ԶԿ... թէպէտ որ չէ արուեստ րանիս, մտիկ արա ժամանակիս, ԶԽԹ թուականիս Բ. անգամ ի մէկ տարիս, յաղիվագեցի յայս երկրիս, ես սնց բերեմ զմիտս ի գրիս, ինձ գուժ կու տան մահու կարծիս» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Զեռ. էջմ. 272):

ԶԿԷ (1518) թուին գրուած Գանձարանի մը մէջ Բերդակի առաջնորդ կը յիշուի Կարապետ արեղան (Փունջ, 1892, Թ. 2307), իսկ բաւական նորոգութիւններ կ'ընէ Բերդակի մէջ Գրիգոր եպիսկոպոսը (անդ, Թ. 2307):

Այսպէս այս յիշատակագրութիւնները մեզի բերած հասցուցած են Բերդակի առաջնորդներէն եւ հայրպետներէն ոմանց անունները:

4. ԲԼՈՒՐԻ Ս. ԵՂԻԱՅԻ, Ս. ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ԵՒ Ս. ՎԱՌՎԱՌԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Այս երեք վանքերն ալ Բարերդէն վեց ժամ հեռու Բյուր գիւղի շրջակայքը կը

դտնուին: Անոնց պատմութիւնը անծանօթ
կը մնայ (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1502.
Փոլնջ, 1892, թ. 2307): Ս. Վառվառէի ուխ-
տավայր մը կայ Խուփսի մերձ (Հմմտ.
Փոլնջ, 1892, թ. 2311):

5. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔ

Սպերի Մաթսանց գիւղի վանքն է այս,
ուր կը դտնուի անյիշատակ ժամանակներէ
մնացած փայտախաչ մը (Արեւելք, 1904,
թ. 5579):

6. ԳԼԽՈՆՅԻ Ս. ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

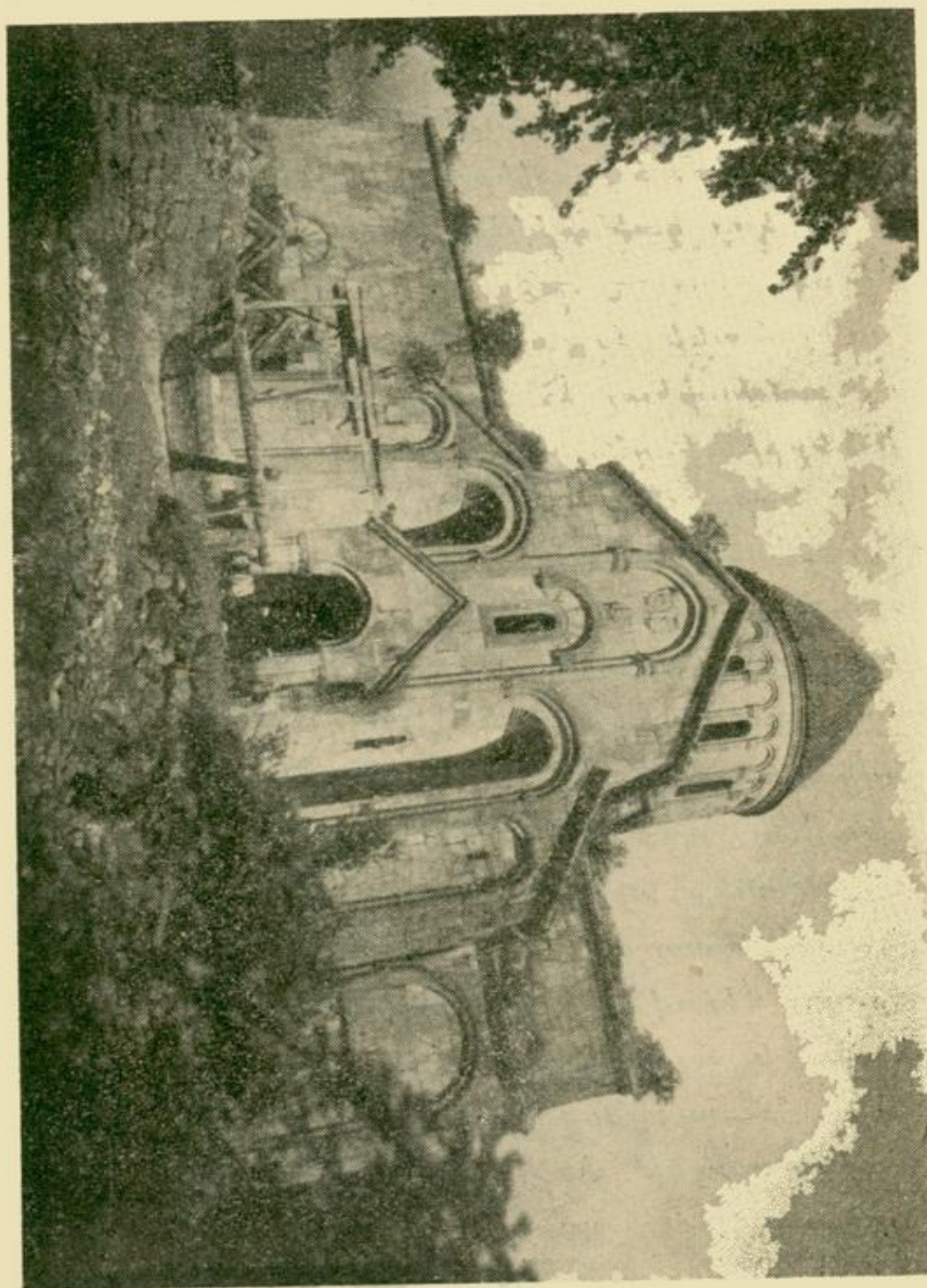
Բարերդի արեւմտեան հիւսիսային կողմը
եւ անկէ հինգ վեց ժամ հեռու կայ Գլխոնց
գիւղը: Անոր մօտ՝ ապառաժուտ լեռան մը
տափաստանին վրայ երբեմն կանգնուած էր
Ս. Լուսաւորչի անունով վանք մը, որ այժմ
աւերակ է (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1060 եւ
Փոլնջ, 1892, թ. 2307): Կայ համանուն
(Ս. Լուսաւորչի) ուրիշ վանք մը Ճիւմա
գիւղի մօտ (Փոլնջ, 1892, թ. 2311):

7. ԷՕՇՔԱՅ ՎԱՆՔԸ

Թորթումի առաջին հոյակապ վանքն է
էօշքայ վանքը համանուն գիւղէն կէս ժամ
հեռու: «Շինեալ է ի վերայ բլրաձեւ տափա-
րակի...: Շինուածոյն ձեւ զարմանալի է
յոյժ եւ հոյակապ եւ ահեղ. կիսաբոլորն կամ
թէ ասել խորշ խորանատեղւոյն, որ մի
միայն է, հասեալ է մինչեւ ցրարձրութիւն
եկեղեցւոյն, ի նմին բարձրութեան են եւ եր-

կոքին թեւքն հիւսիսային և հարաւային, նոյնպէս և միւս կողմն որ երկայնեալ ձգի յարեւմուտս կոյս: Ի հաւասար բարձրութեանց չորից կամարածեւ կողմանցդ առ վերին ծայրիւքն շրջանակ ածեալ բոլորչի զոր վերամբարձ ունին չորեքին սիւնքն ահեղ մեծութեամբ, և ի վերայ շրջանակին ամբարձեալ կայ կաթողիկէն հոյակապ ուղղաբերձ ձեւով, պատուհանս երկայնածեւս ունելով շուրջանակի և ապա յամենայն կուսէ ի մի ամփոփեալ և աւարտեալ ի սրածայր: Ի ներքին կողմն շրջանակին, այսինքն է ընդ մէջ նորա և կաթողիկէին, ճեմելիք կան շուրջանակի: Առ խորանաւն երկուստեք աւանդատունք են կրկնայարկք յարեւելս կոյս և դարձեալ այլ աւանդատունք ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ առննթեր կրկին թեւոյն և ի նոցանէ քարեղէն սանդղօք յերկրորդսն անցեալ և անտի ի վերնայարկս առաջնոցն: Երկուստեք արեւմտեան թեւոյն են այլ ևս կամարակապ սենեակք կամ պահարանք այլ և այլ ձեւովք, ի հիւսիսայնոցն ոմն երկայնածեւ և այլ ոմն քառակուսի և սիւնազարդ, և ի հարաւայնոցն ոմն քառանկիւնի և առ նովաւ դաւիթ փոքր ընդ որ մի ի մտիցն է եկեղեցւոյն և առննթեր նորա միւս եւս սենեակ սիւնազարդ քանդակագործ պատկերօք և զարդուք ի սիւնսն: Չորս են դրունք եկեղեցւոյս . . . : Արտաքին երեսք որմոց եկեղեցւոյն երկուստեք խորանին խորշ գործեալ են անկիւնաւոր՝ հարուստ մի բարձրութեամբ . . .

Երևանի քաղաքը

նոյն ձեւ է եւ երկուստեք կրկին թեւոյն հիւսիսայնոյն եւ հարաւանոյն: Ի հարաւային կողմն ուր աւարտի որմն յարեւելս կոյս ի վերայ ստուար վիմի կան բարձրաքանդակ պատկերք փառահեղ զգեստիւք արեւելեայց եւ գլխարկ նոցա գտակածեւ խոր եւ անփաթոյթ...» (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 86—88. Ազգ. ուսանողութեան Միութեան Տարեցոյց 1914, էջ 262. Ալիշան, Նշմարք, Գ., էջ 85. Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 838—840):

Այս եւ Խախուայ վանքին մասին համառօտ կ'անցնինք, այլուր ընդարձակօրէն խօսելու տրամադրութեամբ: Այս վանքը ունի վրացերէն շատ մը արձանագրութիւններ: Անոնցմէ յայտնի կ'ըլլան վանքին շինարարներն ու բարերարներն, որոնք են՝ Ատրներսեհ Կիւրապաղատ, Բազարատ Իշխան եւ Դաւիթ Մազիստրոս (հմմտ. հայերէն թարգմանութեամբ Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 88—91. հմմտ. նաեւ Շիրակ, 1905, Թ. 5, էջ 418—421. Հ. Ն. Ակինեան, Մատենագրական հետազօտութիւններ, Դ. հտր., Վիեննա 1938, էջ 56):

Տ. ԻՇԽԱՆԱՅ ՎԱՆՔ

Տայքի Իշխանաց գիւղի մէջ: Ունէր Ս. Խաչի մասունք մը (Հ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, Բ., էջ 535. Ալիշան, Նշմարք, Գ., էջ 91. հմմտ. եւ Յակ. Կարնեցի Տեղագիր վերին Հայոց, էջ 17):

9. ԼՈՒՍՀՈՆԳԻ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերգի արեւելեան կողմը: Անկէ վեց ժամ հեռու:

Լուսհոնգ գիւղի մերձ: Լեռնադաշտի մը վրայ: Ուխտի օրը՝ Լուսաւորչի Գիւտ նշխարաց տօնը: Աւերակ (Բիւզանդիոն, 1900, 1060. Փունջ, 1892, Թ. 2304): Հին մատուր իրրեւ թէ Լուսաւորչաշէն, իսկ նոր եկեղեցին Կ. Պալեան կառուցած է (Արեւելք, 1904, Թ. 5603):

10. ԼՈՒԻԻ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերգէն եօթը ժամ հեռու եւ անոր արեւմտեան կողմը գտնուող Լօուի գիւղը ունեցած է Ս. Լուսաւորչի նուիրուած վանք մը, որ թէպէտ չատոնց աւերակի կոյտի վերածուած է, սակայն երկարատեւ, մանաւանդ Գիւտ նշխարաց տօնին՝ եղած է ուխտագնացութեան վայր մը (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1060. Փունջ, 1892, Թ. 2307):

11. ԽԱՆՈՒԱՅ ՎԱՆՔԸ

Յակօր Կարնեցին կը գրէ. «Եւ կայ ի մէջ ձորոյն (Թորթումի) մեծամեծ վանորայք Վրաց ի գիւղն Խախու, Ոչկ եւ Իշխան, որ յար եւ նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոփի ի Կոստանդիանուպօլիս» (Տեղ. Վեր. Հայոց, էջ 17):

Խախուայ վանքը Էօջքի մօտ է եւ անոր նման, սակայն անկէ փոքր: Ունի միակ դուռ

մը: «Ի դրանէ անտի ընդ երկայնութիւն կողմանն մինչեւ ցորմն արեւմտակողման գաւիթ գործեալ է քարայտառակ եւ կամարայարկ, հանդիպակաց կողմանն հաստատեալ ի վերայ սեանց»: Ունի վրայերէն արձանագրութիւն:

Այս վանքին հիմնադիրը «ասի լինել Դաւիթ կուրապաղատ որդի Բագարատոյ իշխանապետ Վրաց յամս 876—881, կամ մեծն Դաւիթ կուրապաղատ յիւս Ժ. դարու» (Սարգիսեան, Տեղագրութիւնք, էջ 92. Ալիշան, Նշմարք, Գ., էջ 89—90. Շիրակ, 1905, Ե., էջ 421 եւ Էփրիկեան, Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 125—126. Տարեցոյց 1914, հրտ. ազգ. Ուսանողներու խնամակալութեան, Կ. Պ. 1914, էջ 258—264 եւ Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյց, 1921, էջ 194—195)³:

12. ԽԱՂՃԱՆԵԱՅ ԿԱՄ ԽԱՂՃԱՆԵԱՅ Ս. ԱՍ-
ՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵՒ Ս. ԹՈՐՈՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Տրդատ եպ. Պալեան կը գրէ. «Խաղճանեաց վանք Ս. Թորոսի — Բարերդի մէջ — քաղքին հիւսիսային կողմ 2 ժամ հեռու, Թոմնայ անուն գիւղին յենարան եղած լեռան մը ստորոտն է Ս. Թէոդորոսի վանքը եւ լեռան վերի կողմն է Ս. Աստուածածնայ վանքը, որոց երկուքին ի միասին կ'ըսուի Խաղճա-

³ Պալեանի ծանօթ է Խախոյի Ս. Քառասնից վանք մը (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502):

նեաց կամ Խաղճեանեաց ⁴ վանք Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Թէոդորոսի: Թէեւ ժամանակին չէն վանքեր, բայց ներկայիս մէջ երկուքն ալ ամացի եւ փլած» (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1043. Հմմտ. Փռնջ, 1892, Թ. 2307):

Բաւական հին վանք է:

1380ին Աւետարան մը կը գրուի՝ «Ձեռամբ մեղսակաթ եւ փծուն գրչի Յովաննէս ուսումնականի ի Խախտեաց գաւառի ի սուրբ մենապատանս որ կոչի Խախճա ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Թէոդորոսի» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Երեւան, 117):

Իսկ Երկու տարի վերջ գրուած Աստուածաշունչի յիշատակարանին մէջ կը մաղթուի՝ «Յիշեսջիք զքաջ հովիւն... գտէր Յովհաննէս, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց, եւ եղ ի վանս իւր, որոյ անուն կոչի, Խախճան ի դուռն Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Թէոդորոսին թիւ տոմարական ՊԼԱ» (Փռնջ, 1892, Թ. 2307. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1043 եւ 1901, Թ. 1500): Յովհաննէսի առաջնորդութեան ատեն վանքին մէջ էին նաեւ տէր Խաչատուր վարդապետ եւ Ղազար, Մարտիրոս, Սարգիս եւ Մկրտիչ արեղաները: Անոր մահէն յետոյ գանազան աննպաստ պարագաներու հետեւանքով վանքը կ'անշքանայ, բայց բարե-

⁴ Գրուած նաեւ՝ «Խրախճանեաց վանք» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1043):

բաստօրէն Յովհաննէսի քոյրը՝ Յուստիանէ խաթուն միջոցներ ձեռք կ'առնու գայն վերականգնելու . « . . . եղև պակասութիւն ամենայնի մեզ ամենեցուն , եւս առաւել հրեշտակարնակ մենաստանիս Խաղճանեայ . . . յարեան ոմանք ի մէնջ ի մեր ազգականաց եւ հակառակեցան վանիցն եւ ցրուեցին դուխտ եւ գամենայն որ ինչ կայր ի նմա . . . : Եւ նուաստացի քոյր տէր Յովհան եպիսկոպոսի վերստին հաստատեցի զսուրբ ուխտն Խաղճեանեայ Ուստիանէ խաթուն եւ պարոն Թորոս որդի իմ եւ Ժողովեցաք զգահ եւ գանօթ սուրբ եկեղեցեայ » (Նօտարք , էջ 6—7 , Բիւզանդիոն , 1900 , Թ . 1043 եւ Փունջ , 1892 , Թ . 2307) :

Նոյն խնդրին Յուստիանէ այլուր աւելի բնդարձակօրէն կ'անդրադառնայ՝ « Յամի ՊԽԴ (1395) ի հայրապետութեան Տեառն Թէոդորոսի եւ մերոյ եպիսկոպոսութեան տէր Յովհաննիսի Բարերթոյ վիճակի ի սուրբ անապատիս , որ կոչի Խախջան առ ոտս սրբուհւոյ Աստուածածնիս եւ Յովհաննու Կարապետիս , որ էր յոյժ հռչակաւոր եւ երկնանման զեղեցկաչէն յարմարեալ եւ ամենայնիւ գարդարեալ : Եւ էին ի սմա բնակեալ յորով եղբայրութիւնս համակամ եւ միեղէն եղբայրութիւնս եւ անխափան կատարէր ի ձեռն սուրբ կրօնաւորացն ազաւթքն եւ պատարագքն . . . : Արդ ի յեա այսմ զեղեցկագոյն եւ ցանկալի շինութեան սուրբ ա-

նապատին և գետ և կէտ կոչման յաստուածային
 հրամանէն, զի հրաւիրեաց Տէրն մեր և ա-
 րարիչ Քրիստոս յիւր երկնային առաքաւորին
 զրազմաճգնողն և պատուածահաճոյ երա-
 նաշնորհ և պիտկոպոսն զաէր Յովհաննէս և
 զաէր Մարտիրոս և զաէր Ղազարն . . . : Արդ
 ի յայսմ զատն և ի չար ժամանակիս տրամու-
 թեանց, զոր և հաս ի վերայ մեր, ևս նուառա-
 ամենայնի քոյր աէր Յովհաննէսին և բարե-
 կամ սուրբ անապատին Սախճանեաց և հա-
 րապատ սիրելի և զբօրն իմոյ, անուն կոչե-
 ցեալ (Յ) Առաքեալն խաթուն, հանապազ ցա-
 տակցարար խոկայի ի տուէ և ի գիշերի գշի-
 նութենէ սուրբ ուխտին և զնորին սպասա-
 տորացն . . . : Իսկ սաղրելոյ շարին . . . յարեան
 ոմանք ի մէնջ ի մեր ազգականաց և թիւրե-
 ցին զմիտս և զսիրտն իմ սիրելի և զբօրն
 (Վ) առաքելաշնորհ և պիտկոպոսին աէր Յովա-
 նիսին և վիճարանեցին զմեզ բանտարկու-
 թեամբ իւրեանց . . . : Յետ այսր ամենայնի
 անցիցս անցանելոց և ազգաից տրամու-
 թեանց տուգանել տուին զմեզ ժՌ. սրպէս
 այլազգեաց կատաղի և մարդազէմ գազանքն
 այնոքիկ : Բայց ևս ոչ խախտեցայ ի գորո-
 վազութ սիրոյ և զբօրն իմոյ և ոչ նուազե-
 ցուցի կամ պակասեցուցի զկահ և կամ
 զսպաս սուրբ տաճարին երկնանման, այլ և
 յաջողութեամբն Աստուծոյ, ողորմութեամբ
 նորին կանգնեցի և ժողովեցի զհայրենա-
 տուր ժառանգութիւնն ի պայծասութիւն

սուրբ անապատին յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց պարոն Աստուածատուրին եւ մաւրն իմոյ Խուժիկ խաթունին եւ եղբարց իմոց պարոն Ալգին եւ պարոն Ամիրին եւ Աղադրին եւ կենակցին իմոյ Աւագ պարոնին» (Համամճեան, Յուց. հայ. Ձեռ. Գաղատիոյ, Թ. 85, անտիպ) :

Այս յիշատակարանէն կարելի է հետեւցնել՝ թէ Յովհաննէսին յաջորդներն եղած ըլլան Մարտիրոս եւ Ղազար :

Մեր Ձեռագիրներու հաւաքածոյին Թ. 260 Ձեռագրին յիշատակարաններու մէջ կը յիշուին անունները բարերարներու, որոնք Ս. Թորոսի նուէրներ կ'ընեն եւ անոր կ'օժանդակեն, սակայն չէ նշանակուած թէ ո՛ւր կը գտնուի այն (Տաշեան, Մայր Յուց., էջ 663—666) :

Թէեւ ժամանակին, ինչպէս յիշատակադրութիւններն ալ կը ցուցնեն, չէն շող վանքեր եղած են Խրախճանեաց վանքերը, բայց «ներկայիս մէջ երկուքն ալ ամայի եղած եւ փլած» (Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1043) :

13. ԽԱԶԵՔԱՐՈՅ ԿԱՄ ԽԱԶՔԵԱՐԻ ԿԱՄ ՎԱՐՇԱՄԱԿԻ
ԿԱՄ ՎԱՐՍԱՄՊԷԿԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Պաշեան «Բարերդի հայ վանքերը» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Կը յիշատակուին նաեւ Խաչքարեարի եւ Վարչամակ կամ Վարսամակ անուն երկու վանքեր ալ» (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502) : Այսպէս նա Քաջ-

քարի վրայ եւ կամ անոր մօտերը երկու վանք գիտէ : Հ. Ալիշանի խօսքերէն այնպէս կարելի է հետեւցնել՝ թէ նա ծանօթ է վանքի մը, ուր Վարդանանց նշխարները պահուած են եւ Վարսամպէկ լեռան վրայ գիտէ ուխտատեղի մը, ուր Քրիստոսի Վարչամակը պահուած էր : Կը գրէ . «Համչէն, որ է Պաշ Համչէն կայ ի ստորոտս Տէմիրտաղ լեռին, առ որով եւ Խաչէքար լեռն, յորում մեհաստան հին, ուր պահէին նշխարք Վարդանանց եւ ի գազաթան նորին աւանդի պահել Վարչամակին Քրիստոսի, վասն որոյ լեռն Վարչամակ կոչեցաւ եւ ի սամկաց Վարսամպէկ» (Տեղադր. Հայոց մեծաց, էջ 39) : Իսկ Բժշկեան գիտէ վանք մը, որ միանգամայն ուխտատեղի է . «Խաչէքար վանքը մեծ ուխտատեղի է Հայոց եւ այլապագայ . այս վանքին քով գտան մեծ գանգակ մի, ուր կայ մեծ գերեզման արջու...» (Պատմութիւն Պոնտոսի, Վենետիկ 1819, էջ 97) : Կոխի ալ Խաչք(ե)արի վրայ ուխտատեղի մը ծանօթ է (Koch, Reise im pont. Gebirge und türk. Armenien, Weimar, 1846, II, էջ 90—91 . հմմտ. նաեւ Տաշեան, Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա 1921, էջ 28—31 . տե՛ս աստ Վարչամակի վանքը) :

Բժշկեանի տեղեկութիւնը (ու վարկածը) ստոյգ կը թուի : 1630ին «ի յերկիրն Համչէն, ի վիճակս Խաչէքարոյ» Սաղմոսարան

մը կը գրուի (Սարգիսեան, Մայր Յուշ., էջ 266) :

14. Ս. ԽԱՇԻԿ ՀԱՒՐ ՎԱՆՔԸ

Համչէնի վանքն է Ս. Խաշիկ հօրն հոգեւորի վանքը, որ Եղնովիտ կամ Եղիովիտ գիւղի մօտ էր եւ օժտուած Ս. Աստուածածին եւ Ս. Սիոն տաճարներով եւ Ս. Վարդանանց նշխարներով :

Միջին դարու վերջերը հիմնուած կը թուի ըլլալ : Հաւանականաբար իր հիմնադիրն ըլլայ Խաշիկ հոգեւոր հայրը եւ կամ անոր բնակավայրն եղած եւ ետքէն ընդարձակուելով վանքի վերածուած :

Ս. Խաշիկ հօր վանքի մասին առաջին յիշատակութիւնը Կարապետ Երէցին կը պարտինք : Ոսկեփորիկի մը յիշատակադրութեան մէջ կը գրէ՝ «Թմին ԶԽԹ (1500) մուան ի կարճին փետրվարի ԻԸ բարեկենդանին յետի Ուրրաթին աստուածասատ բարկութիւն տեղեաց ի վերայ գեղջիս մերոյ Եղնովտա գաւառիս սուրբ Խաշիկ հաւրն մերոյ, զի եկն ի ձկնայծորն հուսի եւ աւար եհար գեկեղեցին սուրբ Սիոն ժամատնովն . . . » (Տաշեան, Յուշ., էջ 486) : Քանի մը թուղթ յետոյ նոյն Կարապետ կը գրէ. «Գրեցաւ ձեռամբ մեղսաներկ եւ անարժան Կարապետի ի յանապատու Խաշիկ հոգեւորի ընդ հովա-

նեաւ Ս. Աստուածածնի եւ սուրբ Վարդա-
նանցս . ամէն ⁵» (անդ, էջ 486) :

Կարապետ երէց 1503ին կ'օրինակէ Սաղ-
մոսարան մը . «Աւարտեցաւ աստուածաշունչ
սուրբ քնարս Դաւիթ մարգարէին եւ աղաւ-
թամատոյցս եւ պատարագ տետրս ձեռամբ
անիմաց եւ տղմար գրչի Կարապետ երիցու
ի յերկիրս Համաշինու, ի յանապատս սուրբ
Խաչիկ հաւրն հոգեւորի, ընդ հովանեաւ
սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Վարդանանցս
եւ սուրբ . . . ի խնդրոյ Մաւխրկուացի Ասլան
սարկաւագին, ի յիշատակ ծնաւդաց նորին,
զոր Տէր Աստուած վայելել տացէ յերկար
ամաւք եւ բազում ժամանակաւք . . . : Գծա-
գրեցաւ սուրբ քնարս ի թվականիս Հայոց
ՋԾԲ (1503) ի ջրհոս կենդանակերպի, ի
Մայիս ԺԲ. եղեւ աւարտ սորին . . . : Յայս
աւրերս էառ Չիթախն գփաբերթ ի Սոֆոյն
եւ զՍպերու բերթն եւ երկու զՎսէրկու վրա-
ցին էառ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Ձեռ.
էջմ. 1643, հմմտ. Կարենեանց, Մայր Յուց.
էջմ. Թ. 1885) :

Նոյն Կարապետ կ'արտադրէ Տօնացոյց
մը եւ Աւետարանացոյց մը եւ անոր մէջ կ'ամ-
փոփէ հետեւեալ յիշատակարանը . «Գծագրե-

⁵ 1513ին (ՋԿԲ) գրուած Շարակնոցի մը մէջ կայ .
«Գրեցաւ եղանակաւոր տառս յիշատակ է շարայակ-
նոց Նորհատին եւ ուր (իւր) կողակցին Յիսիմին ի
ձեռս տէր Սայակայ եպիսկոպոսին ի դուռն սուրբ Խա-
չիկ հօրն. յիշատակ է ով ոք չունի յիշխանութիւն կամ
սուն(լ)ոյ կամ ծախ(եւ)ոյ կամ գրաւակ դնելոյ . . . »
(Ոսկեան Հ. Հ., Յուցակ, Բ., անտիպ, Թ. 999) :

ցաւ Տաւնացոյցս եւ Աւետարանացոյցս թիւ .
 ԶԾԳ (1504) ձեռամբ անիմա եւ մեղսամած
 Կարապետ երիցու ի խնդրոյ քահանային Գրի-
 գորի Քուշիվեցոյ ի վայելումն անձին իւրոյ :
 Արդ զրեցաւ սա ի յերկիրս Համշինու ի գիւղս
 Եղնովտա , ի յանապատս սուրբ Խաչիկ հաւրն
 հոգեւորի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-
 ծածնի եւ սուրբ Սիոմնի եւ նշխարաց սրբոց
 Վարդանանցս , որ աստ կան հաւաքեալ ի
 պահպանութիւն երկրիս մերոյ» (Ակինեան ,
 Հաւաք . Յիշատ . տարի 1504) : Դարձեալ՝
 « . . . Գծադրեցաւ սուրբ Աղաւթամատոյցս
 ձեռամբ անիմա եւ մեղսամած գրչի Կարա-
 պետ երիցու ի լաւ եւ ընտիր արինակէ ի
 թվին ԶԾԳ Նոյեմբերի ԺԳ . եւ կենդանա-
 կերպն Ձուկն է , ի վայելումն մաքրամիտ եւ
 հեղահոգի Գրիգոր քահանայի Քուշիվեցոյ . . . :
 Արդ զրեցաւ սա ի յերկիրս Համշենի ի գիւղս
 Եղնովտի եւ յանապատս Խաչիկ հաւրն հո-
 գեւորի ընդ հովանեաւ Ս . Աստուածածնի եւ
 սուրբ Սիոնի եւ նշխարաց սրբոց Վարդա-
 նանցս , որ աստ կան հաւաքեալ ի պահպա-
 նութիւն երկրիս եւ գաւառիս մերոյ , ամէն :
 ի սուլտանութեան Հոռոմոց Պալազիդ պա-
 կին եւ որդուն Սալիմ շահ Սուլթանին որ
 տիրէր ի Տրապիզոն եւ հայրն ի Կոստանդի-
 նուպաւլիս եւ ի Թաւրէզ Սոքիշահ Իս-
 մայիլն . . . » (Անդ) : Յաջորդ տարին Կարապետ
 կը գրէ Շարակնոց «ի մերձ յանապատս Խա-
 չիկ հաւրն հոգեւորի» եւ 1527ին միեւնոյն

տեղը՝ Մաչատց մը (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. 1505 և Conybeare, Cat. Brit. Mu թ. 32 և էջ 67) :

Անկէ յառաջ 1517ին Յովհաննէս Մարտի Ստեփանոս սարկաւաղի խնդրանքով իմաչիկ հօր վանքի մէջ Բժշկարան մը կը դրէ և ապա 1523ին Աւետարան մը (Հմմտ. Տաշեան, Յուցակ, Վիենն. Մխիթ. Մատ., էջ 882—883 և նոյնը՝ Հայ բնակչութիւնը Սև ծովէն մինչև Կարին, Վիեննա 1921, էջ 28—29 և Սարգիսեան, Մայր Յուց. հայ. Ձեռ. Վեհեա. Մխիթ. Մատ., էջ 503: Նախորդ ժրագան գրիչը — Կարապետ — հոն կ'արտադրէ զեռ (1525—1528) Մաչատց մը, Շարակնոց մը և Յիսուս սրղի մը (Conybeare, Cat. Brit. Mus. էջ 67. Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատմ. բեանէ) :

Յիշեալ Մաշթոցի յիշատակարանն է. Գրեցաւ «ձեռամբ անխմատ և մեղսաթաթախ Կարապետ Երիցու ի յերկիրս Համշինու ի յանապատս սուրբ իմաչիկ հաւրն ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի և նշխարաց սրբոց Վարդանանցս և սուրբ իմաչիկ հաւրս որ աստ են Եղեալ ի պահպանութիւն երկրիս և պատախ մերոյ...» (Արտ. արքեպ. Սիւրմէեան, Մայր Յուց. հայ. Ձեռագրաց Եւրոպոյի մասնաւոր հաւաքումներու, Փարիզ 1950, էջ 68—69) :

Ս. իմաչիկ հօր վանքը հաւանականօրէն իր փայլը տուժեց (ամոլացաւ ու կործանե-

ցաւ իսկ), երբ Համչէնի Հայութիւնը մեծ տոկոսով մահմետականացաւ⁶: Ունէր երկաթադիր Աւետարան մը, որ «Ճեմել» կը կոչուէր (Արեւելք, 1904, թ. 5579):

15. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ԵՒ ՀԱՒՈՒՅ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բարերգի վանքերէն: Տեղեկութիւններ կը պակսին (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1502 եւ Փոնջ, 1892, թ. 2311):

16. ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔԸ

Բարերգէն երկու ժամ հեռու, Վարդահան գիւղի հարաւային կողմը՝ բլուրի մը վրայ երբեմն բարձրացած էր Կարմիր վանքը, որ այսօր հանգած է ու ամայի (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1500):

17. ԿՈՂԱՅ ՎԱՆՔ

Տայքի մէջ, ուր Կիրակոս Արեւելցին ժամանակ մը գրական աշխատանքի կը նուիրուի՝ իրեն օգնական ունենալով Վահրամ եւ Ստեփանոս քահանաները (Ալիշան, Հայապատում, Բ., էջ 539):

⁶ Հ. Տաշեան կը գրէ՝ «Համչէնի մէջ ալ Եղիւժիտ գիւղի քով կար նշանաւոր հայ վանք մը՝ Ս. Խաչիկ անուամբ, որմէ երկրին այն մասը յիշատակարանաց մէջ կը կոչուի «Խաչէքարաց վիճակ» (Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, էջ 28. համառոտ Խաչէքարի վանքը):

Ծանօթ է հետեւեալ յիշատակագրութեանէն .

«Փառք . . . : Արդ գրեցաւ սուրբ գիրքս որ ասի Մաշտոց ի թվականին ՌԼԵ (1586) Ապրիլի ամսուն ժ . աւրն Բ . շարաթ : Արդ գրեցաւ ի դառն եւ ի դժար ժամանակի որ ով (ոչ) գոյ հանգիստ քրիստոնէ ազգիս , յայժմու ժամանակիս յաւարտեցաւ դպրութիւն ազգիս Հաոց , որով ոչ ուրէք դտանի ուղիղ կարգ , բայց միայն խարեփայք : Արդ գրեցաւ սա ի յերկիրս որ կոչի Սպէր վանք , որ ասի Հոռնուտու վանք⁷ ի յանապատս սուրբ Դաւթեա : Ժամանակիս առաջնորդութիւն Իսպերու վանիցն տէր Ստեփաննոս : Եպիսկոպոս Սալորջրոյ տէր Պետրոս Եպիսկոպոս : Ղազենցո : Տէր Ովանէս Եպիսկոպոս Խոտհաքո վանից , հարպեա Գրիգոր արեղա Խոտաջրոյ : Գրեցաւ սուտ եւ անպիտան Արեւ արեղաի , որ ոչ եմ արժան անուանս կոչեցելոյ , բայց միայն սուտ : Ով հանգիպողք գրոյս այսմ յիշեցէք զմեղաւոր Արէլս եւ զիմ ծնաւդսն , զհայրն իմ յԵսաին եւ զմայրն իմ զՇուշանն եւ զեղբայրն իմ զՍիմէոնն եւ այլ ամենայն այրայն մերձաւորսն իմ . . . » (Ակիւնեան , Հաւաք . Յիշատ . Չեռ . Երեւան , 1041) :

⁷ Պաշքալէէն մէկ ու կէս ժամ հետու կայ Ս . Խաչի կամ Հոռուտի վանք . հմմտ . Միրախորեան , Ուղեւորութիւն , էջ 109) : — Հարկ է ուշադիր ըլլալ (քիչ թւ վարը՝) Տէր Ովանէս Եպիսկոպոս Խոտհաքո վանից» :

19. ՄԻԼԷԶԿԻ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԵՕԹԸ ԽՈՏԱ-
ՃԱՐԱԿԱՑ ՎԱՆՔԸ

Բարերդէն երեք ժամ հեռու, դէպի հիւսիս, Միլէզկի կամ Մալասայ գիւղին հարաւային կողմը, ձորի մը մէջ գտնուած բլրակի մը վրայ բարձրացած է. Ս. Նշանի վանքը, որ նմանապէս Եօթը Խոտաճարակաց վանք կոչուած է: Այժմ անշուք: Ուխտի օրը՝ Վարդավառ (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1500. Փունջ, 1892, Թ. 2307):

Տարբեր վանք է Վարիջնայի Ս. Նշանի վանքը (Հմմտ. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502. Հմմտ. վարը):

20. Ս. ՅԱԿՈԲԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդէն չորս ժամ հեռու, դէպի հիւսիս, Սէյտի Եաղուպի գիւղի մօտ, բարձր-կեկ բլուրի վրայ: Երբեմն ճոխ, ապա՝ անշուք ու ամայի: Սիրուած ուխտատեղի (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1500):

21. ՇԱՂԳՈՄՔԻ ՎԱՆՔ-ԱՆԱՊԱՏԸ

Ս. Խորենացին Ս. Մեարոպի համար կը գրէ. «Կացեալ յանապատ եւ ի հովանաւոր տեղիսն, որ Շաղգոմքն անուանին» (Պատմ. Հայոց, Կ., էջ 339):

Բարձր Հայքի գաւառներէն է Շաղգոմք, որ Տայքի Ոգաղէ գաւառին սահմանակից է (Ինճիճեան, Ստորագրութիւն, էջ 27 եւ

Հիւրչման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 132) :

Խորենացիին վերոյիշեալ խօսքերէն չառ
զժուարաւ կարելի է եզրակացնել թէ՛ վանք՝
անապատ մը տկնարկուած ըլլայ :

22. ՌԻԼԵԹԻ ԿԱՄ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Վրական վանք մը Մամբրվան բերդի մէջ
Իշխանանիստի (Թորթում) արեւելեան կողմը
(Յակ. Կարնեցի, Տեղ. Վեր. Հայոց, էջ 18) :
— Հայաստանի օտար ազգերու վանքերու
մասին այլուր պիտի անդրադառնանք :

23. ՊԱԼԱՆՈՐՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդի Պալախոր կամ Բալախոս գիւղի
վանքն է Ս. Գէորգ : Հ. Ինճիճեան կը գրէ .
«Բալախոս կամ Պալախոս գեօղ մեծ կա-
ռուցեալ ի դաշտավայրի մօտ ի Բարերդ, յո-
րում լի են աղբերակունք ջուրց : Բնակիչք
նորա խառն ի տաճկաց եւ յազգէն Հայոց,
յորում է մենաստան Ս. Գէորգ» (Նոր Հա-
յաստան, էջ 96) : Այնպէս կը թուի թէ Ս.
Գէորդի մենաստանը Ինճիճեանի օրով գեո-
նկատողութեան առարկայ էր, սակայն ետքէն
կ'անշքանայ եւ մատուռի կը վերածուի
(Փռնշ, 1892, Թ. 2307. Բիւզանդիոն, 1901,
Թ. 1500. Նօտարք, էջ 206. Էփրիկեան,
Բնաշխ. Բառարան, Ա., էջ 353) :

Յիշատակազրութիւններու մէջ Ս. Գէոր-

դի անուան կը հանդիպինք քանի մը անգամ :
Կարապետ 1461ին Աւետարան մը կը գրէ՝
«Ի դաւառս Խաղաեաց ի սուրբ անապատս,
որ Ս. Գէորգ կոչի, որ Պալախոսու վանք
առի» (Նօտարք, էջ 206) :

Մկրտիչ Երէց Էւ անոր հարսը 1476ին
Աւետարան մը յիշատակ կը դնեն «Ի վանս
Պալախոսոյ ի դուրս Ս. Գէորգոյ» (Արա-
րատ, 1905, էջ 732) :

Կարեւոր է հետեւեալ յիշատակադրու-
թիւնը. «Եւ արդ գրեցաւ սա (Սաղմոսարան)
ի թուականութեանս Հայոց ԶԽԴ (1495) ի
ստորոտ յերինս հիւսիսոյ ի դրունս սրբոյն
Գէորգեա (Գէորգօրեա) . . . Էւ յառաջնոր-
դութեան սուրբ ուխտիս Յուսիկ վարդա-
պետի Էւ մեղուցելոյս Աւետիք արեղի Էւ
միաբան Էրարցո՝ Մարտիրոս արեղին Էւ
Յովակիմ արեղին Էւ Յոհաննէս արեղին Էւ
Խաչատուր մալաղին Էւ զայլ միաբան սուրբ
ուխտիս զուսումնակիցս յիշեալիք . . . : Գրե-
ցաւ ձեռամբ Աւետիք արեղոյի ի վանս Պալա-
խոսոյ ի դուրս սուրբ Գէորգեա գաւրափա-
րին ի թվին ԶԽԴ» (Աճառեան, Յուլ. հայ. շապ.
Ձեռ. Սանատարեան Վարժարանի, էջ 23—
24) :

Այս վանքին մէջ ժամանակ մը ապրած
է Գրիգոր Դարանապետին, Էրր անոր առաջ-
նորդն էր Եղիա Բարերգացին (Գր. Դարա-
նապետի, ժամանակադրութիւն, էջ 4, 15 Էւ
356—357) :

24. ՎԱՀԱՆԱՇԻՆՈՒ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդ քաղաքէն երեքուկէս ժամ հե-
ռու գտնուող Վահանաշէն կամ Վէհնշէն
գիւղի վանքն եղած է Ս. Ստեփանոս, որ
ապա գուցէ կոչուած ըլլայ Ս. Լուսաւորիչ,
բայց ոչ՝ Վաղշէնի Ս. Աստուածածին՝ կամ
Յձակի Ս. Ստեփանոս, ինչպէս Պալեան կը
նշանակէ (Փունջ, 1892, Թ. 2307 եւ 2255.
Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502)։ Իսկ Հ. Ալի-
շան Վահանաշէն եւ Ս. Լուսաւորիչ իրարմէ
կը դասէ եւ այդ անուններով երկու վանք
կ'ընդունի (Բաղմափէյ, 1869, էջ 101. հմմտ.
վարը)։

Վահանաշինու Ս. Ստեփանոսի 1471ին
Աւետարան մը յիշատակ կը տրուի (Բիւզան-
դիոն, 1906, Թ. 2897)։ Արդէն 1521ին ծաղ-
կած վիճակի մէջ էր։ Մաղաքիա Բարերդցի
անուանի եւ երազայիր գրիչը (Գր. Գա-
րանդցի, Փամանեղր., էջ 407) Գանձարան
մը կը գրէ. «Ի դատուս Խախաւաց, որ կոչի
Բարերթ ի սուրբ յանապատս, որ կոչի Վա-
հանշինու վանք ի գուան սուրբ Ստեփաննոսի
Նախավկային, Ս. Յակոբա(յ) եւ սուրբ
Գէորգեա(յ) եւ այլ սրբոցն եւ առաջնորդու-
թեան սուրբ ուխտիա Աստուածատուր հար-
պետին եւ բոլոր միարանիցս եւ միեղէն եղ-
բարցս, նախ տէր Խաչատրին եւ տէր
Մկրտչին եւ տէր Աստուածատրին եւ տէր

⁸ Դարբինեան կը գրէ՝ «Վէհնշէն Բարերդի գիւ-
ղերէն է... յիշուած վանքը Ս. Լուսաւորիչ է, որ կի-
սուեր է այժմ» (Բիւզանդիոն, 1906, Թ. 2897)։

Յուսկանն և ակր Ղուկասին և ակր Առաքելին և Բ. Սարգիս արեղին և Ղազար մալաղին և Աւետիք միայնակեցին և քուերորդւոյն խմոյ Մուրատ սարկաւաղին» ևւն (Conybeare, Cat. Brit. Mus. Թ. 56, էջ 139. հմմտ. փռնջ, 1891, Թ. 2275) :

Մեղի դեռ անծանօթ պարագաներու հետեւանքով Ս. Ստեփաննոսի վանքը փլուզումի և աղքատութեան կ'ենթարկուի. բայց Արապիոն Վ. Յօսեփին գոյն կը վերաչինէ : Նա կը գրէ. «Այս վանքս աւերակ և անմարդւոնակ (էր) դարձեր, բու աւերակի եղեալ և թէ Աստուած աչունչ, թէ Աւետարան... թէ արա և ջաղաց գամենեւեան պատանդ դուրով, վերստին աղատեցի և գլանքն վերստին նորոգեցի մինչև ցերիս հազարաց մարչիլս ծախսելով» (Բիւզանդիոն, 1901 Թ. 1502) : Արապիոնի ստաջնորդութեան առին վանքին մէջ էին Արեքսիանոս, Անտոն, Կիրակոս, Պետրոս, Գրիգոր, Նահապետ, Թորոս և Խաչատուր վարդապետները : Արապիոն, որ իր հօտին արթուն հովիւն եղած է (Գր. Դարանաղցի, Փամանակագրութիւն, էջ 39. Սամ. Անեցւոյ Փամանակագրութիւն, էջ 203), նոյն չէ Արապիոն Ուսոյեցիին հետ : Տարբեր անձ է և Գր. Դարանաղցիին տուած է վարդապետական գտաւղան : Վերջինս բաւական ժամանակ Վահանչիւնու վանքին մէջ ապրած է :

Հ. Ակիմեանի Ձեռագրաց յիշատակա-

բաններու հաւաքածոյին մէջ կան Վահանա-
շէնի զիւղի եւ վանքի մասին հետեւեալ յի-
շատակագրութիւնները .

1. «Փառք . . . շնորհին Աստուծոյ սկսոյ
եւ ողորմութեամբ . . . կատարեցի զՈհան
զլուխ աւետարանս եւ զԳործք աստօյնոցն
որ կոչի Յինունք 22Ը (1339) ի թվականու-
թիւնն Հայոց զրչաւ եւ աշխատութեամբ
նուաստ եւ անարժան քահանայի Առաքելի
Բարեղացոյ ի զեղ Վահանշինոյ» (անդ ,
Երեւան , 103) :

2. «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թվա-
կանիս Հայոց ԶԻԵ (1476) ի դաւառս Խախ-
տեաց , որ այժմ Բարեղ , ի վանքս Վա(հ)ն-
շինու քնդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի
Նախավկային եւ սուրբ Յակոբոյ եւ սուրբ
Գէորգեա եւ այլ սրբութեանց որ աստ կան :
Ձեռամբ անարհատ զրչի Գրիգոր արեղի»
(անդ , Նուխիի Ս . Մինաս եկեղեցոյ Աւե-
տարանը) :

3. «Արդ զրեցաւ եղանակաւ որ Երզարանս
որ կոչի Շարակնոց ի թուարեութեանս
Խոսրովային եւ հայկապան թուին ինն եւ ի
Ժ . ի յսրելեան եւ ի Է . աւելեան . ի դաւառիս
Խախտեաց որ կոչի Բարեթ . ի վանքս Վա-
հանաշինու ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսին
Նախավկային՝ արադահատ սքանչելազործին
եւ այլ սրբոցս սուրբ Գէորգեա եւ սուրբ Յա-
կոբա . . . որ աստ կան հաւաքեալ . ձեռամբ
ուժեմն . . . Մաղաքիա անուամբ միայն վար-

դասկետի . յիշատակ ինձ եւ ծնաւդացն իմոց
սակերիչ Ամիր-Գրիգորին հաւրն իմոյ եւ
մաւրն իմոյ Գլխոյ-Մելիքին եւ Եղբարցն իմոց
Ամիր-Ջրհանին եւ Խուպիճանին եւ քւերն
իմոյ Շահգանային եւ սրղւոցն Մուրատ սար-
կաւադին եւ Միրումին եւ Եղբաւրորդւոցն
իմոց Պարոնին եւ Ամիրին եւ Խուպիճանին
եւ զեռարոյս զաւակին իւրոյ Ամիր-Մելիքին
եւ այլ ամենայն արեանատու մերձաւորացն
իմոց :

«Այաչեմ գտուրբ պատահողքդ կամ տե-
սանելով եւ կամ այլ ինչ պատճառաւ իրիք
ի ձեռս տանելով , յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս
ձեր բազկատարած մաղթանաւք եւ թողու-
թիւն մեղաց հայցելով յանարդամեծարէն
յԱստուծոյ , միոյն հաղար եւ ձեզ լիցի թո-
ղութիւն յԱստուծոյ : Այլ ապաչեմ գորբա-
յան զասքդ յիշել յաղաւթս ձեր զվարդա-
պետքն իմ զՅովանէս քաջ բարունապետն եւ
զՍարգիս վարդապետն եւ զԱստուածատուր
վարդապետն եւ զԱւետիք արեղայն զամե-
նայն առաքինութեանց կատարաւդն եւ զհո-
գեւոր Եղբայրն իմ զՅուսիկ վարդապետն ,
այլ եւ միարանք ուխտիս . Աստուածատուր
հայրապետին եւ տէր Խաչատուրին եւ տէր
Մկրտիչին եւ տէր Յուսկանն եւ միւս տէր
Աստուածատուրին , եւ տէր Առաքելին եւ
տէր Դուկասին եւ տէր Սարգսին եւ Աւետիք
միայնակեցին եւ այլ միեղէն Եղբարցս . . . :
Գրեցաւ ի ճշմարիտ տրինակէ , որ կոչի

Խլկեցի Գրիգոր գպրի...» (անդ, Խապայեանի Երուսաղէմի հայ. Ձեռ. Յուդակէն Թ. 1687) :

4. «Յիշատակ է սուրբ Աստուածաշունչ գիրքս... տէր Յովանէսին եւ իւր հօրն Մելքիսեղին եւ իւր մօրն Շնոֆորին եւ իւր կողակցին Սալչուկ խաթունին... տալաք զսուրբ գիրքս ի ձեռն Գրիգոր վարդապետին յիշատակ ի վանքն ի Վահանաշինու ի դուռն սուրբ Ստեփաննոսու... թմին ԶԳԵ» (1496, անդ, միեւնոյն ցուցակէն, Թ. 1033) :

25. ՎԱՂՇԷՆԻ Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Այս՝ նոյն ըլլալու է Վահանաշէնի կամ Վահանշէնի Ս. Ստեփանոսի հետ : Պալեանի համաձայն կոչուած է նմանապետ Վաղշէնի՝ Ս. Աստուածածին, սակայն ճիշդ չենք կրնար համարել. այս երկուքն իրարու հետ յարաբերութիւն չունին : Նա կը կասկածի թէ գուցէ Վաղաշէնի Ս. Ստեփանոս նոյն ըլլայ Խանդամլուց Ս. Ստեփանոսի հետ (տեսնել նոյն վանքերը) . հմմտ. Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502) :

26. ՎԱՐԻՋՆԱՅԻ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Վարիջնայի Ս. Նշանի վանքը միայն անունովը ծանօթ է (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502) :

⁹ Վաղշէն (= Վանքշէն) անուն գրույ մը կայ Աղնի եւ Արարիկի սահմաններու միջեւ «եւ ունի եօթը կամ տասներկու վանք» (Մասիս, 1886, էջ 219—221) :

27. ՎԱՐՇԱՄԱԿԻ ԿԱՄ ՎԱՐՍԱՄՊԵԿԻ ՎԱՆՔԸ

Համգէնի վանքերէն : Աւանդութեան համաձայն անունն առած Քրիստոսի Վարչամակին հոն գտնուելուն եւ յարգուելուն համար (Արարատ, 1898, էջ 227), մինչդեռ Հ. Տաշեան Վարսամբէկ անունը կ'ուզէ սրբադրել՝ Վարսամ կամ ճշգրտօրէն Վարչամ (Հայ բնակչութիւնը Սեւ ծովէն մինչեւ Կարին, Վիեննա 1921, էջ 21) եւ դայն կը գտնէ՝ «Վարդան անուան այլակերպութիւն» (Տայք, անտիպ, Ծանօթութիւնք) :

Աննչան վանք մը եղած կը թուի :

28. ՏՂԱՆՅ ԱՆԱՊԱՏ ԿԱՄ Ս. ՄԻՔԱՅԷԼ ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Սպերի վանքերէն : Ծանօթ քանի մը յիշատակագրութիւններէ : Պատարագամատոյց մը կը գրուի՝ «Ձեռամբ անարժան եւ անարհեստ գրչի Յովսէփաղի... ի թվին ԶԻԳ (1474) ի դաւառս Սպերոյ ի յանապատս որ կոչի Տըզանց (առ) գրան սուրբ Հրեշտակապետիս...¹⁰» (Գաթըրճեան-Տաշեան, Սրբազան Պատարագամատոյցք, էջ 567) :

¹⁰ Բարեբղի մէջ գրուած յիշատակագրութեան մը մէջ կայ՝ «Գրեցաւ Աւետարանս ի թուիս Հայոց ԶԻ (1471) ի յանառիկ զգեակս Բարեբղու քաղաքս ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի եւ սուրբ Հրեշտակապետի... ձեռամբ անարհեստ գրչի Մեղքիսեթ սուտանուն երիցս...» (Ակինեան, Հատար. Յիշատ. Լազ. ձեմարանի, Թ. 26). Ասկէ յառաջ 1456ին՝ «Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս... ի քաղաքիս Բարեբղ ընդ հովանեաւ սուրբ Հրեշտակապետացս եւ սրբոյն Սարգսի զօրավարին եւ սրբոյն Մինասայ...» (Նօտարք, էջ 183) :

Տասնեակ տարիներ յետոյ. «Գրեցաւ զիրքս որ Շարակնոց կոչի ի յերկիրս Սպերի, ի վանքս Միքայէլ Հրեշտակապետի, ի թմին ԶճԿԵ (1516, Ֆինկ, Յուլ. հայ. Չես. Ար. Յովհաննիսեանի, էջ 122) :

Նոյն տեղը 1581ին Գրիգոր Ժամագիրք մը, եւ յետոյ Մաշտոց մը (1583) կը գրէ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. Հ. Պատուրեանէն) : Ապա 1592ին՝ «Գրեցաւ զիրքս որ Շարակնոց կոչի ի յերկիրս Բսպերու ի յանապատս սուրբ Միքայէլի եւ սուրբ Կարապետի եւ սուրբ նշանացս որ աստ կան հաւաքեալ ի թմին Ռ. եւ ԽԱ, Ոգոստոս Թ. ի լաւ եւ ընտիր աւերինակէ Խրկիցոյ»¹¹ (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ. էջմ. 2409) :

Ս. Միքայէլի կամ Տղանցի վանքը նոյն իսկ Թուրքերու համար սիրելի ուխտավայր էր (Տաճար, 1911, էջ 305) :

29. Ս. Փրկչի վանքը

Բարերգի Խուփա գիւղի Լօթն ընտրեալն մէկուն վրայ երբեմն կը գտնուէր Ս. Փրկչի անունով վանք մը : Նոր Ժամանակներու շինութիւն (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1502) :

¹¹ Գրիգոր Կամարեցին 1651ին «ի գատտին իյախտեայ, ի քաղաքին, գոր սյժմ Բարերգ ասի, ի գրունս Ս. Աստուածածնի եկեղեցոյն, որ է հուպ Հրեշտակապետին» կիր. Գանձակեցիի Հայոց պատմութիւնը կ'արտայրէ (Ք. Պատկանեան, Նշխարք մատենադրութեան Հայոց, Պետերբուրգ 1884, էջ 71) :

30. ՔԱՐԶՈՐՈՒ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ԿԱՄ ՍՊԵՐԻ
ՎԱՆՔԸ

«Իրրեւ կէս աւուր ճանապարհաւ ի քա-
ղաքէ աստի (Սպեր կամ Իսփիր) ի հարա-
ւակոյմն է Գոհանամ լեառն գառ ի թափ ան-
հնարին: Ի կող լերինն է մենաստան սրբոյն
Յոհաննաւ ի տափարակ եւ ի գուարձալի
փայրի, աւրնթեր ունելով զիս յուսադ-
րիս, ուր նստի առաջնորդ քաղաքին, որ է
արքեպիսկոպոս, կից ընդ եկեղեցւոյն է մա-
տուռն հանգերձ կաթողիկէիւ, ուր է հան-
գրատարան նշխարաց ինչ սրբոյն Յոհաննաւ
Մկրաչին, առ որ յաճախեն բազմութիւնք
աւխտաւոր¹²» (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան,
էջ 94): Ս. Յովհաննէսի փանքը կը գտնուի
Քարձոր գիւղի մօտ եւ ասկէ կը կոչուի նաեւ
Քարձորի Ս. Յովհաննէսի փանք համանուն
ուրիշ փանքերէ գանազանուելու համար:
Սպերի անուանի փանքն ըլլալուն՝ երբեմն
պարզապէս Սպերի փանք անուանուած է:

Հայաստանի հին փանքերէն եղած ըլ-
լալ կը թուի: Սանտսեան կը հաւատալ թէ
«Սպերի բոլոր յիշատակարանները պըրպտած»

¹² «Աւնի գղեակ մի պարսպաւոր շինեալ ի վերայ
ձորաթի գետոյն, որ այժմ Ըսպեր տսեն... եւ ունի
փանք մի հրաշալի անուն սրբոյն Յովհաննաւ Մկրաչին
կառուցեալ, որ է այժմ միարանակեցաց տեղիք եւ ա-
մենայն տարի Քաշվերացի տօնին գնան անդ աւխտա-
ւորք բազումք... եւ բնակիչք երկրին բազմադակ
Հայք, որ գնացեալ հառանկ մինչեւ ի գիւղն Քստեւ-
ջաւր եւ ունի փանք երկու եւ այլ եկեղեցիք բազում,
որ այժմ աւերեալ եւ ամայի կան ի ձեռս Տաճկաց»
(Յակ. Կարնեցի, Տեղ. Վեր. Հայոց, էջ 16—17):

է և անոնցմով կարելի է հաստատել «Ս. Յովհաննու վանքին 1500 տարուան զոյութիւնը» (Տաճար, 1911, էջ 305. հմմտ. և Բիւզանդիան, 1900, Թ. 1001, հիմնադիրը՝ Ս. Լուսաւորիչը)։ Սակայն զժրախտարար անոր դործունէութեան ու ազդեցութեան պատմութիւնը մեզի չէ հասած։ Շատ քիչ են մեր տեղեկութիւնները ևս աւելին այ յոյս չկայ՝ դիմելով որ ինչպիսի կաջութեան մասնուած է Սպերի շրջանը։ Միւրաք սարկաւար՝ «Ի Սպեր գաւառ յանապատս որ կոչի Քարձորու վանք (հայկական ՌՃԼԶ թուին 1687) յատաջնորդութեան վանացս Պօղոս վարդապետի» Յայտնաւորք մը կը գրէր (Արեւելք, 1904, Թ. 5579. 1906, Թ. 6281)։ Սանտսեան տուած է այս վանքին — դոր անոր խօսքերուն համեմատ պէտք չէ չփոթել Պղնձէ վանքէ հետ — վերջին շրջաններու վանահայրերու անունները՝ Թորոս Վ., Ներս. Վ., Փափազեան, Յովհաննէս Լոբ., Կարապետ Լոյ., Տիրատուր Վ., Կարնեցի, Մկրտիչ Վ., Բարերդցի, Նիկող. քհ. Հիւշէնցի, Գարր. քհ. Կարթեցի, Արրահամ Վ., Գալուստ քհ. Կիսկիմցի, Պօղոս Վ., Ահարոն Վ., Բաղիշեցի, Ներսէս Վ. Մշեցի, Կարապետ Վ., Պէկօյեան, Կարապետ Վ., Համադաս Վ. (Արեւելք, 1906, Թ. 6281 և Թ. 703 Չեռազիր Նամականի Վիենն. Մխիթ. Մատենադարանի, էջ 227)։

Ս. Յովհաննէս ոչ թէ միայն Հայերու,

այլ և թուրքերու (կոչուած՝ չիսէին տէտէ) սիրուած ուխտաւայրն էր։ Ուխտի օրն էր խաչի տօնը (Հմմտ. ծն. 1)։ Ունեցած է շատ հոգ ու թեմ, հին Աւետարան մը։ Ենթարկուած է Կարնոյ վիճակին (Տաճար, 1911, էջ 305. Արեւելք, 1903, թ. 5430, 1906, թ. 6281. Koch, Reise im Pont. Gebirge, Weimar, 1846, II, էջ 48. Տաշեան, Ակնարկ մը հոյ հնադրութեան վրայ, Վիեննա 1898, էջ 19—20. Զարրհանէլեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, 157. Աճառեան, Յույ. հոյ. ձեռ. Սանտա. վարժարանի, էջ 12. Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1001, 1902, թ. 1831, ուր Պալեան այս վանքը Երեք խորան — Իւշքիլիսէի հետ կը շփոթէ, Հմմտ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 528)։

31. ՔԱՐԱՎՐԱԿԻ Ս. ԽԱԶԻ ԿԱՄ ՈՒՐԲԱԹՈՒՆ
Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդի վանքերէն, Երրեմն հաշակաւոր, բայց վաղուց արդէն հիմն ի վեր կործանած, սակայն և այնպէս զեռ Զատիկին այցելուած ուխտաւայր։ Շինուած է Քարավրակ գիւղի տաջեւ տարածուած տափառտանի վրայ (Փունջ, 1892, թ. 2307. Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1500)։

32. ՔԱՐԱՎՐԱԿԻ Ս. ՆՇԱՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդի Քարավրակ գիւղի միսս վանքն է Ս. Նշանի վանքը, որ սոյն գիւղէն կէս ժամ

Հետո էլ եւ անոր հարատւային կողմը հովիտի մը մէջ հիմնուած է : Կաւանդուի թէ անոր հիմերէն մէկուն խորշին մէջ շիշ մը սուրբ խղթագուած ըլլայ : Շարաթացած է եւ հոգերը զխղացիներու ձեռքն ինկած (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1500 եւ Փունջ, 1892, թ. 2307 եւ 1891, թ. 2287) :

33. ՔԱՆԹԱԳԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Բարերդէն գրեթէ 30 քիլոմետր զկտի արեւմուտք կայ Քսանթաղ զիւղը, որ սոյն անունը իրրեւ թէ առած ըլլայ անոր մէջ գտնուած քսան վանք—եկեղեցիներու մէջ պահուած քսան թագերու պատճառով (Հոյ—րենիք, ամսագիր, 1950, թ. 7, էջ 46) :

34—35. Ս. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ (ԽՈՒՓՍԻ) ՎԱՆՔԸ ԵՒ ՔԻԼԻՍԷ ՏԵՐԷՍԻ ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՎԱՆՔԸ

Բարերդէն երկու քուկէս ժամ հետո Սուփա զիւղի մերձ Վանքեր լեռնադաշտին վրայ շինուած էր Ս. Քրիստափորի նուիրուած վանք մը, որ շատոնց կործանած ու ամայացած է : Սիրուած ուխտաւորի եւ հանգստարան Քրիստափոր անուն սրբակեաց անձի մը : Ունեցած է բաւական հող (Բիւզանդիոն, 1899, թ. 691, 1901, թ. 1502. Արեւելք, 1899, թ. 4046, 1902, թ. 5057, 1903, թ. 5303, 1905, թ. 1881 եւ 5906 եւ Փունջ, 1891, թ. 2248, 2276, 2279. 1892,

թ. 2304, 2307, 2311) : Հոս «յառաջնորդութեան տէր Յովհաննէս Վ. Ստամպոլցուն» Գրիգոր Խփակցի ձաջոց մը կը ստանայ և զայն 1742ին յիշատակ կը դնէ՝ «Ի դասն սուրբ սքանչելի ախարին Քրիստափոր առաքելոյն ի ձեռն այժմոս քահանայից տէր Անդրէասին, տէր Խաչատուրին և Գրիգորին» (Արևելք, 1905, թ. 5906) :

Համանուն վանք մըն ալ կանոնադէր Բարեբոյի արևելեան-հարաւային կողմը, անկէ կէս ժամ հեռու, Քիլիսէ տէրէսի րսում ձորին մէջ : Ժամանակին Ս. Յովհաննէսնով մատուց մըն է Լեւր, բայց ապա Կարապետ Բարեբոյցիին ջանքերով վանքի վերածուած : Օժտուած զոտա հոգերով (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1502 և Արևելք, 1905, թ. 5881) :

Քրիստափորի վանքը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վանքին հետ 1895ին աւերումի կ'ենթարկուի (Արարատ, 1896, էջ 87) :

Կայ և վանք մը Ս. Քառասնից վանք փախօյի (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1502. հմմտ. Խախուայ վանքը) :

36. ՕՋՏԵՂԻ Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐՉԻ ԿԱՄ ՎԱՎՇԷՆԻ ՎԱՆՔԸ

Բարեբոյի Օձակղ կամ Օսակղ գիւղի վանքն է Ս. Լուսաւորչի վանքը¹³ : Անոր

¹³ Գր. Գարանապոյին կ'անուանէ ըսկ՝ Ոսակղավանք (Ժամանակագրութիւն, էջ 404) :

մասին Հ. Ինճիճեան հետեւեալ տեղեկութիւնները կու տայ՝ «Եկեղեցին եւ մենաստան ապրիս Հայոց սուրբ Լուսաւորիչ և ի քարամայր տեղւոջ յորժուսն եկեղեցւոյն արտաքուստ նաեւ ի վերայ ապաստմին ուրեք ուրեք, ուր շատ եւ ուր սակաւ կան օձք խիտ առ խիտ գմբեամբք պատասեալք, բայց առ հասարակ քարացեալք: Ասեն բնակիրք թէ յառաջագոյն բաղմութիւն օձից կային յայտ տեղի եւ ոչ սպասէին, յայն սակաւ կոչեցաւ Օձակ, բայց ապա յաղօթից առն սրբոց ճգնաւորի ուրուք բարձան եւ ի նշան սքանչելեաց դարձան առհասարակ ի քար» (Նոր Հայաստան, էջ 96):

Պաշեան Վահանաշէնի կամ Վաղշէնի¹⁴ Ս. Ստեփանոսի վանքը Օձակի¹⁵ Ս. Լուսաւորչի հետ կը նոյնացնէ եւ նմանապէս կը հարցնէ թէ միթէ կարելի չէ՞ մտածել որ կնանդամբոյց վանքը կանխաւ Օձակի Ս. Լուսաւորիչ կոչուած ըլլայ եւ ապա Վաղշէնի Ս. Ստեփանոս յորջորջուած (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1502 եւ 1720), որուն սակայն դրական պատասխան կարելի չէ տալ (Հմմտ. վերը):

Գր. Գարանապետի կը հաղորդէ՝ «Եւ այս եղև ի թվին Ռիմլ (1599) եւ ամն ծեր

¹⁴ Կայ Վաղշէնի Ս. Թորոս անուն վանք մը Ակնի եւ Արարիկի միջեւ (Բիւզանդիոն, 1900, թ. 1043):

¹⁵ «Ի գեղէն Օձակոյ» էր Արապիոն Բարսեղին» (Տաշեան: Մայր Յայ. հայ. Զեռ. Վիենն. Միսիթ. Մատ., էջ 409—410):

արեգայ թումայ անուն ի նոյն վանացն թա-
ղեալ էր զնա եւ եկեալ ի Բարերդու Ոստե-
ղափանքն պատմեաց երկու վարդապետացն
մեր Սրապիոնին եւ Ղազար վարդապետին,
որ էին ի նոյն ժամին երկոքին ի միասին եւ
վանուց առաջնորդին Թաղէոսի եպիսկոպո-
սին եւ այլ միարանիցն առաջի» (ժամանա-
կագրութիւն, էջ 404—405) :

Հ. Ալիշան կը գրէ՝ «Առաջնորդ եղա-
մօտաւոր Վահանաշէն կամ Վանշէն վանքին,
ուսկից հետու չէ Ս. Լուսաւորչի վանքն ալ,
որուն պատերուն վրայ օձի նմանութիւններ
կը գտնեն բնակիչք տեղւոյն եւ անկէց գեղին
անունն ալ Գաղի, ուսկից էր Վարդան Յով-
նանեան գիտուն արքեպիսկոպոս Հայոց Էւ-
հատանի ի վերջ ժէ. դարու» (Բաղմամկալ,
1869, էջ 101. հմմտ. տաւ էջ 183) :

ՅԱԻԵԼՈՒԱԹ
ՔՂԻԻ ԵՒ ԽՆՈՒՍԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Ա.

ՔՂԻԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

Խորձեան (Խորձէն, Կեղի) կամ Քղի կը
դտնուի Կարնոյ նահանգին հարաւային կողմը
եւ սոյն նահանգին մէկ գաւառն է ~~եւ~~ շրջա-
պատուած հայկական երեք նահանգներու գա-
ւառներով: Սահմաններն են՝ հիւսիս-արեւ-
ելքէն՝ Կոյնուկ (Բաղէշ), հարաւ-արեւելքէն՝
Ճապաղջուր (Բաղէշ), հիւսիսէն՝ Դերջան
(Էրզրում), հիւսիս-արեւմուտքէն՝ Տերսիմ
(Խարբերդ), հարաւ-արեւմուտքէն՝ Բալու
(Տիգրանակերտ, համտ. Տարեգիրք Քղիի
հայրեն. Միութեան, 1937, Տիթրոյիտ, էջ 11,
Հիւրչման, Հին Հայոց տեղւոյ անունները,
Վրեննա 1907, էջ 137 եւ Էփրիկեան Հ. Ս.,
Բնաշխարհիկ Բառարան, Բ., Վենետիկ,
էջ 204 եւ 362):

1. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՈՐ ՎԱՆՔԸ

Կը դանուի Ճրպրու գիւղի մէջ: Փ. Մուրաաեան գոյն Քղիի նշանաւոր վանքերու մէջ կը դասէ: Անդրապոյն ծանօթութիւններ կը պակսին (Տարեգիրք Քղիի հայրենակցական Միութեան, Տիթրոյիտ, 1937, էջ 103):

2. Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Յակոբ Կարնեցին կը գրէ՝ «Անտի երկիրն Խորձունեաց, բազում գիւղք եւ գաւառք... եւ ունի գիւղաքաղաք զԿեղի փոքր զգեակ... եւ կայ վանք երկու, այժմ միաբանակեցաց տեղիք, մինն յանուն սուրբ Կարապետին եւ միւսն սուրբ Կուսին Մարիամու Աստուածածնին եւ է անդ զերեզման եպիսկոպոսին սրբոյ Խաղայ, որ պահպանութիւն է աշխարհին, որ այժմ Հանգստուն կոչեն» (Տեղագիր վերին Հայոց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 10):

Տիրամօր նուիրուած այս վանքը կոչուած է ա. Բարձր Աստուածածնի վանք, վասն զի բարձրկեկ վայրի վրայ կանգնած է եւ շէնքն ալ սակաւիկ մը բարձր է, ք. Գետահայեաց Ս. Աստուածածին, որովհետեւ Օրօր գետին մերձ է եւ անոր վրայ կը նայի եւ գ. Առեքի Ս. Աստուածածին, վասն զի

Ասեք լերան կողին և համանուն գիւղին արեւելեան կողմը բարձրացած է (Արեւելք, 1898, Թ. 3882) : Հ. Ինճիճեանի համաձայն է «ի վերայ Քէօջմիւր լերին մերձ առ այս գիւղ (Օսնակ. որ Ասեքէն բաւական հեռու կը գտնուի) է մենաստան կոչեցեալ Բարձր կամ Գետահայեաց Ս. Աստուածածնին» (Նոր Հայաստան, էջ 108) ¹. Ղ. Նաւու՝ Հանդստունի վանք :

«Ամբաստանիւ և հակոյանման չէնք մըն է» (Արեւելք, 1898, Թ. 3882) :

Աւանդութիւնը Ս. Աստուածածին վանքի հիմնադիրը կը հանչնայ Թադէոս առաքեալը : Եղած է կրթական կենդրոն, Քղիի առաջնորդարան և նոյն գաւառին միւս վանքերու հետ հարկատու Մուշի Ս. Կարապետ վանքի (Տաճար, 1912, էջ 355. Լուսարարեան Կ. Վ., Գաւազանագիրք, յաջորդութիւնք վանահարցութիւն Ս. Կարապետի Տարօնայ, Երուսաղէմ, 1912, էջ 138. Տարեգիրք Քղիի, էջ 16) :

Գուցէ հեռուեալ յիշատակադրութիւնները այս վանքը կ'ակնարկեն՝

Յակոբ 1586ին Աւետարան մը կը գրէ «Ի գուռն սուրբ Աստուածածնին ² և սուրբ

¹ Զայն վերանորոգած է Մարտիրոս Յ. Վ. Պլպուլ 1808ին (Տարեգիրք Քղիի հայր. Միութեան, էջ 43) :

² Նոր Զուգայի Ամենափրկիչ վանքի Թ. 48 Աւետարանի գրիչը՝ «Գրեցի կ'րոհ, գոս (Աւետարան) ի թմ. ՊԺԳ. . . ի գաւառիս Խորձիւն, յանապատիս, որ կոչի Բրբնչիք քնդ հովանեալ Ս. Աստուածածնին» և կը յիշուին միարաններ՝ Կարապետ, Արդարիտ, Կիրակոս, Աստուածատուր կրօնաւոր քահանայ, «որ է

Յակոբին և սուրբ Սարգսին³» (Արարատ, 1905, էջ 727—728) :

Ժամագիրք մը կը գրուի՝ «Ի թուականիս Հայոց ՌՀԶ (1627) ի դաւանն Խորձիւնի ի Կեղա լեառն ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին ի յառաջնորդութիւն սուրբ ուխտիս Մարտիրոս քաջ երաժիշտ և աստուածախօս վարդապետին Տարօնեցոյ, որ յայտն ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս ի դուռն Մշու Ս. Կարապետին, ի Սեպուեմբեր ամսոյ ի ժԶ. աւուրն Կիրակէի...: Եւ արդ ևս յետինս ի կրօնաւորական դասուց ձեռամբ ողորմելի և ամենայն մեղաց լիապէս դործոյ գրիչս Քօթահեացի սուտանուն Մելքիսէթ արեւդայ... ցանկացայ այսմ կտակի ի ժառանգութիւն» (Քէչիչեան Հ. Մ., Յույ. հայ. Զեռ. Զմմասի, Թ. 127, անտիպ) :

Յաջորդ տարին հաւանաբար միևնոյն Մելքիսէթ կը գրէ Ժամագիրք մը ևս «Ի դաւանն Խորձիւնի, ի Կեղա լեառն ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին» (Տաշեան, Յույ. Վիենն. Մխիթ. Մատ.ի, էջ 517) :

Ս. Աստուածածնի վանքը օժտուած է

հայր հոգւոյ մերոյ և զայլ եղբարս միարան սուրբ ուխտիս և զՍոսրէլ բահանայ...» (Ակինեան, Հատար. Յիշատ. Տէր-Աւետիսեանի Յուցակէն) :

³ 1641ին «Գրեցաւ աւետարանս ի քաղաքն Խորձուկի (Խորձունի) որ Կեղի անուն կոչի ընդ հովանեաւ Ս. Սարգսի և Մարտիրոսի, ձեռամբ Աստուածաբոյ ի դիւզն որ կոչի Գանիէլ ի դուռն Թուխ Մանուկին...» (Ակինեան, Հատար. Յիշատ. Զեռ. Գեղամի ձեռ. յուցակէն) :

շատ հոգերով եւ կալուածներով, Պարսկահայ մը բաւական մեծ հարստութիւն նուիրած է. սակայն անխնամ ձգուած է (Արեւելք, 1898, թ. 3882, 3887. Տարեգիրք Քղիի, էջ 16, 103, 107. Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1521) :

3. Ս. ԳԵՈՐԳԻ ՎԱՆՔԸ

Տ. Վ. Պալեան կը գրէ՝ «Կը նշանակուի Քղիի մէջ (տե՛ս Նոր Մատենագրութիւն, վեցերորդ 1878, էջ 225), բայց այս վանքի եւ տեղւոյն վրայ որ եւ է տեղեկութիւն եւ ծանօթութիւն չունին նոյն իսկ տեղացիք ալ» (Բիւզանդիոն, 1901, թ. 1521) : Կը գտնուի Աստղբերդի մօտ եւ ունեցած է բարեհամ եւ յորդառատ աղբիւր (Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 108) :

4. Ս. ԴԱԻԹԻ ՎԱՆՔԸ

Քղի քաղաքին լերան վրայ, Ս. Կարապետի մէկ ճիւղը կամ մասը : Եղած է Առաջնորդարան : Աւերակ (Տարեգիրք Քղիի, էջ 41—42) :

5. ԽԱԳ-ՀՕՐ ՎԱՆՔԸ

Հանդստունի մէջ, ուխտատեղի, գուցէ եւ վանք (Տարեգիրք, էջ 41, 17 եւ 103. Հմմտ. աստ Ս. Աստուածածնի եւ Ս. Կարապետի վանքերը եւ Ինճիճեան Հ. Ղ., Նոր Հայաստան, էջ 107) :

6. Ս. ԿԻՐԱԿՈՍԻ ՎԱՆՔԸ

Յոսնակ (Խօսնակ, Պոսնակ) գաւառակի մէջ։ Աստղերից գիւղի եւ համանուն գետի մերձ, անասաւիտ եւ ջրարբի վայրի մը մէջ։ Եկեղեցւոյն շորս պատերը գետ կանգուն, մինչ ուխտաւորներու սենեակները շատոնց քայքայուած։ Ժամանակ մը Քղիի առաջնորդարան եւ կրթական վարարան եղած։ Գրուած են հին բառական թուով Ձեռագիրներ։ Միեւնոյն դարուն մէջ (ԺԹ.) Մանազկերացի Աւետիս վարդապետը գոյն նորոգած է եւ Մինաս վարդապետը հին արդիւնաւորուած։ Հարուստ եղած է հոյ ու կարուածով (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1521, հմմտ. անդ, 1899, Թ. 782, Արեւելք, 1898, Թ. 3882, 3887. 1889, Թ. 1714, Ինճիճեան, Նոր Հայաստան, էջ 108, Տարեգիրք Քղիի, էջ 16, 24, 41, 43, 103 եւ 188—189)։

7. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ ԿԱՄ ԽԼՊԱՇԻ ՎԱՆՔԸ

Ս. Կարապետի վանքը բարձրացած է Քղի քաղաքին հիւսիսային կողմը՝ Քէօջմէր տաղի (Ասիւծ լեռան) կառարին հարթավայրին վրայ։ Քաղաքէն մէկուկէս ժամ հեռու է հետիւտն։ Ունի գանազան անուաններ։

Կոչուած է՝ Խլպաչի (Ս. Կարապետի) վանք⁴, վասն զի համանուն նշանաւոր բեր-

⁴ Կայ եւ Ագրակի Ս. Կարապետի վանք մը, որուն մասին ծանօթութիւն չունինք (Տարեգիրք Քղիի հայր. միութեան, էջ 24)։

դին (Խալէ-սաշի) զիմացը կառուցուած է :

Անուանուած է՝ Հանդստունի (Ս. Կարապետի) վանք, որովհետեւ Հանդստունի զիւղի հանդէպ հիմնուած է :

Յորջորջուած է՝ Ապարու կամ Առապարի (Ս. Կարապետի) վանք, զի համանուն քաղաքին մերձ կանդնած է⁵ :

Առէքի Ս. Աստուածածնի վանքի հետ կը կրէ Գետահայեաց (Ս. Կարապետի) վանք, վասն զի մօտակայ Փոքր Գոյլ գետի վրայ կը հայի (Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1521. Ինճի-ճեան, Նոր Հայաստան, էջ 107. Արեւելք, 1898, Թ. 3882. 1889, Թ. 1714) :

Ս. Կարապետի վանքի շէնքին մանրամասն նկարագրութիւնը չէ եղած : «Վանքս Մշոյ Ս. Կարապետի մանրանկարն է, իր կազմութեամբ եւ իր անունով, ունի ներքին սերտ աղերս մը այդ համադրոյին մէծ վանքին հետ՝ իրրեւ մէկ մասնաճիւղը անոր» (Տարեգիրք Քղիի, էջ 23) :

Աւանդութեան համաձայն Ս. Կարապետի վանքը երբեմն մեհեան եղած է եւ ապա Գրիգոր Լուսաւորչէնի վանք-եկեղեցիի վերածուած :

⁵ Գ. Թուրիկեան, Եփրատեան Հայաստան, Քղի եւ շրջ. դաւանները, Փարիզ 1947, էջ 148, Տարեգիրք Քղիի հայր. Միութեան, Տիթրոյիտ, 1937, էջ 22—23. Տարեգրքի այս ընդարձակ գրութիւնը Պատկ Ն. Վ. Տէր Խորենեանի գրչէն է, նախապէս լոյս տեսած (1914) «Յիշատակարան» գրքի մէջ որ հրատարակուած է Արմաշի Գաբրաւանքի Ին. ժմեակի տութիւն :

Կայ եւ ուրիշ աւանդութիւն մը, որ գայնը ներսէն Պարթեւի հիմնարկութիւն գիտէ եւ անոր առաջին առաջնորդ կը ճանչնայ Խաղ եպիսկոպոսը — նշանակուած միւսնայն կաթողիկոսէն (Թուրիկեան, Եփրատեան Հայաստան, էջ 148. Տարեգիրք, էջ 16, 25—26) : Իսկ անոր անմիջական յաջորդ կը ներկայացնէ Ասորիկ եպ. Ապահունի (Տարեգիրք, էջ 26) :

Սակայն ստոյգ իրողութիւն է թէ Ս. Կարապետի վանքը չառ ուշ ժամանակի հաստատութիւն է : Անոր առջեւ ծանօթ վանահայրը կամ առաջնորդն է Մելիքիսեթ : Ոնոփրիոս 1442ին կը գրէ Աւետարան մը եւ անոր յիշատակադրութեան համեմատ Խլպաշիի վանքը փայլուն վիճակի մէջ է՝ «Փառք . . . արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս յերկիրն Խորձիւն, որ Կեղի կոչի ի վանս, որ կոչի Խլպաշի ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին եւ այլ սրբոցն որ առաւ կան հաւաքեալ ձեռամբ . . . կրօնաւորի Ոնոփրիոսի : Արդ . . . յեղեւծիք եւ զառաջնորդ վանացս զՄելիքիսեթ հայրապետ եւ զպատուելի քահանայս, որ առաւ կան զՅովանէս քահանայ եւ զԿիրակոս քահանայ եւ զՎարդան քահանայ եւ զՍտեփանոս քահանայ եւ զԱստուածատուր քահանայ եւ զՄելիքիսէթ ճգնաւորն եւ զԴանիէլ սարկաւաճն, որ սպասաւորէ վանացս եւ մեղ : Նաեւ զհոգեւէր խաթունն զՈղոյ մեյիքն . . . զոր ետուն գրել սուրբ Աւետարանս եւ յեղին

Ճիշատակ ի դուռս սուրբ Աստուածածնին և սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային և Կաստուածընկալ սուրբ Նշանին: Դարձեալ... Ճիշեօջիք զեղեկի զըշակս զմնութիտս և զծնօղսն իմ և զհօգեւոր հայրն իմ Յովանէս քահանայ, որ ի վերայ մեր երախտիք ունի և զթղթին կոկոզն և զմարմնսին տուօյն ամէն: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի թուականիս ՊՂԱ» (Ակինեան, Հաւաք. Յիշատ., Տէր Աւետարեանի, Նոր Զուգայի ցուցակէն, Թ. 52):

Մեկքիտեթի տաջնորդութեան ժամանակ միարաններու թիւը շատ աւելի եղած է քան որ վերոյիշուած ճիշատակադրութեան մէջ զրուած է (Հմմտ. Տարեգիրք, էջ 27 և Նօտարք, էջ 183):

Անոր նախորդները գուցէ եղած ըլլան Յովհաննէս (1305), Փիլիպպոս (1307), Մեարոս (1340), Ստեփանոս (1364) և Կարապետ (1385) եպիսկոպոսները (Տարեգիրք, էջ 26):

Հաւանօրէն ճշտագոյնս ԶԺԳ (1464)⁶ և աչ թէ՛ ԶԶԳ (1334) թուականին Ստեփանոս եպիսկոպոսը կը գրէ Աւետարան մը ի դատասիս «Խրձենայ ի վանքս, որ կոչի Խլպաշի րնդ հովանեաւ սուրբ Կարապետի» և ճիշատակադրութեանը շարունակութեան մէջ կ'արտայայտուի՝ «Գրեցաւ... ձեռամբ անար-

⁶ Կարգացուած է և ԳԺԳ (1364) և վերոյիշեալ Ստեփանոս եպիսկոպոսի մերձեցումը (Հմմտ. վերը):

Հետեւ եւ վատթար գրչի Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ի գաւառիս Խորձենայ, ի վանս Խլպաշի ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետիս եւ բազմահաւաք սուրբ կրօնաւորացս՝ տէր Յովաննիսին, տէր Նիկողոսին, տէր Կիրակոսին, տէր Մելքիսէդին, տէր Յովանիսին, տէր Մաղաքիային, տէր Սիմաւոնին, տէր Դաւիթին, տէր Աստուածատուրին, տէր Կարապետին նորարողրոջ հասակին... յիշեցէք զհոգեւոր եղբայրն իմ... զԱւնտիրիոսն եւ զգործակալքս սոցա զԹորոսն, զԴաւիթն, զՅակոբն...» (Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ., էջ 341. Նօտարք, էջ 218. Նաթանեան, Արտօսր Հայաստանի, էջ 150—152) :

Մելքիսեթի յաջորդներէն է Ներսէս եպիսկոպոսը, որուն խաչքարը 1522ին գետեղուած է տաճարին հիւսիսային դաւիթին մէջ սա յիշատակագրութեամբ՝ «Ես Տէր Ներսէս եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ» (անդ, էջ 27—28) : Անոր թափուր գահը կը գրաւէ Մարգար(է) արքեպիսկոպոսը (1547), որ Աւետարան մը կազմել կու տայ եւ ուրախութիւնը կ'ունենայ տեսնելու եւ վայելելու Ղուկաս վարդապետ Կեղեցին⁷, որ՝ վայելուն գործունէութիւն կ'ունենայ (Չամչեան, Պատմ. Հայոց, Գ., էջ 519. Տարեգիրք, էջ 28—30), ինչպէս

⁷ Մեսրոպ երէց 1588ին Աւետարան մը կը գրէ՝ «Ի քաղաքս որ կոչի Կեղի ընդ հովանեաւ Ս. Լուսաւորչին ի վարդապետութիւն տէր Ղուկաս քաջ բարունապետին» (Տաշեան, Յուլի, էջ 736) :

այլուր՝ նաեւ Խլպաշի վանքին մէջ, սրուն առաջնորդն եւս եղած է : Վանահայրութեան պաշտօնը վարած են նմանապէս Պետրոս (1559), Մելքիսեթ (1576), Յովհաննէս (1576), Մարտիրոս Տարօնեցի (1600—1639) եպիսկոպոսներն ու վարդապետները եւ առնոյց պաշտօնավարութեան շրջանին Խլպաշի վանքին մէջ կ'արդիւնաւորուին ուսուցչութեամբ եւ գրչագրութեամբ Կարապետ Թաղէսս վարդապետները, Բարապամ գպիրը եւ ուրիշներ (Տարեգիրք, էջ 30—34) : Իսկ Սրապիսն (= Գրիգոր ԺԳ. Կաթ.) Ուսայեցին գոյն կ'օժտէ Աստուածաշունչով եւ Պատմագիրքով (1606ին, հմմտ. անդ էջ 29. Արձապանք, 1888, էջ 129. Fink N., Verzeichnis der arm. Handschriften zu Tübingen, Ma XIII, էջ 108) :

Շահարաւեան վշտաշատ շրջանին Խլպաշի վանքը եւս անշքութեան կ'ենթարկուի, բայց Մարտիրոս Վ. Բալուեցին գոյն վերստին կը շէնցնէ՝ իրեն աջակից ունենալով Փիլիպպոս քահանան (Տարեգիրք, էջ 33—34) :

Կարսդ եւ գիտուն առաջնորդ եղած է՝ Սահփանոս արքեպ. Խորձենցին (1639—1651), սրուն օրով վանքին մէջ կը գործէին Կարապետ Վ. Մսկացի, Ղազար կրօնաւոր, Մարտիրոս, Մելքիսեղեկ, Թաղէսս Մշեցի եւ ուրիշներ (անդ, էջ 35) : Անոր կը յաջորդէ Կարապետ արքեպիսկոպոսը (1663), որ յար-

մար կը գտնէ Քղի գաւառակին առաջնորդութիւնը Ս. Կարապետի վանքէն Կեղի քաղաքը փոխադրել, սակայն չարունակելով նաեւ մենաստանին առաջնորդութիւնը (անդ, էջ 35—36)։ Նա Բարապամ քարտուղին 1663ին ժամագիրք մը արտադրել կը հրամայէ (Հ. Բ. Սարգիսեան, Մայր Յուշակ, Բ., էջ 353—355. հմմտ. Fink, անդ, էջ 108)։ Կարապետի փոխումէն յետոյ Ներսէս Վ. Տարօնեցին Սյուլաշի առաջնորդութիւնը կը ստանձնէ և հարկաւ ինքն ալ յուսմամբ կը կարգայ Սյուլաշիի մէջ Բարապամ քահանային աշակերտած և ասոր Արէլ որդւոյն աշակերտակից Մելգոն Երէցի յուզիչ՝ «Ողբ ի վերայ թոռին իւր Սամելայ» (Տարեգիրք, էջ 34—40)։

Մելգոն Երէց⁸ զրշադրութեամբ կը զբաղի, նաեւ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս առաջնորդի օրով, 1694ին՝ «Ի Կեղի գաւառն (որ) խորճին յորջորջի ի դուռն Ս. Կարապետին, որ Սյուլաշ վանք կոչի յառաջնորդութեան Տեառն Ստեփանոսի» Մելգոն Երէց Յայտմաւորք մը կը զրէ և ստացողն է «Տօնական, յերկրէն Տարօնայ... ի մեծ ուխտէն Ապրանից վանի որ Ս. Կարապետ ու Զորէ-

⁸ «Մելգոն Երէց նշանաւորացն քահանան և վերտաւսուչն եղած է Դպրավանքին։ Թաղուած է քաղաքին (Կեղի) Ս. Յակոբ թաղը՝ 1731ին. եկեղեցւոյն արտաքին պատին հիսիս արեւելեան անկեան վրայ զբուած է Տաղանաքարը՝ «Տէր Մելգոն քահանայ, որ զրեայ Յայտմաւորս և հանդես յայս թոռին ՌՃԶ» (Տարեգիրք, էջ 40)։

հանգիստ կոչի...» (Հ. Ն. Ակիրնեան, Հա-
ւաք. Յիշատ. Ձեռ. 1694, Հ. Պատուրեանէն) :

Մինչ Մելիզոն Յայսմաւուրքը 1694ին Տո-
նականի համար կը գրէր, քանի մը տարի
վերջ ալ Տօնական մը կ'արտագրէ. «Փառք...
Արդ գրեցաւ սա (Տօնական) ի դաւանոն Խոր-
ձիւնի, որ Կեղի ասի ի դուռն Ս. Յակոբայ
եւ սուրբ Աստուածամօրն ի թվին Հայոց
ՌՃՀ (1721) ամսեանն... ձեռամբ Մելքոն
երիցու ի հայրապետութեան տէր Աստուա-
ծատուր կաթողիկոսի եւ Կեղո(յ) առաջնորդի
Ստեփանոս արհիեպիսկոպոսի եւ Դերջնոյ ա-
ռաջնորդի եւ դիտապետի տէր Ղազար վար-
դապետի եւ եպիսկոպոսի երկրիս տէր Գաս-
պար Ծերունի սաղմոս երգողի: Եւ այժմու
դառն ժամանակի երեւելի քահանայից քահա-
նայ տէր Պաղտատարի եւ տէր մահտեսի Աս-
տուածատուրի եւ նորին աշակերտի տէր Կա-
րապետի, որ յոյժ ջանք արաւ բարի խրատով
յուկն ռայիս Սարգսի (ստացող գրքին)...
Այլ եւ կրկին յիշեցէք զտէր Ղազար վարդա-
պետն Մերտինցին, որ բազում ջանք եւ աշ-
խատանք ունի ի վերայ տանն գրիգորաշէն
սուրբ Լուսաւորչի տաճարին եւ սուրբ Դաւ-
թայ խորանին: Սա եկն ի տունն Լուսաւոր-
չաշէն, մէկ փալատի կտոր չիկա, այս սուրբ
տանս ամայի եւ անրնակ էր եւ աղբիւսն ի
ծունկս մարդկանց ելանէր: Սա հրամանաւ
սուլթանին Տաճկաց... (դատարկ) եւ (յ)եր-
կրիս պարոնին Ահմատ պակին յոյժ քաջութիւն

արար․ աղբիւրքն ցամաքեալ էին յարգսրե-
ցոյց, խաշինս բազմացոյց, գթայքայեալսն
կանգնեաց, գաւերեալսն շինեաց տուգանօք
և աշխատանօք, գհանդերձեցէնս բազում ժո-
ղովեաց․․․ շէն և պոյծառ պահէ գտունն
գոյն․․․ Այլ և յիշեցէք զմեղաւոր և անպի-
տան ծրոյս Մելքսն Էրէցս Կեղեցի, որ բա-
զում տուգանօք և աշխատանօք զրեցի․․․ և
գամուսինն իմ զԱննան, որ բազում երաշ-
խաւոր է․․․» (Ակիւնեան, Հասար․ Յիշատ․
Չեռ․ էջմ․ 991) :

Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը շինել կա-
տայ Հանդստանի Ս․ Սաղ Եկեղեցին, ինչ-
պէս արձանագրութիւնը կը փկայէ՝ «Աջոյա-
կանութեամբն Աստուծոյ անեղին գերակայա-
ցաւ ի վերայ հովտին Եկեղեցիս ձեռամբ վա-
նահօր Ս․ Կարապետին Կեղւոյ Ստեփաննոսին
ՌՃԾԲ» (Տարեգիրք, էջ 41) :

Ստեփանոսի յաջորդներէն Յովհ․ Ծ․
վարդապետը զժուարութիւններու կը հան-
դիպի Եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան հա-
մար, իսկ տասը յաջորդը Մարտիրոս Ծ․ Վ․
Պիլպիլի շինարարական գործունէութեամբ
կը փայլի։ Անոր քոյրերուն կը հետեւի նաեւ
(իւր սրդին) Յովհաննէս Վ․ Պիլպիլեան
(1839), որմէ վերջ Ս․ Կարապետի վանա-
հայրութեան պաշտօնը կը ստանձնեն Մատ-
թէոս Վ․ Թաշձեան († 1891), Իսրայէլ Ծ․
Վ․ Վանեցի (1845—1850), Յովհ․ Ծ․ Վ․
Շէյխիւանցի (1858—1859), Մամբրէ Ծ․ Վ․

Մամիկոնեան (1859—1868), Եփրեմ Յ. Վ. Բինկեանցի (1871—1878), Խորէն Յ. Վ. Շահնապարեան (1877—1880), Ներսէս Յ. Վ. Խարախանեան (1880—1889), Մեսրոպ Վ. Թովմասեան (1890—1891), Արխատակէս Վ. Խաչատուրեան (1894—1899), Ներսէս արեղայ Բզնունի (1899—1900, † 1913), Վահրիճ Յ. Վ. Շահլամեան (1900—1901, † 1908), Երուանդ Յ. Վ. Փերտահճեան (1904—1907) (մեռած իրրեւ առաջնորդ Բուլղարահայութեան), Պսակ Յ. Վ. Տէր Խորէնեան (1907—1912), Գեղամ Վ. Թէվէքէլեան (1912, 1914, հմմտ. Տարեգիրք, էջ 42—47) :

Քղիի Ս. Կարապետի վանքը, ինչպէս կը տեսնուի, տուած է կարող անձնաւորութիւններ, եղած է լաւ եւ այցելուած կրթարան եւ առաջնորդարան գաւառակին: Նաեւ՝ սիրելի ուխտաւոր: Երկար ատեն ենթարկուած է Մուշի Ս. Կարապետի: Ունեցած է ձեռագիրներ եւ օժտուած շատ կալուածներով, բայց վերջին շրջաններուն անխնամ ձգուած (Արեւելք, 1889, Թ. 1714. 1898, Թ. 3882. Բիւզանդիոն, 1900, Թ. 1008. 1901, Թ. 1521. Տարեգիրք, էջ 23—48 եւ 188—189. Տաճար, 1912, էջ 354) :

Տ. Ս. Փրկչի վանքը

Ս. Փրկչի վանքը, կոչուած նաեւ Ամենափրկչի վանք, Սերկելիլ գիւղի մօտ է: Փոքր: Անխնամ մնացած: Հողերը չչափադործուած (Արեւելք, 1898, Թ. 3882. Բիւ-

դանդիրոն, 1901, Թ. 1521. Տարեգիրք, էջ 103): Սիրուած ուխտավայր (Էփրիկեան Հ. Ս., Բնաշխ. Բառարան, Բ., էջ 213):

9. ՔԵԼԵՂԵԿԱՆ ՎԱՆՔԸ

Սուրբա գիւղի վանքն է: Հ. Ալիշան դայն Կիլիկիայի վանքերու շարքին մէջ օղակած է (Սիրուան, 66. Էփրիկեան, Բ., 411): Սսի 1307ի ժողովին ներկայ է «Յովսէփ հայրն Քելեղական վանից» եւ «Հայրապետ հայր վանից Քելեղական» 1342ին կը ստորագրէ Մխիթար կաթողիկոսի ջատագովական թուղթը (Պալճեան Հ. Ս., Պատմութիւն Կաթ. վարդապետութեան ի Հայս, Վիեննա 1878, էջ 74, 275, 281 եւ Տարեգիրք, էջ 16):

Բ.

ԽՆՈՒՄԻ ՎԱՆՔԵՐԸ

ԽՆՈՒՍ կամ ԽՆՈՒՆ Կարնոյ կուսակալու-
թեան ենթարկուած է եւ սահմանակից է Բա-
սենի, Ալաշկերտի, Վարդոյի, Մանազկերտի
եւ Պուլանըխի:

1. ԳՈԳՍՈՒԱՅ ԿԱՄ ԴՐՈՒԱՍԱՅ ՎԱՆՔԸ

Խնուս գաւառակի մէջ «Գտնուում է մի գեղեցիկ ձորի մէջ... պատերը փլած են եւ մնացել է միայն խորանը: Գուցէ ժ. դարուն հիմնուած: Սրբատաշ քարի մը վրայ կայ՝ «Շինեցաւ Եկեղեցիս ի Թագ. Աշոտ...» (Նոր Դար, 1897, Թ. 121. ուր եւ Խնուսի միւս վանքի մասին. տե՛ս վարը):

2. Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆՔԸ

Խնուսի Մժնկերտ գիւղին արեւելեան կողմը հիմնուած էր՝ «Հաստահիմն վանք մի գմբէթաւոր», բայց տխուր վիճակի մատնուած եւ իր «բաղմաթիւ կալուածներէն» զրկուած ու կողոպտուած (Հայրենիք, Ամսագիր, 1949, էջ 87—88. Միրախորեան, Ուղեւորութիւն, Գ., էջ 115—116. Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 103 եւ Բիւզանդիոն, 1901, Թ. 1521. Լուսարարեան, Գաւազանագիրք, էջ 138. Հմմտ. եւ Գոգսուայ կամ Գրուասայ վանքը):

3. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՎԱՆՔԸ

Խնուսի Եաքա-Յովհաննէս գիւղը կը թուի՝ թէ իր անունն առած ըլլայ իր մօտը գտնուած «վանքի մը աւերակէն» (Լուսարարեան, Գաւազանագիրք, էջ 138):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

(Վերջին հատորները)

- ՃԼԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Դասական հայերէնն եւ Վիեննական Միֆթարեան Դպրոցը: 1932: էջ 387: Ֆր. 4.—
- ՃԼԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեան. կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը. մատենագրական ուսումնասիրութիւն: 1933: էջ 280: Մէկ պատկերով: Ֆր. 3.—
- ՃԼԶ. Տաշեան Հ. Յ., Հայ ազգի տարագրութիւնը գերմանական վաւերագիրներու համեմատ: Մասն Ա. 1921: էջ Ժ + 241: Ֆր. 3.—
- ՃԼԷ. Տաշեան Հ. Յ., Հաթեր եւ Ուրարտեանք. մատենագիտական ուսումնասիրութիւն: 1934: էջ Ը + 343: Ֆր. 3.—
- ՃԼԸ. Սարուխան Ա., Ա. Ֆիրդուսի եւ Մովսէս Խորենացի: Բ. Firdowci et l'influence iranienne dans la littérature géorgienne. 1936: էջ 62 + 63—106: Ֆր. 1.—
- ՃԼԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոս Հայոց յէջմիածին եւ իւր ժամանակը (1577—1633): Նպաստ մը Հայոց եկեղեցւոյ պատմութեան: 1935: էջ 450: Ֆր. 4.—
- ՃԽ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին. քննական ուսումնասիրութիւն: Հատոր Բ. 1936: էջ 400—800: Ֆր. 4.—
- ՃԽԱ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն: Նկարագիր ուղեւորութեան ի Լվովէ ի Կ. Պոլիս, ի Հռոմ, ի Մուշ եւ յԵրուսաղէմ յամսն 1608—1619: 1936: Ֆր. 4.—
- ՃԽԲ. Էսապալեան Հ. Պ., Տատիանի Համաբարբառը եւ հայերէն աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը, Վիեննա 1937, էջ Ը + 127: Դ. Ֆր. 1.—
- ՃԽԳ. Սարուխան Ա., Բելգիա եւ Հայերը, Վիեննա 1937, էջ Ը + 253: Դ. Ֆր. 3.—

- ՃԽԴ. Թորգոմեան Դկտ. Վ., Երեմիա Չէլէպիի Քէօ-
միւրճեան Ստամպուլոյ պատմութիւն, հտ. Գ.
Վիեննա 1938, էջք ԻԸ + 194: զ. Փր. 3.—
- ՃԽԵ. Ակիմեան Հ. Ն., Մատենադրական հետազոտու-
թիւններ. հտ. Դ. Վիեննա 1938, էջք Ժ + 406:
զ. Փր. 4.—
- ՃԽԶ. Սարուխան Ա., Վրաստան եւ Հայերը, հտ.
Ա., Վիեննա 1940, էջք Ը + 291: զ. Փր. 4.—
- ՃԽԷ. Էսապալեան Հ. Պ., Դիոնիսիոս Բարսաղիբի,
ասորերէնէ թարգմ., Վիեննա 1939, էջք 112:
զ. Փր. 1.—
- ՃԽԸ. Երեմեան Ա., Թրֆլիսի Հայոց Պանթէոններում
Վիեննա 1940, էջք Դ + 112: զ. Փր. 1.—
- ՃԽԹ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Ա. Վիեննա 1940, էջք + 384:
զ. Փր. 5.—
- ՃԾ. Արեղեան Դկտ. Ա., Դորբատի հայ ուսանողու-
թիւնը, Վիեննա 1942, էջք 44: զ. Փր. 1.—
- ՃԾԱ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Բ. Վիեննա 1942, էջք Ժ + 350:
զ. Փր. 5.—
- ՃԾԲ. Ինգլիզեան Դկտ. Հ. Վ., Հայաստան Սուրբ
Գրքի մէջ, Վիեննա 1947, էջք ԽԷ + 233:
զ. Փր. 4.—
- ՃԾԳ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սարգիկէի Ժողովքի
հայերէն կանոնները, Վիեննա 1945, էջք Հ +
132: զ. Փր. 4.—
- ՃԾԴ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Սեբաստիայի վանքերը:
Ա. մաս. Սեբաստիա քաղաքի վանքերը: Վիեննա
1946, էջք ԺԱ + 79: զ. Փր. 2.—
- ՃԾԵ. Ոսկեան Դկտ. Հ. Հ., Վասպուրական-Վանի
վանքերը. հտ. Գ. Վիեննա 1947, էջք Է +
743—1134: զ. Փր. 5.—
- ՃԾԶ. Տաշեան Հ. Յ., Հին Հայաստանի արեւմտեան
սահմանը՝ Փոքր-Հայք եւ Կողովենէ (Սեբաս-
տիա): 1948, էջք Ը + 492: զ. Փր. 6.—
- ՃԾԷ. Ակիմեան Հ. Ն., Տեսիլ Ս. Սահակայ. մատե-
նադրական-պատմական քննութիւն: 1948, էջք
Ը + 93: զ. Փր. 1.—
- ՃԾԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Ս. Մաշտոց վարդապետ.
կեանքն եւ գործունէութիւնը. հանդերձ կենսա-
գրութեամբ Ս. Սահակայ: 1949, էջք ԺԱ +
473: զ. Փր. 6.—

- ՃԾԹ. Ակիմեան Հ. Ն., Քրիստոնէութեան մուտքը
Հայաստան եւ Վրաստան. «Գերի կինը», Ս.
Հռիփսիմէ եւ Ս. Նունէ: 1949, էջք ԺԱ + 348:
զ. Ֆր. 5.—
- ՃԿ. Սեփուլայ Հ. Օ., Նոր կտակարանի գրքերու
կարգը Հայոց քով: 1949, էջք 96: զ. Ֆր. 1.—
- ՃԿԱ. Արեղեան Ա., Քերովբէ Պատկանեան Դորպատ-
տում: 1949, էջք 54: զ. Ֆր. 1.—
- ՃԿԲ. Պօղոսեան Հ. Ե., Կարապետ Արթին Փաշա Տա-
տեան (1816—1873): 1949, էջք 84:
զ. Ֆր. 1.50
- ՃԿԳ. Ակիմեան Հ. Ն., Քննութիւն Ս. Սահակի վերա-
գրուած Կանոններու եւ Հայոց եկեղեցական տա-
րին Է. դարու սկիզբը: 1951, էջք 192:
զ. Ֆր. 2.—
- ՃԿԴ. Ակիմեան Հ. Ն., Սիմէոն Պղնձահանեցի եւ իր
Թարգմանութիւնները վրացերէնէ: 1951, էջք
276: զ. Ֆր. 1.50
- ՃԿԵ. Տէր-Պօղոսեան Հ. Պ., Տեղագրական հետազո-
տութիւններ Հայաստանի մէկ քանի քաղաքներու
եւ բերդերու մասին, 1951, էջք 134:
զ. Ֆր. 2.—
- ՃԿԶ. Անառեան Հ., Եւրոպական փոխառեալ բառեր
հայերէնի մէջ: 1951, էջք Ը + 188:
զ. Ֆր. 4.—
- ՃԿԷ. Ոսկեան Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը: 1951
էջ ԺԲ + 230: զ. Ֆր. 4.—
- ՃԿԸ. Ակիմեան Հ. Ն., Եղիշէ վարդապետ եւ իւր
Պատմութիւնն Հայոց սլաւոներազմին. քննական
ուսումնասիրութիւն: Հատ. Գ. (ընդ մամլով):

Հասցէ՝

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԳՐԱԻՆՃԱՌԱՆՈՅ
Librairie des Pères Mechitharistes

Vienne VII/62, Mechitaristengasse 4 (Autriche)

ԳԻՆՆ՝ զՈՒԻԳ. ՓՐ. 3. — :

